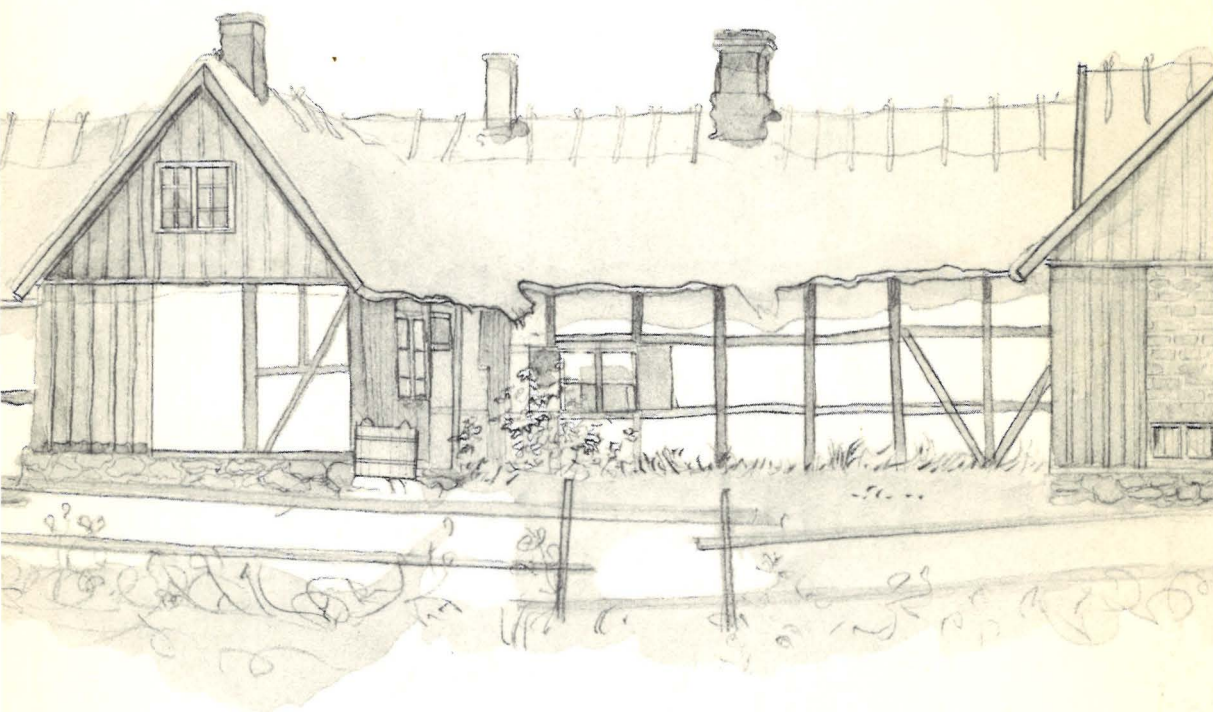


Skånska prästgårdar

GÖSTA ARVASTSON



Utgivare: Folklivsarkivet med Skånes musiksamlingar, Lunds universitet

Text © Gösta Arvastson, 1977



Denna text är licensierad under CC BY-NC-ND, Erkännande-Ickekommersiell-IngaBearbetningar. (Se fullständiga villkor: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/deed.sv>.) Enligt licensen får verket spridas utan att tillstånd behövs, men bara i icke-kommersiella sammanhang. Verket får inte bearbetas och den som återanvänder verket måste ange dess upphovsperson.

Om inget annat anges är samtliga foton och bilder undantagna och du måste begära tillstånd från upphovsrättsinnehavaren om du önskar återanvända detta material.

ISBN: 91-40-04455-6

eISBN: 978-91-89213-70-8

Skrifter från Folklivsarkivet i Lund, vol. 19

ISSN: 0346-6051

Vid citering: Arvastson, G. (1977). *Skånska prästgårdar. En etnologisk studie av byggnadsskickets förändring 1680-1824*. Lund: LiberLäromedel.

<https://doi.org/10.37852/oblu.96>

Information om Skrifter från Folklivsarkivet i Lund finns här:

<https://www.ht.lu.se/serie/folklivsarkivet>

Volymen är digitaliserad 2020/2021.

SKÅNSKA PRÄSTGÅRDAR

EN ETNOLOGISK STUDIE AV
BYGGNADSSKICKETS FÖRÄNDRING 1680—1824

AV
Gösta Arvastson

FIL. KAND., HB

AKADEMISK AVHANDLING
SOM FÖR AVLÄGGANDE AV FILOSOFIE DOKTORSEXAMEN
VID HUMANISTISKA FAKULTETEN VID UNIVERSITETET I
LUND KOMMER ATT OFFENTLIGEN FÖRSVARAS I CAROLINA-
SALEN TORSDAGEN DEN 26 MAJ 1977 KL. 10.00.

LUND 1977

Skrifter från
Folklivsarkivet
i Lund nr. 19

Per

med hälsningar
från Göta

*Vi behöfve icke at efterleta orsaken,
hvarföre vi bygga oss hus och våningsrum:
hvar och en vet, at det sker til ingen annan
ända, än at vi måtte kunna oss för kjöld, regn,
snö, hagel, is, blåst och storm förvara.*

Eric Magnus Duker 1760

Skånska prästgårdar

En etnologisk studie
av byggnadsskickets förändring
1680–1824
av Gösta Arvastson

LiberLäromedel Lund 1977

Tryckt med bidrag från Gabrielle Jeansson's stiftelse, Ebbe Kocks stiftelse samt Carin och John Papes fond för Nordisk och jämförande folklivsforskning

Bilden på omslagets framsida föreställer köksgården eller "lille gård" på Borlunda prästgård. Teckning av förf. efter foto av A. Eskeröd 1928 (LUF G 141) jfr s 41. Bilden på omslagets baksida har hämtats från en geometrisk karta 1695 och föreställer Hyby prästgård. Den visar bl a ett bislag på boningslängan. Jfr s 38. Hyby akt 1 Lantmäterienhetens arkiv, Länsstyrelsen i Malmöhus län.

©1977 Gösta Arvastson och LiberLäromedel
Bröderna Ekstrands Tryckeri AB, Lund 1977
ISBN 91-40-04455-6

Förord

Avhandlingsarbeten är inte längre några livsverk men ändå blir skrivandet för en rätt lång period ett sätt att leva. Det är en uppgift som rymmer varierande sinnesstämningar. Till de nöjsammare stunderna hör diskussionerna med kamraterna på forskarseminariet vid Etnologiska institutionen i Lund, Jonas Frykman, Orvar Löfgren, Gunnar Alsmark och Anders Gustavsson.

Professor Nils-Arvid Bringéus har varit min handledare. Han har med intresse följt mina undersökningar och i slutskedet har hans synpunkter och uppmuntran betytt mycket för mig. Professor Carl-Edvard Normann har haft vänligheten att låta mig diskutera delar av undersökningen på ett kyrkohistoriskt seminarium.

På institutionen har Hanna Nerman haft mycket arbete med att renrita kartor, diagram och planlösningar. Ulla Grip och Vagn Andersen har tryckt avhandlingsdelar till forskarseminariet medan Birgitta Andersson och Åke Werdenfels stöttat mina undersökningar på olika sätt.

Jag tackar Meta, som under härliga sommarkvarnar och långa terminer diskuterat, korrigerat och skrivit rent, mina föräldrar för deras stöd och alla andra som har deltagit i mitt arbete.

Lund den 3 mars 1977

Gösta Arvastson

Innehåll

Inledning	9
Material och tidigare forskning 10. Metod och avgränsning 16	
Den rättsliga ramen	19
Byggnadsskyldigheten under dansk tid 19, Byggnadsskyldigheten under svensk tid 23, 1734 års husesynsförordning 29, Bakgrunden till 1824 års husesynsförordning 30, 1824 års husesynsförordning 31	
Gårdsform	34
Gårdsrummet 37, Den slutna gårdsformens upplösning 41	
Dagligstuga	44
Stugans delning 46	
Folkstuga	50
Större stuga	59
Utvecklingen mot finrum 62	
Bostadsplan	68
De nya bostäderna 75	
Byggnadsteknik	85
Teknologisk förnyelse 89, Den byggnadstekniska debatten 98, Arbetsorganisation 103	
Förändringsprocessen	106
Situationen vid 1700-talets mitt 107, Den ekonomiska situationen 109, Agrart och borgerligt 113, Värdering – form 117	
Noter	120
Zusammenfassung	143
Förkortningar	150
Otryckta källor	151
Tryckta källor och litteratur	154

Inledning

Detta är en beskrivning av prästernas bostäder under perioden 1680–1824 mot en ekologisk och rättslig bakgrund samt en analys av förändringsprocessen utifrån bostadens sociala funktioner.

De flesta forskare har fått erfara hur målet för deras undersökningar förändras under arbetets gång. Efterhand klarnar olika sammanhang som knappast kunde förutses från början. Först var jag mest intresserad av att ställa byggnadsskicket i relation till de föreskrifter, som fanns om prästgårdarna. Målet var en studie i praxis och centraldirigering med Sigurd Erixons termer.¹ Det finns emellertid som han själv påpekade en mängd andra faktorer, som verkar fastlåsende eller nyskapande. Det sociala och kulturella spelet bakom byggnadsskicket visade sig vara komplicerat men intressant.

Medan etnologiska undersökningar av det folkliga byggnadsskicket vanligen är baserade på bevarade byggnader med uppmätningar och fotografier har jag valt att studera ett äldre skede med hjälp av arkivalier. Den skånska provinsens skiftande ekologiska och sociala förhållanden, som satt spår i byggnadsskicket, har legat till grund för den mera begränsade uppgift, som det här är frågan om, att studera de skånska landsbygdsprästgårdarna med 1700-talet i centrum. En del av undersökningen är deskriptiv, därför att materialet i stora stycken är obearbetat och okänt. Beskrivningen har emellertid sina begränsningar och påminner ofta om ett pussel där några bitar saknas. Men det har inte heller varit min avsikt att beskriva allt i husen, från golv till tak, utan jag vill gärna betrakta dessa undersökningar i ett vidare perspektiv. Betoningen ligger på sådana företeelser, som kan belysa en social och kulturell process i avsikt att skapa en empirisk faktabas för det avslutande analytiska kapitlet.

I beskrivningen går det att blottlägga förändringar i ett längre tidsperspektiv, vilka kan relateras till de rättsregler, som gällde för de skånska prästgårdarna. Mera sällan finner man emellertid uppgifter om den sociala betydelsen av en viss byggnadsförändring. Den fysiska formen träder fram på bekostnad av den "sociala formen", dvs de symboler som byggnaderna kommunicerade till omgivningen. Det är lättare att studera husen än människornas uppfattning om dem. Men jag anser det vara nödvändigt att rikta de empiriska resultaten av beskrivningen mot den sociala formen som behandlas i avslutningskapitlet.²

Utifrån den vertikala beskrivningen av byggnadsskicket har jag funnit förhållandena på 1750–60-talen intressanta att studera mera ingående. Då började prästerna påverkas av ett ideologiskt utbud genom den sk fysiokratiska debatten. Grunddragen målades upp i distinkta gränser mellan folklig byggnadstradition och borgerlig byggnadskonst, en social uppordning i samhällselitens intresse.

Det sista avsnittet har fått rubriken förändringsprocessen. Ordet process betecknar den dialektik, som rådde mellan husens yttre och de föreställningar som låg till grund för deras utformning. Frågan gäller då inte längre hur prästgårdarna byggdes utan snarare varför de fick en viss utformning. Byggnadsskicket betraktas därvid som en social realitet med associativa egenskaper. Varken byggnader eller andra materiella företeelser kan isoleras från sin kulturella kontext. De materialiserar individens verklighetsuppfattning och är symboluttryck, som beskriver sociala och kulturella fakta. Min metod går alltså ut på att försöka analysera byggnadsskicket som förkroppsligade uttryck för olika värderingar, vilka i sin tur kan röja bakomliggande sociala och kulturella värdeskalor.

Material och tidigare forskning

När prästgårdarna bytte innehavare skedde av- och tillträdessyn. De därvid upprättade synehandlingarna utgör basmaterialet för denna avhandling (fig 2). Min målsättning har varit att granska protokollen från varje prästgårdssyn



Fig 1. Antalet landsbygd församlingar per mil². Församlingstätheten påverkar synematerialets fördelning och kartan bör jämföras med fig 3. Specifikation på efterskrivna prästerskapets årliga inkomst av deras kall ... 16.2. 1692. E I b:3 LDA.

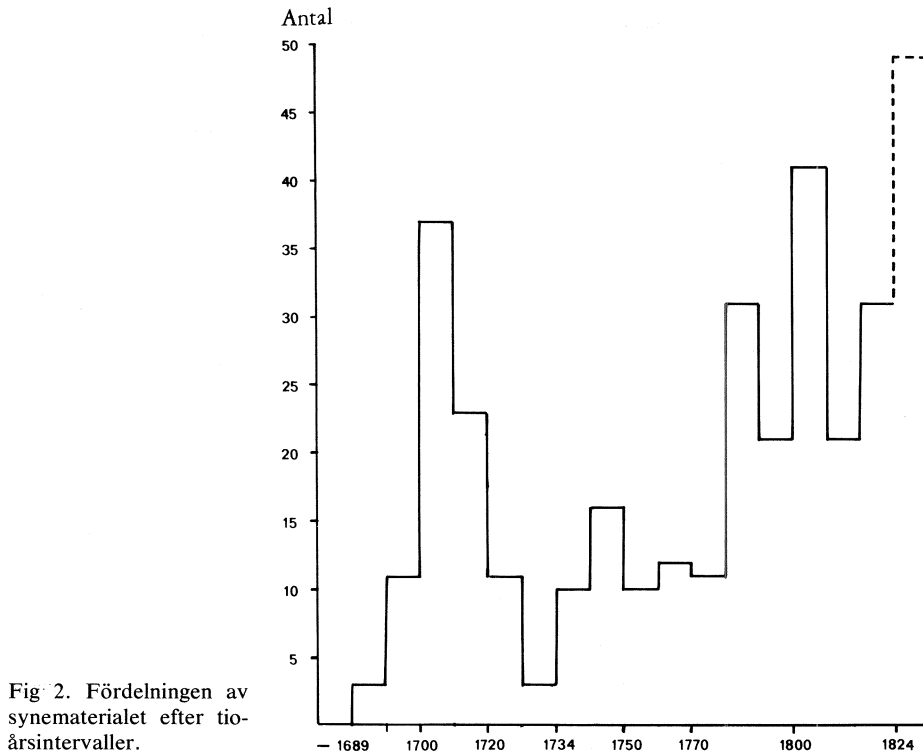


Fig 2. Fördelningen av synematerialet efter tioårsintervaller.

under undersökningsperioden. Åtskilliga skadade handlingar och otydbara koncept har likväl måst lämnas obeaktade. Som diagrammet fig 2 visar, fördelar sig synehandlingarna något ojämnt längs tidsaxeln. Att de äldre synerna är färre beror delvis på att prästhusens konservering under perioden 1645–1734 gjorde av- och tillträdessyner överflödiga. Å andra sidan är de äldre synerna ofta rikare på fakta på grund av sin utförlighet.

Såväl de rikaste som de fattigaste pastoraten är representerade i materialet. Att detta har växlande täthet beror på att pastoraten i slättbygderna var små, medan det var glesare mellan prästgårdarna längre upp i Skåne, där församlingarna hade vidsträckt omfattning (fig 3).

Syneprotokollen är präglade av reglerna i en kunglig resolution från 1672 som fastställde sterbhusets rätt att få ersättning av tillträddaren för nybyggda hus samt av 1681 års husesynsordning för kronobebyggelse. För danska tiden gäller motsvarande föreskrifter sedan prästerna efter kriget 1657–1660 tvingats inlösa sina prästgårdar av kronan. Nybebyggelse över 500 riksdaler var dock ingen skyldig att inlösa.³ I Skåne föreskrevs husesyner på nytt genom 1734 och 1824 års husesynsförordningar.

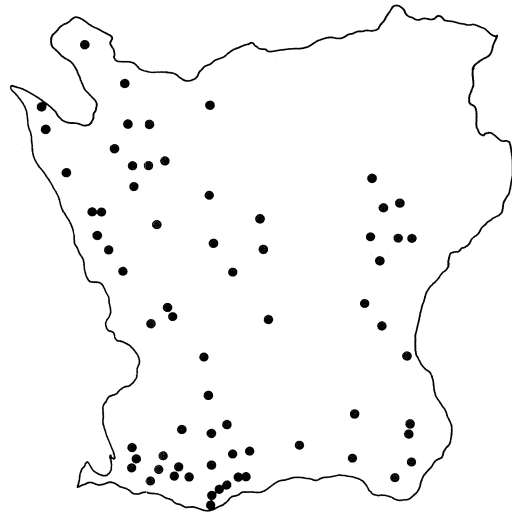


Fig 3. Den rumsliga fördelningen av synematerialet.

1645-1734

Vid av- och tillträdessyner var kronan representerad av ett särskilt kroombud, häradshövdingen och ett varierande antal nämndemän. Domkapitlet företrädde av häradsposten varjämte någon representant för avträdaren samt den tillträdande prästen måste infinna sig. Synen skedde på försommaren efter det att änkans nådår utgått den 1 maj.⁴

Besiktningen började med att man granskade de olika byggnaderna. Bristfälligheter noterades i en kolumn och utförda reparationer och nybyggnader i en annan. Därefter jämfördes de båda kolumnernas summor. Om byggnaderna inte hade underhållits tillräckligt var den frånträdande skyldig att erlægga "husrötapenningar" medan tillträdaren fick inlösa nytillkomna byggnader. Av- och tillträdessynen var alltså en ekonomisk värdering och synerätten studerade inte bara byggnaderna noggrant utan krävde också verifikationer på utfört arbete från murare, snickare, taktäckare, smed eller glasmästare.

Synerätternas sammansättning var delvis lokalpräglad eftersom nämndemännen var bönder i häradet och det var uppenbarligen dessa som företrädde den tekniska sakkunskapen. Ibland inställde sig upp till tio nämndemän och dessa hade ensamma ansvaret för de "ekonomiska besiktningar" av prästgårdarna som skedde vid andra tillfällen, t ex efter nybyggnader. Deras deltagande i synerna har även satt sina spår i den ofta lokalpräglade terminologin. I blyxtbelysning får vi en bild av syneförrättningen av en upprörd änka. Därmed inte sagt att man alltid söp och skojade:

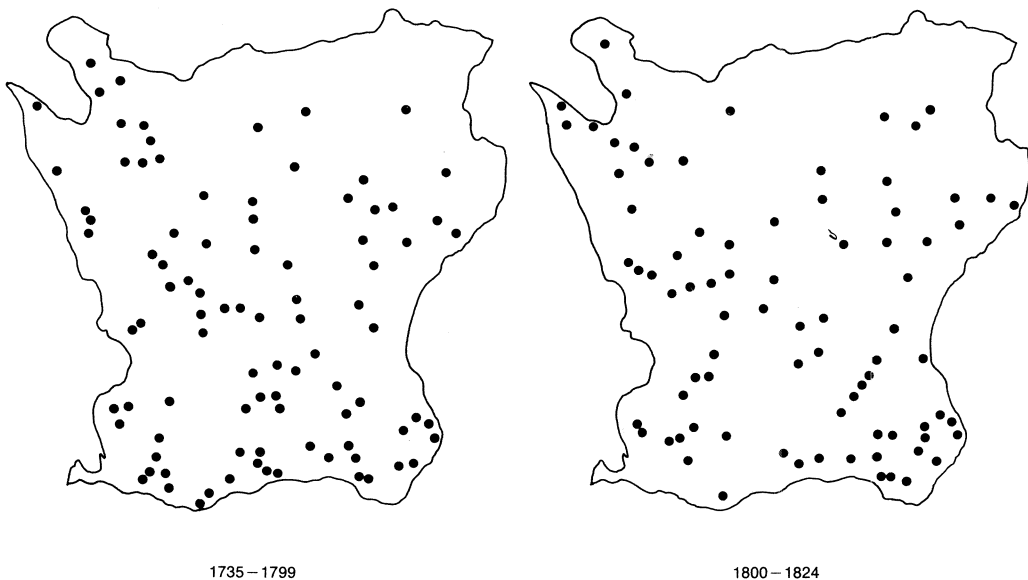


Fig 3, forts.

”... ej heller voro några av kommissionsherrarna med att syna, utan blev sittandes i stugan vid bordet och höll sig lustige. Men den husesyn som samma tid hölls, blev förrättad av tre nämndemän och en lagläsare.” (Skårby 1696)

Av syneprotokollet erhöll häradsrätten och domkapitlet var sitt exemplar varjämte ett stannade i prästgården. Häradsrätten och domkapitlet var instanser vid överklaganden och biskopen och prostarna hade vid sina visitationer att underrätta sig om handlingarnas förvaring i prästgårdarna.⁵ Om ett protokoll saknas i ett arkiv kan det ofta påträffas i ett annat.

Besiktning och värdering skedde på ett likformat sätt. Jämförelserna underlättas härav men det finns å andra sidan även växlande praxis då det gäller att notera detaljer. Varje syn är unik ifråga om den totala informationen om en byggnad.

Bevarade ritningar för nyuppförda prästgårdar under undersökningsperioden är inte många, trots att ritningssamlingen i Lunds landsarkiv i sin helhet genomgått. Detta sammanhänger uppenbarligen med att det inte var vanligt att bygga efter ritningar i äldre tid. Däremot har jag haft nytta av bilder och uppmätningar från den prästgårdsinventering, som genomfördes av Nordiska museet omkring 1920. Folklivsarkivets gårdsarkiv innehåller också ett antal utförliga prästgårdsundersökningar från 1920-talet och framåt.

Syneinstrumenten har utnyttjats på så sätt att jag rekonstruerat planlösning-



Fig 4. Med 1910 års ecklesiastika boställsordning försvann de äldre prästerliga löneregleringarna. Prästgården klövs i två delar; jordbruk med en arrendatorsbostad och en tjänstebostad utan jordbruk. Bilden visar Billinge prästgård på 1890-talet. Gamlegårds bildarkiv, Billinge.

ar med ledning av förekommande måttuppgifter (fig 5). När dessa är utsatta i alnar har rekonstruktionerna kunnat bli tämligen exakta. När man bara angivit antalet "väggarum" eller "binner" är däremot storleken ungefärlig. Sedan planen rekonstruerats har det varit möjligt att inplacera de olika rummen tack vare att syneprotokollen vanligen beskriver dessa i följd från gavel till gavel. När husens bredd ej angivits i alnar har den beräknats till tre väggrum.

För frågor rörande prästgårdsbyggnationen utgör även prästmötes- eller synodalprotokollen värdefulla källor. Under 1700-talet hölls prästmöten tämligen regelbundet i Lund, men under biskop Faxes tjänstetid i början av 1800-talet mera sporadiskt. Vid prästmötet 1814, det sista före utfärdandet av 1824 års prästgårdsförordning ägnades en stor del av diskussionerna åt prästgårdarna. Till vissa prästmöten infordrades uppgifter rörande prästgårdarna från stiftets församlingar. Särskilt värdefullt är det material som efter försvenskningen av Skåneland infordrades åren 1701–1703 samt under förarbetena till 1824 års förordning. Vid förstnämnda tillfället har nära nog varje präst uttryckt sin uppfattning om prästgårdarnas byggnadsordning. Uppgifter rörande prästgårdarna förekommer även i svaren på de frågelistor som utsändes av biskoparna

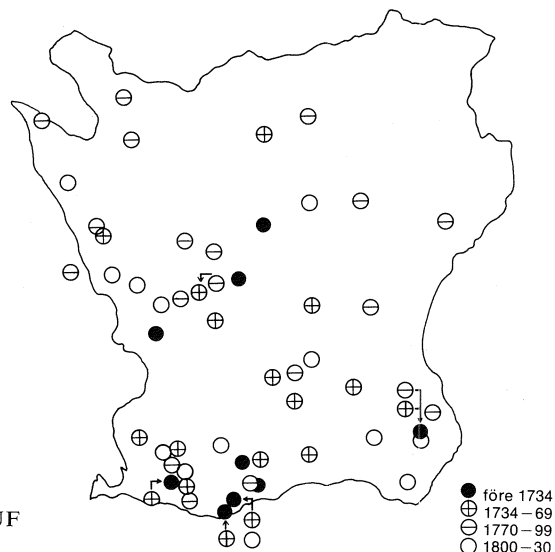


Fig 5. Rekonstruerade planritningar. LUF A 4182.

Munck och Faxe 1795 respektive 1822. Rörande enskilda prästgårdar innehåller även skrivelser mellan präster och domkapitlet viktiga uppgifter.

För den rättsliga ramen till prästgårdsbyggnationen har jag studerat riksdagsprotokoll och handlingar i riksarkivet och kammarkollegiets arkiv. Också von Hartmansdorffska brevsamlingen i riksarkivet och biskop Faxes i Lunds universitetsbibliotek har excerperats.

De publicerade undersökningar som kommit till användning gäller främst de skånska prästgårdarnas rättsliga ställning. Bland sådana arbeten bör nämnas N. Bruzelius "Underrättelser om de skånska prästernas löneinkomster" (1832). Liknande uppgifter har sammanställts av C. M. Espman 1768 och av L. B. Falkman på 1840-talet. Bland tolkningar av den rättsliga och ekonomiska ordningen för prästgårdsbyggnader i Skåne kan hänvisas till Thurgrens, Thulins och Schallings arbeten. Förordningen 1734, som spelat stor roll för denna undersökning har i rättsligt avseende behandlats av H. G. F. Sundberg och S. Jägerskiöld i ett utlåtande över prästerskapets byggnadskassa 1944.

Intresset för de skånska prästgårdarna ur byggnadssynpunkt kommer tidigast till uttryck i de skrifter som Skånska föreningen för byggnadskultur utgav från 1910-talet till in på 1930-talet med foton och uppmättningsritningar. Ledare för sällskapets verksamhet var Fritjof Hazelius och Karl Berlin. Det var även i samarbete med dem som Sigurd Wallin genom en artikel i Fataburen 1918 initierade prästgårdsinventeringen vid Nordiska museet, vilken bl a omfattade Skåne.

Ur etnologisk synpunkt har de skånska prästgårdarna hittills blott ägnats större uppmärksamhet av Gotthard Gustafsson i en uppsats 1932. Av stor betydelse har översiktliga arbeten av den folkliga byggnadskulturen varit för min undersökning. Jag tänker i första hand på arbeten av Åke Campbell och Sigurd Erixon i Sverige och av Halvor Zangenberg, Svend Jespersen och Bjarne Stoklund i Danmark. Även arbeten rörande den borgerliga arkitekturen av Erik Lundberg och Nils Gösta Sandblad har jag haft nytta av.

Metod och avgränsning

Uppgifterna i av- och tillträdessynerna kan behandlas på olika sätt. Man kan studera ett urval av fakta, som ingår i varje syn som t ex gäller byggnadstekniken. Sådana uppgifter kan kvantifieras och redovisas grafiskt men de ger å andra sidan begränsad kunskap om teknikens betydelse. Jag har därför valt att fördjupa mig i synerna och behandla varje prästgård som en slags problemlösning. En sådan kvalitativ metod ger enligt min mening en viktigare information medan ett kvantitativt arbetssätt erbjuder en "total" dokumentation av begränsade faktauppgifter, t ex bostadens bredd. Jag har alltså försökt att kombinera mera ingående studier av enstaka prästgårdar med en översiktlig och inventerande metod. Kvalitativt finns det goda möjligheter att följa syn efter syn och därmed kartlägga byggnadsskickets förändring på en och samma prästgård. De rekonstruerade planlösningarna har blivit ritade efter sådana studier.

En fråga, som hör samman med den kvalitativa metoden gäller språkbruket. Så långt som möjligt har jag strävat efter att använda den samtida terminologin för olika byggnadsdetaljer. I den mån jag citerar otryckta källor, har jag endast normaliserat stavningen medan tryckta källor citeras bokstavstroget. Språket förtjänar att uppmärksammas som en kulturspeglings.

I diakront perspektiv känner man igen drag, som upprepas i byggnadsskicket vid olika tidpunkter medan andra försvinner eller förändras. Upprepandet kan kanske botten i sådana faktorer, som hör samman med en mera stabil normbildning. Förändring och permanens måste alltid betraktas som kulturella processer, som griper in i varandra och jag har, som redan nämnts, valt att fördjupa mig i dessa frågor genom att avgränsa en situation vid 1700-talets mitt. Avsikten är att analysera byggnadsskickets roll i ett synkront sammanhang som ett komplement till de diakrona studierna.

Synematerialet går sällan att bearbeta kvantitativt med någon statistisk signifikans och det är inte heller nödvändigt. Kartor, tabeller och diagram betraktar jag hellre som redovisningsformer jämte de beläggsprotokoll, som förvaras på Folklivsarkivet i Lund.

De rättsregler, som trädde i kraft efter försvenskningen av de gammaldanska

landskapen gällde endast skånska prästgårdar. Mot den bakgrunden har den rumsliga avgränsningen fallit sig naturlig. Den danska byggnadsordningen är ändå meningsfull att studera eftersom den trots allt kvarstod under 1700-talet och hade sin bakgrund i reformationstiden. Detta studium hjälper mig i mina intentioner att försöka spåra ett prästideal, som också speglas i prästgårdsbyggnaderna.

Undersökningens tidsavgränsning bakåt har satts omkring 1680 därför att äldre syneprotokoll är fåtaliga. Framåt i tiden sträcker sig undersökningen till 1824 varefter en ny byggnadssituation skapades genom inrättandet av skånska prästerskapets byggnadskassa 1839. Jag har funnit det vara nödvändigt att begränsa studierna till landsbygdsprästgårdarna. Stadsprästerna hade rätt att få bostäderna bekostade av borgerskapet men på den skånska landsbygden var situationen en annan. Där hade prästerna skyldighet att bygga sina gårdar och erhöll sällan någon hjälp från böndernas sida. Det var något ganska unikt i 1700-talets Sverige, vilket låg till grund för den lagstiftning, som omfattade de skånska landsbygdsprästernas byggnadsskyldighet.

Den rättsliga ramen

Byggnadsskyldigheten under dansk tid

Vid medeltidens början hade socknarna ansvar för prästgårdarna och från sockenjordarna avstyckades särskilda prästgårdsegendomar. Från 1000-talet kom de mera allmänt att förenas med själva ämbetet, *beneficium*.¹ Prästgården var en löneförmån. Redan på 1070-talet var kyrkotätheten stor i Skåne och enligt Adam av Bremen fanns det ca 300 kyrkor.² Därmed inte sagt att det fanns prästgårdar vid varje kyrka.

Prästgårdarna kom efterhand att ryckas bort från socknarnas ansvarsområde. Biskoparna grundlade ett förmynderskap över prästgårdarna under 1200- och 1300-talen och hade i rättsliga termer härligheten eller *dominium* till prästernas lönegods.³ Dit räknades olika annexprästgårdar och *mensalhemman* och från dem fick biskoparna uppbära fasta avgifter och tjänster medan prästen erhöll *landgillet*.⁴ En liknande utveckling drabbade även prästgårdarna i de gammalsvenska landskapen.⁵

Efterhand fick prästgårdarna också privilegier, som vanligen innebar skattefrihet och frihet från ledung. Enligt kung Olofs handfästning 1376 skulle prästerna tilldelas en bättre gård i socknen, ett förhållande som kallades *principator* och som fortfor ännu på 1500- och 1600-talen.⁶

Ännu vid tillkomsten av de skånska och själländska kyrkorätterna på 1200-talet hade det rått ett harmoniskt förhållande mellan kyrkan och den världsliga makten. Efter Valdemar II:s död 1241 uppkom motsättningar och biskopsmakten upphävde i realiteten exempelvis kyrkorätternas kapitel om prästval.⁷ Böndernas roll blev mindre trots "Böndör skulu meth biscops wiliae praest til waelie".⁸ Dessa kyrkorätter nämner inget om byggnadsskyldigheten på prästgårdarna men vid ett tillfälle hade böndernas byggnadsskyldighet blivit nedtecknad i en skånsk kyrkolag, *Ius ecclesiasticum scanorum inter clerum et laicos*.⁹ Den härstammar troligen från 1200-talet liksom den skånska kyrkorätten men det är tveksamt om den någonsin kom i bruk.¹⁰ Det finns ingenting som tyder på att skånska bönder haft skyldighet att hjälpa prästen med husbyggnad, annat än som bönder i byalag.¹¹ Men flera prästgårdar låg utanför bysamfälligheten med sockerjordar.¹²

Det fanns inte prästgårdar i alla socknar utan somliga kyrkor betjänades från kloster.¹³ Under senmedeltiden stod en del prästgårdar övergivna eller bortfästade till bönder.¹⁴ När reformationen griper in ger källorna en dystert bild av byggnadsskyldigheten. 1522 beordrades prästerna i Kristian II:s lag att flytta ut från städerna till prästgårdar på landet.¹⁵ I Köpenhamns recess 1536 skedde en uppgörelse med de katolska biskoparna varvid allt deras gods lades under kronan.¹⁶ Kronan intygade i 1539 års ordinans att prästgårdarna skulle skyddas och de egendomar, som hade kommit bort skulle återbördas.¹⁷ Nyttjanderätten till annex- och residensprästgårdar reglerades i Ribe artiklar 1542.¹⁸ Men ingen förordning berörde byggnadsskyldigheten vilket är av principiellt intresse. En katolsk sedvana har levt vidare och det berättas om en munk i Källstorps pastorat som fördrevs 1537 att han höll en avskedspredikan, där han sade: "Det gör mig allra värst att jag min goda prästgård så plötsligt övergiva skall, den jag själv med min egen stora bekostnad har . . ." ¹⁹ Detta bryter mot en samtida regel att "evangelium tager ingen sitt ifrån".²⁰

Prästernas förhållande till bönderna blev också ett svårt problem. Peder Palladius, en bland de sju superintendenten, som ersatte biskoparna i Danmark, skrev på 1540-talet följande rader i sin visitatsbog till församlingsborna:

" . . . at di er eders gaarde, oc iche dieris, det er iche arffuegodtz som mand siger: naar thieneren døør, saa maa alt hans fattige hustrue och børn flytte ud effter hannem, inden aar och dag. Derfor finde j vell raad at hielpe dem udj saadanne nød, huer bonde med en dags arbed, eller med en bindning huss op att setthe." ²¹

Det hade inget att göra med byggnadsskyldigheten utan snarare med de stridigheter som uppstod när bönder och adelsmän fick rätt till jordar, som var donationer eller mässgods.²² Prästgårdarnas ekonomi kom då i fara. Även Lunds stifts landebok från omkring 1570 berättar om missämja, som kunde rycka bort grundvalarna för prästgårdarna.²³ Tiondet till prästen bidrog till en mörk framtidsbild eftersom det tidvis var ganska stor risk att de skulle förlora den inkomsten. Satiriska skrifter vid reformationen förlöjligade dessa prästinkomster och hade en ideologisk udd. Kristus nämnde inte tionde i Nya Testamentet och det var skäl nog att övergå till ett annat lönesystem.²⁴ Peder Laurensen fastslog i den sk Malmöbogen 1530, att tionde borde ersättas med en frivillig gåva av jordens gröda men reformkatoliken Povel Helgesen försvarade tiondet.²⁵ Argumenten blev svagare i Nya Testamentet och exempelvis den svenska kyrkoordningen 1571 försvarade inkomsten med "arbetaren är sijn lön werd" eller "See mine tiennare skola äta, men i skolen hungra".²⁶ För Danmarks del fastslog också recessen 1536 att allmogen skulle giva var trettonde kärve spannmål till prästerna samt kvicktionde efter gammal sed.²⁷

Dessa frågor blev ganska viktiga på längre sikt därför att byggnadsskyldigheten kopplades samman med inkomsterna av kallet. Motiveringen till prästernas

byggnadsskyldighet stod att finna i jordarna och de förmåner som följde prästgårdarna.

”Hver prestmand tenche til at holde sin prestegaard ved macht, hvorfor hand haffuer oc prestegaards iord med tilleggelse, saa framt hand icke vill vere aff med sitt embede, eller hans arffuinge effter hans død nødis til at staa till rette derfor”.²⁸

Peder Palladius hade på 1550-talet samma uppfattning och antydde dessutom straff för dem som vanskötte prästgårdarna.²⁹

Vi kan alltså sluta oss till att byggnadernas vidmakthållande ingick i själva ämbetet och kronan övervakade detta efter reformationen genom de nya stiftslänsmännen.³⁰ I deras ”kollats” eller anställningsbevis till nya präster ingick vanligen föreskrifter om underhåll av byggnaderna och ett oklanderligt leverne. Om prästen föredrog att syssla med timlig handel skulle kyrka och prästgård lämnas till någon annan.³¹ I rättsliga termer hade stiftslänsmännen ”försvaret” dvs tillsynen till prästgårdarna liksom de katolska biskoparna en gång hade haft. Ibland lämnade kronan sin tiondepart till prästens försörjning eller skog till byggnadstimmer. Ett brev till stiftslänsmännen 1546 berättar om förfallna prästgårdar, vilket berodde på att prästerna hade flera kyrkor att förestå samtidigt. Nu skulle de magra ”prästaborden” antecknas, kronan förbättra deras underhåll och ekonomin relateras till byggnadsskyldigheten.³² Det finns fall som visar, att kronans hjälp var avsedd enbart till byggnaderna, en ordning som drogs upp i Ribe artiklar 1542.³³

Församlingar med privat patronatsrätt stod utanför kronans försvar. Systemet grundade sig på germansk rätt och innebar att herremannen övervakade kyrka och prästgård.³⁴ Under medeltiden förekom det att patronus inflytande över prästen var ganska omfattande. Han kunde få kvarlåtenskapen vid dennes bortgång. Så erhöll Otto Brahe jus patronatus till Kågeröds kyrka 1560 och Mette Rosencrantz erhöll samma rättigheter i Skarhult 1567. Därmed skulle de ansvara för prästgårdarna mot att de uppbar kronans tiondepart och kyrkans inkomster.³⁵ När patronus fick rätt till prästens inkomster medföljde tämligen omedelbart den byggnadsskyldighet, som annars åvilade prästerna. Magdalena Brahe i Risekatslösa var tvungen att bygga och förbättra prästgården mot samtliga inkomster av kallet, enligt en uppgift 1561.³⁶

Försörjningssvårigheter var ett återkommande problem, som berörde mer än tionde och jordar.³⁷ Kronan genomdrev flera annexreformer under 1500- och 1600-talen och vid något tillfälle revs kyrkor för att andra skulle bli mera bärkraftiga.³⁸ Där kyrkorna tidigare legat under kloster fick bönderna avstå prästgårdsjordar.³⁹ En präst fick som privilegium använda kyrkogårdsgräset för egen del till slätter och bete.⁴⁰ Prästernas ekonomi hade av olika anledningar blivit brännbar och därvid spelade byggnadsskyldigheten in. Rättigheter på ett område motsvarades av skyldigheter på ett annat.

Det finns emellertid andra aspekter att lägga på boställena än ekonomiska.

Danska kronan hade under reformationen uttryckt intresse för att prästen skulle bo på landsbygden och leva och arbeta bland sin menighet. Hur evangeliskt de orden än klingade så gagnade de inte alltid sockenborna och det fanns bönder, som vägrade flytta från de prästgårdar som de bebodde. Också en herreman kunde reagera negativt mot att en präst skulle bo i prästgården. Det var antagligen lönsammare att arrendera ut den.⁴¹ Det blev stiftslänsmännen uppgift att hålla efter och vid behov döma tredskande.

Det fanns också präster som inte önskade bo i en prästgård på landet därför att de var vana vid ett borgerligt liv i staden. Det var ett allvarligt problem, som gjorde att prästgårdarna efter reformationen förföll och därför fick stiftslänsmännen i uppdrag att syna prästgårdarna med tre års intervall.⁴² Upprepade gånger ombads prästerna att flytta ut från städerna och i ett kungligt brev till skånska prästerskapet 1591 uppmanades alla, som inte hade kall i städerna, var vikarier eller kaniker, att bosätta sig i landssocknarna där de hade sina prästgårdar.⁴³ Redan Ribe artiklar 1542 inskränkte möjligheterna till köpenskap med något annat än det som framställts hemma, en inskränkning som var avsedd att göra stadslivet mindre attraktivt för prästerskapet.

Kronan fortsatte ännu på 1630-talet sina insatser för fattiga kall i Skåne. Utvecklingen ledde till fler privilegier, som gjorde byggnadsskyldigheten lättare att fördrä. 1636 fick prästerna förtur till lediga kyrkojordar.⁴⁴ Enligt 1643 års recess fick de tillträda vilken gård som helst under kyrkan. Fanns en bonde på gården "da gifvis hannem sin feste igjen . . ." ⁴⁵ Prästgårdarna blev bärkraftiga och eftertraktade kapitalobjekt. Under protester sålde domkapitlet en del prästgårdar som sattes på årlig ränta och prästgårdarna och deras inkomster blev i ökande utsträckning privategendomar under 1600-talets förra hälft.⁴⁶

Rester av medeltida prästerliga umgängesformer överlevde reformationen, ex kalendegillen på landsbygden. Ännu på 1600-talet träffades man i tur och ordning hos en ämbetsbroder i häradet och skiftades vid att medföra "kallt kök".⁴⁷ Prästerna hade egna samarbetsformer och bidrog med penninginsamling vid eldsvåda. Efter samma principer organiserades sedermera änkekassorna under 1700-talet.⁴⁸ Inte bara mellan präster i olika socknar fanns förenande band utan också mellan generationerna. Änkan stod för kontinuiteten i prästgårdarna och hade under dansk tid liksom senare rätt att njuta s k nådår efter makens död. Med byggnaderna följde ibland ett inventarium med livets förnödenheter, sängkläder, plog, hästar och kor, som överlämnades från generation till generation och antecknades i en kvittensbok.⁴⁹

Före försvenskningen fanns inga mönsterritningar eller något liknande. En författare nämner att en dansk prästgård på 1600-talet måste ha tre kakelugnsstugor, av vilka änkan hade rätt till en.⁵⁰ Det var sannolikt ingen vanlig norm och prästgårdarna måste ha återspeglat byggnadskulturens variationer. De rättsliga normer, som sade något om prästgårdens utseende eller storlek hade sin utgångspunkt på det lokala planet, i byn eller socknen. 1643 års recess för

omedelbart tankarna till det medeltida principator, som innebar att prästen skulle ha en bättre gård i byn. Ett rättsmål år 1540 antyder, att prästgården skulle vara så god som den näst största gården i byn.⁵¹ Byggnadsskyldigheten var ortsanpassad och förblev så under 1700-talet under formeln ”att följa ortens byggnadsskick”. Men ändå fanns det krav på prästens bostad, som är svåra att följa därför att de så sällan dokumenterats. Det kan emellertid ha varit menighetens förväntningar, som skulle uppfyllas och en synehandling från Riseberga 1645 antyder möjligen detta. Enligt de åtta nämndemännens taxering borde det finnas tredubbelt med skorstenar på prästgården och det skulle kosta trehundra daler att förbättra prästgården så att ”en prästman kan bo däruti”.⁵²

Byggnadsskyldigheten under svensk tid

De skånska prästernas rättigheter erkändes efter övergången till Sverige vid Roskildefreden 1658, Köpenhamnsfreden 1660 och i Malmö recess 1662.⁵³ Biskopar och prästerskap skulle i framtiden få njuta de förmåner, som de tidigare hade haft. Dit räknades prästgårdar och lönegods och det hette att clereciet skulle förbliva vid sina stadgar och ordinantier.⁵⁴ Den danska ordningen för prästernas byggnadsskyldighet kvarstod och vid 1672 års riksdag begärde de skånska prästerna, att få ersättning av tillträdaren då de ”märkligt” bebyggt prästgården.⁵⁵

Byggnadsskyldigheten kan vi, med viss tvekan, dela upp i form och rättslig motivering. Formen bestod medan den rättsliga motiveringen upphörde att fungera. Det gick inte längre att påstå, att prästernas skyldighet motsvarade en rad förmåner. I de gammalsvenska landskapen hade prästerna också egendomar och inkomster men socknarna ansvarade för byggnaderna. Efter övergången fanns det behov av en svensk ordning och särskilt efter en begäran om uniformitet i gudstjänstlivet 1681 vore en ändring motiverad. Men byggnadsskyldigheten visade sig vara ett känsligt kapitel och somliga fruktade att danska förmåner, som endast skånska präster hade, skulle försvinna. Till dem räknades inkomsterna av helgonskyld och påskmat.⁵⁶ De befarade att dessa inkomster kunde försvinna om bönderna skulle bygga prästgårdar i Skåne som i de gammalsvenska landskapen.

Några år senare fick de skånska prästernas byggnadsskyldighet en motivering, som blev bestående. Generalguvernören von Ascheberg hade vid ett tillfälle 1686 kritiserat prästerna för deras utarmning av allmogen genom sina krav på inkomster. Då ingrep biskop Hahn och menade, att helgonskylden utgick till de skånska prästerna därför att de, i motsats till andra präster, byggde sina gårdar själva.⁵⁷ Ett tionde i spannmål, som nu hade överlevt både reformationen och försvenskningen.⁵⁸ Det var en god ersättning för byggnadsskyldigheten, tyckte biskop Hahn, och lämplig på slätten där de små försam-

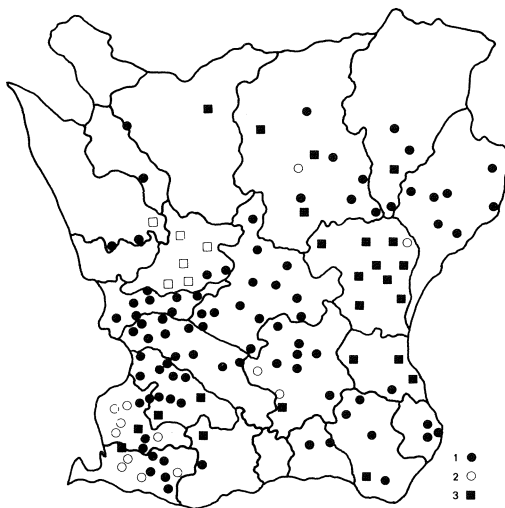


Fig 6. Landsbygdspräster med inkomst av helgonskyld. Till kungl. maj:ts och rikets kammarkollegium med handlingar om 1734 års kungl. husesynsförordning, Lund 5.12.1820. F II h:l LDA.
 1 ● 1 korn, 2 ○ 2 råg, 3 ■ 3 korn och råg, 4 □ 4 korn och havre.

lingarna saknade möjlighet att bygga till prästen. I själva verket var helgonskylden en svag ersättning, som endast utgick i c:a 140 av stiftets drygt 200 församlingar.⁵⁹ I samband med försvenskningen hade helgonskylden blivit ett trätoämne i en del församlingar och försvunnit. Den fick inte återinföras där bönderna slutat leverera helgonskyldsspannmål och kom att regleras efter förekomsten år 1719 i de skånska prästernas privilegiebrev den 16 oktober 1723 (fig 6).⁶⁰ Det fanns alltså en del präster som aldrig hade sett till någon helgonskyld men som ändå hade byggnadsskyldighet. Under 1700-talet brukade emellertid byggnadsskyldigheten jämkas i relation till inkomsterna av helgonskylden (fig 7).⁶¹

Byggnadsskyldigheten förändrades således inte med försvenskningen men fick en ny tolkning. Överhuvudtaget tycks den svenska kronan aldrig haft något intresse av att föra över byggnadsskyldigheten på bönderna. Prästerna fick bygga upp de ödelagda gårdarna efter kriget med eget kapital och krediter. 1681 skrev kungl. maj:t att allmogen i Sverige hade varit van att hjälpa till med byggnaderna och det kunde vara lämpligt i Skåne också. Men de skånska prästerna måste själva övertala allmogen, "förhållandes dem att i Sverige sådant är brukligt överallt och att rätta åhörars plikt sådant fordrar".⁶²

Trots att de gamla rättigheterna hade blivit erkända företog den svenska kronan ingrepp i prästernas försörjningsmöjligheter. Tiondeparter, som kronan lagt till fattiga prästkall under dansk tid, återkallades och annex- och mensalhemman kunde dragas in.⁶³ Hans From, präst i Hörröd, beklagade vid 1600-talets slut, att den gård som hade lagts till prästgården under förra delen av 1600-talet blivit lagd under kronan för att hysa en ryttare.⁶⁴ Prästerna kände

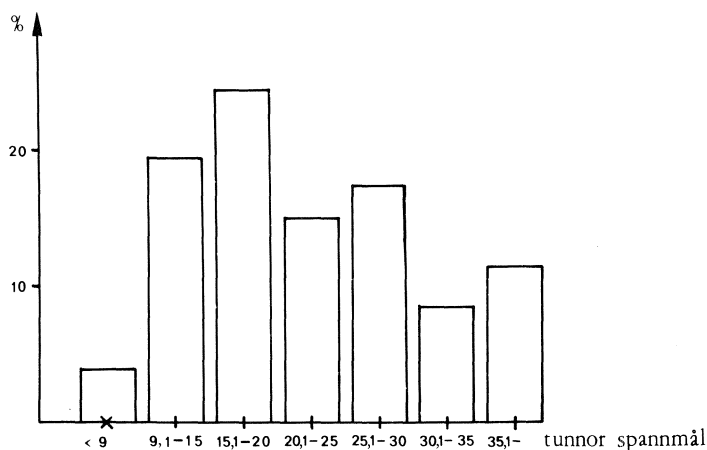


Fig 7. Helgönskyldens storlek varierade. Här i procent av antalet präster med inkomst av helgönskyld. Källa se fig 6. Jfr fig 65-67.

missnöje och osäkerhet och förklarade vid riksdagen 1682-83 att deras bönningar i alla tider varit okränkbara.⁶⁵ Men samtidigt förekom en del förbättrande åtgärder. Prästerna kunde få byggnadstimmer från kronans skogar, det fanns möjlighet till temporär skattefrihet och skånska präster fick överallt slå gräset på kyrkogårdarna medan bönderna "knorrade".⁶⁶

Vid 1700-talets början diskuterades åter byggnadsskyldigheten. En cirkulärskrivelse skickades ut till prästerna 1703 vari de ombads att anteckna vad de visste om skånsk praxis. Biskop Steuchius, som undertecknat skrivelsen och som själv var norrlänning, hade lagt märke till tvisterna vid av- och tillträden på de skånska prästgårdarna.⁶⁷ Flera präster förberedde sina svar omsorgsfullt och prosten i Färs härad, Hieronymus Knopf, samlade sitt prästerskap i Åsums kyrka där man kom överens om följande svar:

"Kungl. maj:ts husesynsordning dat. Stockholm d. 18 juli Ao. 1681 §.XXXII har här icke varit attenderat om de sju laga husens byggande av sockenmännen i prästbol.

Den IV §. uti högtbemälda kungl maj:ts allernådigste husesynsordning är här mer attenderat vorden om de aderton nödige husens laga byggnad och årl. hävd, både uti mangården och i fägården, dock efter gårdarnas och hemmanens storlek.

Plägar inom hel och 1/3 hemman utfordras två daler silvermynt för årlig försummad nybyggnad, förutan den gamla byggnads årliga reparation och lagliga vidmakthållande, etc.

Kunna här å orten prästgårdshusen icke bliva byggda med knutar och bolverk och nävertak utan med lerväggar och halmtak, etc.

Synas oförgripeligt vidare vara nödigt, att uti en prästgård bör ändå mer,

än eljest uti andra hemman, kyrkoherdens studerkammare vara lagligt byggd och väl konserverad.

Såsom ock ladorna uppå prästgårdarna bör mer än å andra hemman vara stort uppbyggda för prästtiondens emottagande uti kärven av sockenmännen, efter §4 uti kungl.maj:ts allernådigste resolution, given Stockholm d. 1 okt. Ao. 1686.⁶⁸

Svaret röjer att den danska underhållningsskyldigheten hade luckrats upp något genom att synemännen från häradsrätterna börjat tillämpa delar av 1681 års husesynsordning för riket, en passus om årlig byggnadsskyldighet till en viss summa pengar.⁶⁹ För prästen innebar årlig byggnadsskyldighet, att han måste underhålla sin gård för en viss penningssumma per år, vilken han inte hade rätt att begära ersättning för av tillträdaren.

Bland de frågor som skulle behandlas på prästmötet 1703 i Lund hörde just byggnadsskyldigheten.⁷⁰ Ännu på prästmötet 1704 väntade man på någon slags förklaring från prästerna, ”dem som här i Skåne bor, vilka här till måst på egen kostnad, utan församlingens hjälp sina gårdar bygga och vidmakthålla.”⁷¹ Följande prästmöte 1705 gav upp och fann ingen lösning. Somliga präster brukade en metod och somliga en annan. Det vore önskvärt att alla höll sig till samma manér.⁷² Men prästgårdsfrågorna kom att stupa på helgonskylden, som skapade en stor oordning och 1706 beslöt prästmötet att diskutera hur byggnadsskyldigheten skulle beräknas i församlingar, som inte svarade för någon helgonskyld.⁷³ Det var alltså inte så enkelt att skapa några riktlinjer för de skånska prästgårdarna. Men behovet av en specialförordning för de skånska prästgårdarna hade ventilerats och en sådan skulle med tiden även komma att införas.

Husesynsförordningen 1681 stadgade att socknarna skulle förse prästen med sju laga hus och när dessa stod under tak skulle prästen bekosta underhåll.⁷⁴ Krävdes större reparationer skulle bönderna rekvireras. De sju laga husen grundade sig på normer, som fanns redan i de medeltida landskapslagarna i Sverige.⁷⁵ De var gäststuga med två kamrar, kök och förstuga under ett tak, bryggghus med bakugn och köksspis, en bod med dubbel botten och loft, visthus och lada med två golv och loge, fähus med skulle samt stall med spiltor.⁷⁶ Det var ingen främmande byggnadsplan men prästerna i Skåne fann den svår att tillämpa. Sannolikt berodde det på byggnadstekniska orsaker, de sju laga husen förutsatte timmerbyggnader. Inte heller häradets nämndemän grundade sina beslut på dessa sju laga hus.

Det visar sig längre fram i denna undersökning att prästgårdarna byggdes efter äldre förebilder. Inspirationen till nya hus fanns i det förflutna och efter 1600-talets krig var återställandet en viktig uppgift.

Med årlig byggnadsskyldighet fick husesynsförordningen 1681 ändå sin betydelse. Men egentligen var tanken gammal ty redan under dansk tid fanns en rättsligt bindande underhållsskyldighet med hot om straff om man inte skötte

gården.⁷⁷ Nu straffades prästen med s k husrötapenningar, som var ett resterande belopp av den årliga byggnadsskyldigheten att betala till efterträdaren.

Den årliga byggnadsskyldigheten var avsedd för de gammalsvenska landskapen där prästernas byggnadsskyldighet inskränkte sig till underhåll. I Skåne kunde årlig byggnadsskyldighet om 15 daler smt inte täcka kostnaderna för byggnadernas uppförande.⁷⁸ Istället skapades en summa pengar, som låg ovanpå den årliga byggnadsskyldigheten. Detta var "överbyggnadssumman" som tillträdaren måste betala sin företrädare.⁷⁹

Ordningen för husesyn blev fastslagen men i övrigt saknade husesynsförordningen 1681 betydelse och rubbade inte prästernas byggnadsskyldighet. Detta meddelades officiellt i en instruktionsbok för kyrkoinspektorer 1696.⁸⁰

Som ersättning för socknarnas byggnadsskyldighet i de andra landskapen samlade prästerna in kollekt efter eldsvåda.⁸¹ Men behovet skulle verifieras av generalgouvernementet. Om den drabbade inte lyckades utverka det blev ett prästerligt tillskott aktuellt, en slags kollegial brandstod. För att undvika missbruk skulle häradsrätten intyga att prästgården verkligen brunnit ned. Från varje präst i stiftet kunde vid 1600-talets slut utkrävas 1 daler smt till den drabbade, vilket visar hur pass etablerad den inbördes hjälpen var.⁸² Detta gjorde frågan om en skånsk prästgårdsförordning mindre akut.

Prästerna i Östra härad i Blekinge besvarade sig 1698 över den kollekt, som ofta inforrades till brandstod. Prästerna här räknade nämligen med böndernas hjälp och de fann därför ingen anledning till att de krävdes på pengar till andras prästgårdar. Och bönderna kunde inte gärna betungas med byggnadshjälp både hemma och utanför församlingens gränser.⁸³ Detta är ett tidigt bevis för att de blekingska prästerna vanligen inte hade byggnadsskyldighet, utan att detta var ett skåniskt särdrag.⁸⁴ Domkapitlet fastslog också att det var lämpligt med kollekt i Skåne "efter slikt man ingen hjälp av församlingarna har . . ."⁸⁵

Vad som ytterligare fördröjde den rättsliga regleringen var änkekonservationen, som innebar att giftermål med tillträdaren ersatte penningtransaktioner. Dessa prästgårdar synades inte och fick ofta förfalla. Husesynen var ju en ekonomisk värdering och behövdes inte om någon gifte sig till gården. När änkekonservationen under 1700-talet minskade i omfattning och konserverade prästgårdar kom ut på "allmänna marknaden" blev de ofta synade för första gången under svensk tid. Byggnaderna blev då nästan alltid utdömda som förfallna och gamla.⁸⁶

Enligt biskop Hahn var änkekonservationen socialt accepterad och var också vid 1600-talets slut sanktionerad av domkapitlet. Konserveringen var besläktad med prästernas byggnadsskyldighet. För många var det för dyrbart att lösa in en prästgård på slätten, där timmer och byggnadsmaterial var kostbart. Men änkekonservationen tycks också i viss mån ha varit en provinsial företeelse och det kom präster till Skåne, som vägrade konservera änkan och menade att det inte var praxis i riket. Vad skall man då göra, undrade

biskop Hahn.⁸⁷ En änka uppfattade sin religiösa roll som "Herrans tjänarinna".⁸⁸ Och prästfruarna var ganska viktiga personer i 1600-talets prästgårdar. För att tolka biskop Hahn rätt måste konserveringen ha varit mer berättigad i Skåne än i andra landskap, beroende på prästernas byggnadsskyldighet. Det finns en uppfattning bland äldre forskare att konserveringen uttryckte sociala relationer mellan prästsläkten och församlingsborna och vid prästvålet önskade församlingen en släkting till den gamle prästen. Hilding Pleijel anser att prästsläkternas konservering i en socken bottnade i djupa gemenskapsband.⁸⁹ Med utgångspunkt från prästernas byggnadsskyldighet och de summor som blev aktuella vid lösen av byggnader ser jag konserveringen i Skåne mer materialistiskt.⁹⁰ Det var ett sätt att undvika penningtransaktioner som var ruinerande för någon av parterna vid ett prästbyte. En annan företeelse stöder denna uppfattning. Särskilda änkekassor började att upprättas ute i kontrakten, när de första försöken till reglering av en prästgårdsbyggnadsordning företogs omkring 1700. Vid prästmötet 1696 föreslogs änkekassor bli inrättade i varje kontrakt efter förebilder i städerna.⁹¹ Sedan änkekassor inrättats under 1700-talet löstes byggnaderna i högre grad ut med pengar istället för genom giftermål och änkan blev försörjd genom en pension.

Det material som domkapitlet fick in efter sin cirkulärskrivelse 1703 var omfattande och visar mycket tydligt den skånska byggnadsskyldighetens särdrag.⁹² Jag återger ett axplock bland svaren, för att illustrera den situation som slutligen framtvungade en skånsk prästgårdsförordning 1734.

En prästgård var fullt bebyggd 1703 med alla "nödiga logementer" en präst till "nödtörst" kan behöva. Själv hade han nedlagt över 500 daler smt i byggnader, men ämnade inte "gravera" successor härom. För brister i byggnader hade han endast fått 150 daler smt vid sitt tillträde. (Hammarlöv)

Liksom kronogårdar i allmänhet avräknades årligen femton daler smt för helt hemman. Brister i byggnadsunderhållet erlättes av företrädarens sterbhus och en överbyggnadssumma får tillträdaren lösa ut av företrädaren. Men när prästen kom till prästgården stod där endast fem skorstenar och återuppbyggnandet var så dyrbart att ingen tillträdare skulle kunna ersätta beloppet. Han beklagade sina barn. (Allerum)

Det hade alltid varit brukligt, att änka och barn fått svara för bristfälligheter, om inte efterträdaren "av kristlig kärlek dem det eftergiver". (Torrlösa)

Eftersom prästen 1698 gifte sig med änkans dotter "begärde han ingen husesyn ej heller pretenderade någon refusion, för den på gården befintliga felaktighet". (Stehag)

Domkapitlet konstaterade angående Villands härad: "Vem som först prästgårdarna uppbyggt vet man ej, utan den ene pastoren efter den andre samma vid makt hållit, fast granskning där vid varit hållen vid successorens tillträde, så har man dock aldrig fordrat av sterbhuset någon refusion för husröta eller satisfaction för överbyggnad . . .".

Endast få präster hade erhållit hjälp från socknen när de uppförde sina gårdar och när den förekom hörde den ofta samman med äldre jus patronatus. Då Kågeröds prästgård brann 1655 hade patronus Sten Brahe på Knuts-

torp skänkt byggnadstimmer till prästgården, som forslades fram av bönder.

En liknande byggnadshjälp i Munka-Ljungby ifrån Skillinge fräsesäteri omtalas i domkapitlets anteckningar 1704, som också nämner några församlingar, som hade hjälpt präster att bygga hus och i Össjö exempelvis hade bönderna gjort några dagsverken.

Innan Skåne blev svenskt, ansåg domkapitlet, att prästerna i V. Karup, Barkåkra, Hjärnarp, Ö. Ljungby och Gråmanstorp i Bjäre härad, erhållit byggnadshjälp av församlingarna, vilken nu hade upphört trots att helgonskyld saknades.

I Blekinge var emellertid församlingarnas byggnadsskyldighet det vanligaste. Därmed visar också memorialet 1703 att den prästerliga byggnadsskyldigheten var ett skänkt problem och inte gällde stiftet i sin helhet.

1734 års husesynsförordning

I den kungl. förordningen angående det skånska prästerskapets uppbörd, rättigheter och förmåner den 16 oktober 1723 fastslogs definitivt att prästerna själva skulle bebygga och underhålla sina prästgårdar och att överbyggnaden skulle betalas av successor efter synerättens utslag.⁹³ Prästerskapet begärde då också ett nytt reglemente för husesyner till hjälp för de av- och tillträdande parterna. Enligt Kungl. Maj:ts resolution för Lunds stift 16 jan. 1728 vidarebefordrades en sådan begäran till kammarkollegium.⁹⁴ Sedan prästerskapet i Skåne 1731 framlagt ett förslag till förordning och detta granskats av kammarkollegium och företrädare för de skånska prästerna, utfärdades den nya skånska prästgårdsförordningen den 17 december 1734, tillsvidare blott på försök.⁹⁵ Den kom emellertid att bli permanent och spreds i avskrifter till både präster och häradsrätter.⁹⁶

HO 1734 koncentrerades kring uppfattningen, att prästgårdar inte fick uppvisa fattigdom men inte heller lysa i överflöd, en likartad syn som vid reformationen. Om detta var en ideologisk uppfattning som genomsyrade förordningen, så var den ändå ekonomiskt förankrad. En årlig byggnadsskyldighet fastställdes om 15 daler smt på ett helt hemman, 12 daler smt på mindre än 3/4 hemman, ett system som tidigare hade praktiserats. Men den årliga byggnadsskyldigheten motsvarade nu byggnads- och bostadsformer och kostnaderna skulle gå jämnt ut med s k laga hus.⁹⁷

Uppsättande av väggar, inläggande av ett helt nytt fotträ, ryggning eller smärre reparationer på taken, insättning av mindre fönster, målning på lerväggar och årlig kalkning och späckning i rum räknades inte till den årliga byggnadsskyldigheten. Skulle någon pastor ha byggt fler hus än som stadgades i § 3 kallades dessa överflödshus och skulle utdömas vid syn (§ 2). De ingick inte i den lagliga av- och tillträdesuppgörelsen. Fanns det nu överflödiga hus, dvs fler än vad som stadgades i § 3, så kunde pastorn eller hans arvingar få ta bort överflödshusen. Men efterträdaren kunde också övertaga dem efter en privat

uppgörelse. Priset borde dock lindras om timret till byggnaderna var taget på prästgårdsägorna (§ 3). Överbyggnadssummorna steg genom att kostnaderna för ett av tillträdaren köpt överflödshus minskade dennes årliga byggnadsskyldighet i motsvarande mån (§ 8). Det förklarades att den ersättning som tillträdaren erlagt för de överflödiga husen gällde "för honom i dess årliga byggnad", vilket i praktiken innebar att den lades till överbyggnadssumman.

Bakgrunden till 1824 års husesynsförordning

Man kan urskilja åtskilliga faktorer, som gjorde att HO 1734 inte var ett lämpligt instrument. Den medförde att överbyggnadsbelopp skapades genom brister i regleringen av den årliga byggnadsskyldigheten.⁹⁸ Den årliga byggnadsskyldigheten minskade därtill i värde efter myntvaluationen 1776 och bidrog indirekt till stegrade överbyggnadssummor.⁹⁹ Förordningen tog inte hänsyn till byggnadsskickets variationer eller varierande priser på byggnadsmaterial.¹⁰⁰ Den saknade brandstodsreglering, vilket också resulterade i stigande överbyggnadsbelopp.¹⁰¹ De byggnadsplaner, som föreskrevs i förordningen blev snart föråldrade och nya boningslängor tenderade att ogiltigförklara HO 1734.¹⁰²

Frågan om en ny förordning togs upp vid 1799 års prästmöte men utan resultat, trots ett cirkulärbrev strax före prästmötet bland de skånska prästerna.¹⁰³ Ärendet bordlades. En av de närvarande prästerna, docenten i juridik Johan Koraen, fick i i uppdrag att studera frågan för att sedan skicka ett författningsförslag till prästerskapet och domkapitlet. Men Koraen flyttade 1802 till Tolg i Växjö stift. Med honom tystnade prästgårdsdebatten¹⁰⁴ och 1814 års prästmöte blev det sista där prästerna deltog i diskussionen om en revision av 1734 års förordning. Biskop Faxe vidareutvecklade emellertid frågan efter prästmötet.¹⁰⁵

Den effektivaste vägen till en minskning av överbyggnadssummorna var någon form av avskrivning, som skulle göra det lättare för unga präster att söka sig pastorat. Biskop Faxe tog i allmänhet kommande generationers parti.¹⁰⁶ Han hade vid 1814 års prästmöte förordat en årlig procentuell avskrivning av överbyggnadssummorna, vilket innebar en kapitalförlust för prästerna. De accepterade endast 1 procents avskrivning på överbyggnadssummorna som en engångsföreteelse. Därmed hade biskopens och domkapitlets krav på 1814 års prästmöte om en årlig procentuell avskrivning inte vunnit gehör.¹⁰⁷

Biskop Faxe och domkapitlet förordade emellertid 1820 åter radikala avskrivningar, 1 % årlig avskrivning på den summa som en präst själv nedlagt i byggnader och underhåll samt 1/2 % årlig avskrivning på den summa som en präst själv hade betalt vid sitt tillträde.¹⁰⁸ Landshövdingen af Klinteberg i Kristianstads län ansåg då att domkapitlet hade gått för långt och förordade

måttlighet.¹⁰⁹ Förslaget 1820 stred också mot prästerskapets åsikter vid 1814 års prästmöte, men domkapitlet ansåg att ändamålet helgade medlen.

Det skapades ingen klarhet kring överbyggnadssummornas avskrivning vid de slutgiltiga förarbetena under 1823 års riksdag. Situationen komplicerades av att kammarkollegium framlade ett förslag om en ortsreglerad byggnadsskyldighet på de skånska prästgårdarna¹¹⁰ men detta genomfördes aldrig. Avskrivningsmetoderna som samtidigt hade skisserats av kammarkollegium, accepterades inte av de skånska prästernas riksdagsfullmäktige men kom trots detta att bestå i HO 1824.¹¹¹ De metoder som där fastställdes var följande: Präster, som året 1824 innehade boställen, skulle inte drabbas av några avskrivningar. Näste präst skulle däremot avskriva 2 % årligen på överbyggnadssumman och hans efterträdare 3 % tills hela summan hade försvunnit.

Endast få prästgårdar var under 1800-talets början brandförsäkrade i Allmänna brandförsäkringsverket eller i häradsföreningar. Överbyggnadssummorna blev en form av byggnadsersättning, som efterträdaren fick erlagga istället för häradets brandförsäkringsorganisation. Det fanns endast några allmänna rekommendationer om att prästgårdarna borde vara brandförsäkrade. Militärer hade däremot skyldighet att låta brandförsäkra sina boställen.¹¹² Vid 1814 års prästmöte enades prästerna kring biskop Faxes förslag, som innebar, att prästerna skulle ingå i allmänna brandstodsföreningar och fördela brandförsäkringsavgiften på 20 år.¹¹³ Den, som inom dessa 20 år avträdde sin prästgård skulle få ersättning av efterträdaren på brandförsäkringsavgiften för de återstående åren. Dessa principer fastställdes i HO 1824, som stadgade att prästerna i Skåne senast 1 maj 1826 skulle inträda i Allmänna brandförsäkringsverket. Kostnadsfördelningen sattes emellertid på 25 år.¹¹⁴ Därmed var ett viktigt syfte uppnått. Den vid eldsvåda utbetalda försäkringssumman skulle inte påverka överbyggnadssummorna.

1824 års husesynsförordning

Svaren på biskop Muncks frågelista 1795 från några präster visar, att de laga husen var ett minimikrav på en prästgård.¹¹⁵ Författningen borde för att få sin rätta funktion ha markerat en övre gräns i prästernas medvetande. Emellertid blev kritiken mot moden och byggnad av "caprice" inget bestående inslag i förarbetena.¹¹⁶

I det förslag från 1820, som var ämnat att tillställas kungl. maj:t behandlas frågan om boningshusens planer kortfattat. Enligt detta borde våningslängan innehålla:

- ”1. Dagligt rum
2. Sängkammare
3. Barnkammare med kontor
4. Kyrkoherdens studerkammare med kontor
5. Adjunktkammare med kontor
6. Sal
7. Gästkammare
8. Stuga för tjänstehjonen, alla dessa rum försedde med kakelugnar utom i kontoren.
9. Kök
10. Skafferi eller så kallad spiskammare
11. 2:ne förstugor

Desse rum pläga vara i alla prästgårdar. Intet av dem kan undvaras. För hushållningens bekvämlighet är det bäst, att de alla äro under ett tak. Våningslängan bör så vitt ske kan, uppföras på något avstånd från ladugårdshusen. Fotträet (infört: till korsvirkesbyggnad) bör alltid vila på stenfot av omkring två kvarters höjd. Dess läggande på jorden utan stenfot torde förbjudas. För att underdånigast visa, huru ovannämnda rum skulle kunna inrättas, dristar kons. att i underdånighet förslagsvis bifoga en ritning till våningshus å prästgård.”¹¹⁷

Mest slående är den rikliga uppsättningen av s k kontor. Ifall dessa togs bort överensstämmer följden av rum med den som stadgas i HO 1824 (§ 2). Även de rum som tänktes uppvärmda med kakelugnar stämmer överens med den kommande förordningen. Förslaget, som domkapitlet utarbetat 1820 blev bestående. Att kontoren bortföll i den kommande författningen, kan förklaras av att de inte fyllde någon nyttofunktion. Då ett kontor även förlades utanför barnkammaren, styrks karaktären av ouppvärm�t förrådsutrymme med betydelse endast för planen i sin helhet.

Även om antalet rumsfunktioner kom att öka i förordningen och boningslängan vid behov fick uppföras i två våningar, så hade ändå husen placerats långt bak i förarbetena. Någon mönsterritning gjordes aldrig. Det var aldrig tal om byggnadsskick i största allmänhet. Kritiken mot HO 1734 hade väckts på ekonomiska grunder och frågan fanns kvar som en diskussion kring byggnadsskyldighet.¹¹⁸ Prästernas tillgångar skulle svara mot en viss uppsättning laga hus. Blev de laga husen för många kom den årliga byggnadsskyldigheten att bli kostsam.¹¹⁹ Blev de för få, stimulerade det till överbyggnad eller privata uppgörelser kring överflödshus.

HO 1824 legaliserade ett bostadsskick, som redan fanns. Traditionell byggnadsteknik var legitim, men lera uteslöts som väggmaterial och i stället förordades tegel i facken eller i grundmurade väggar. Till tak rekommenderades tegel men halm kunde även få användas. Den framtida kritiken visade att byggnadsskicket var acceptabelt och den första reaktionen gällde istället den årliga byggnadsskyldigheten och ekonomin (s 112).

Snart nog samlades de skånska prästerna efter att prästmötet i Lund hade

avslutats 1826 för att draga upp riktlinjerna till en bättre förordning.¹²⁰ Inte heller HO 1824 visade sig livskraftig och det stod genast klart att överbyggnadssummorna inte skulle minska. Initiativet ledde till att skånska prästerskaps byggnadskassa bildades 1839.¹²¹

Gårdsform

Den sk dansk-skånska fyrkantsgården förekom bl a i Skåne och på Själland under 1700-talet. Dess historiska utveckling har sysselsatt flera forskargenerationer. En av Sigurd Erixon på typologisk grund framförd åsikt innebär, att gårdsformen skulle ha spritts från Sydtyskland via Hinterpommern och nordöstra Tysklands kustområden till Skåne under senmedeltiden.¹

Denna teori har i viss mån vederlagts av Albert Eskeröd, som bedrivit studier i de nordtyska kusttrakterna.² Man måste förutsätta, att det kan ha

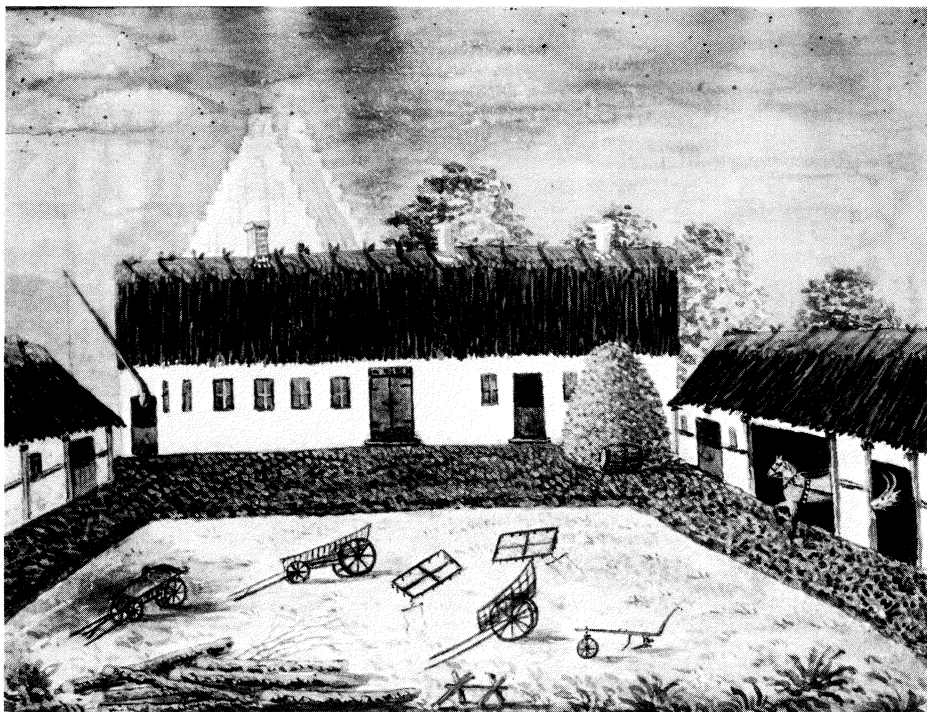


Fig 8. Prästgården i Räng. Akvarell från 1820-talet av Clara von der Lancken. Foto NM.

förekommit en utveckling från enklare och mera oregelbundna gårdsanläggningar till firsidiga gårdar. En påverkan från s k mellantyska gårdar kan emellertid inte uteslutas. De består av en kombinerad man- och fägårdsanläggning.³ Jag förmodar, att begreppet "fägård" var ett sätt att rubricera den dansk-skånska gården, som gynnade spridningsuppfattningen.⁴ Det gällde att påvisa släktskap med fägårdar vid tyska herrgårdsanläggningar.

Den forskning, som Svend Jespersen bedrev var upplagd på ett annat sätt. Istället för de svepande perspektiven följde han enstaka gårdar så långt det gick med hjälp av arkivalier. Han påvisade möjligheten av en inhemsk förändringsprocess och ansåg, att den dansk-skånska gården har en uppdelning av man-, få- och ladugård liknande den som också finns i andra nordiska gårdsformer. Skåne- och Själlandslagen från 1200-talet berättar också om denna uppdelning.⁵ Att man sedan har att göra med århundraden av förändringar är uppenbart och praktiska skäl kan ha medfört en sammanbyggnad av gårdarna till 1700-talets slutna form.⁶

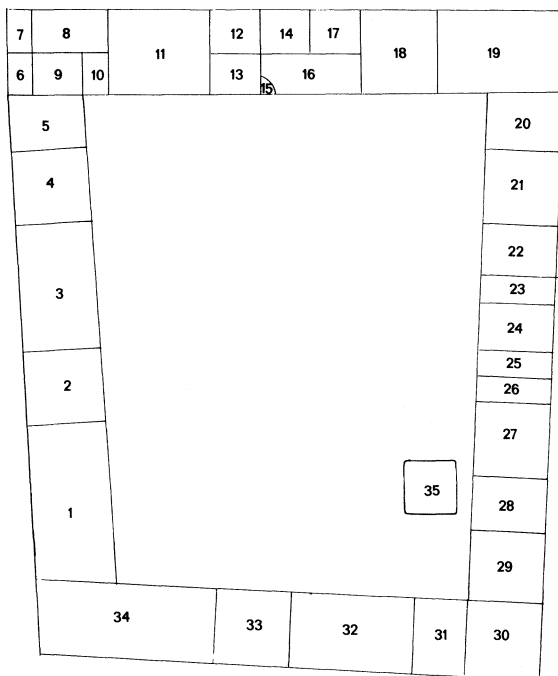


Fig 9. Gylle 1736. 1 kostall, 2 loge, 3 ladugolv, 4 högolv, 5 torvhus, 6 hemlighus, 7 kammare, 8 större gästkammare, 9 mindre gästkammare, 10 farstu med spis, 11 storstuga, 12 kammare, 13 farstu, 14 kammare, 15 källarehals(-nedgång), 16 dagligstuga, 17 kammare, 18 kök, 19 bryggghus, 20 portlider 21 drängkammare, 22 studerkammare, 23 farstu med skorsten, 24 skola, 25 svinhus, 26 hönshus, 27 portlider, 28 gåshus, 29 fårhus, 30 högolv, 31 toftaport, 32 ladugolv, 33 loge, 34 kolada, 35 gåshage.

Omkring 1700 fanns det i några fall byggnader på gårdsplanen. Prästgården på Ven hade tvärs över den en länga, som kallades för "leergaard" men inget tyder på att den avskilde man- och fägård.⁷ Det visar sig att funktionen hos längan på gårdsplanen varierar betydligt mellan de olika beläggen.⁸ Gårdslängorna är annars mest kända genom Zangenbergs undersökningar av ett rikt arkivaliskt material från Bornholm, där de kallades "gaardkone". De förekom också på Själland.⁹

I prästgårdsmaterialet visar dessa belägg något annat än man- och fägårdsuppdelning, nämligen en omfattande tätbebyggelse eller om man så vill utrymmesbrist. Mer än 90 % av de undersökta prästgårdarna före 1734 bestod av minst fyra längor.¹⁰ De var, för att tala med synemännen, "ombyggda" eller "kringbyggda" redan i det äldsta undersökningsskedet.¹¹ I grova drag är den fyrhängade dansk-skånska gårdsformen lika vanlig på skånska prästgårdar under hela perioden fram till 1824 (fig 9).

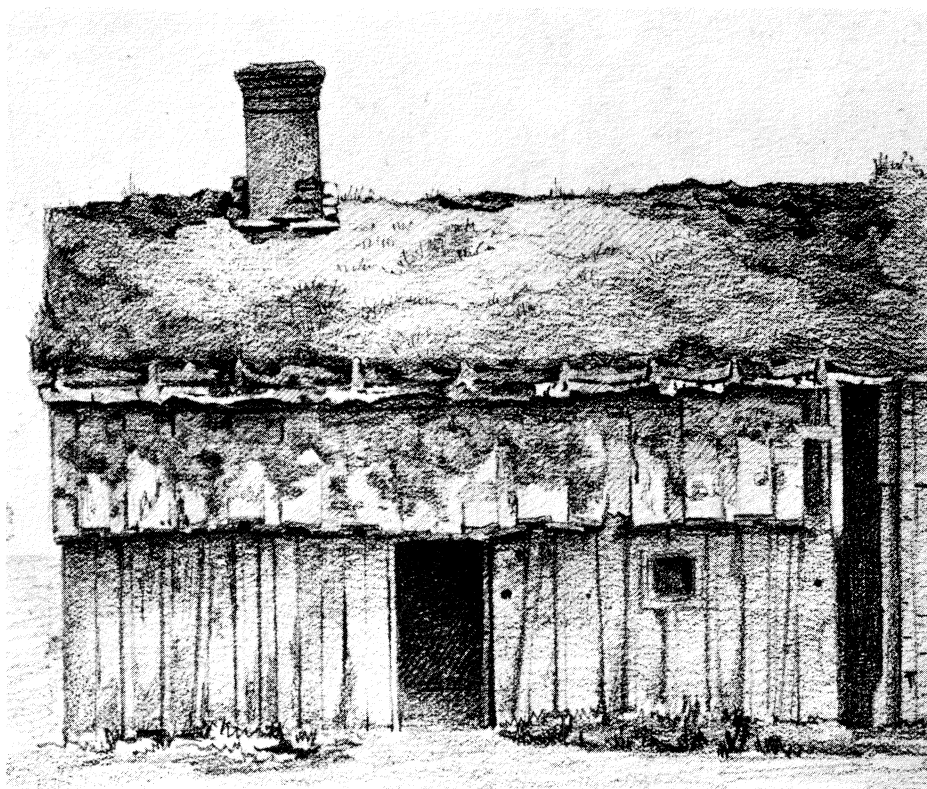


Fig 10. En luta på Loshults prästgård i norra Skåne. Teckning 1884 av R. Mejborg i Dansk folkemindesamling. Foto NM.

Man kan blottlägga vissa orsaker till den stereotypa formen. En gårdsform skapas inte av en slump och det var inte enbart fysiska faktorer som utrymmesbrist eller klimatologiska egenskaper som låg bakom. Ser man till prästgårdarna, som byggdes vid 1600-talets slut, så finner man att det skedde snabbt och att det genast resulterade i en fyrlängad gård.¹² Det var inte tillrådligt att låta gården öppna sig åt något håll. "Platsen" eller gårdsrummet skulle vara slutet.¹³ När prästgården stod färdig med sina sammanbyggda längor var den "fullt bebyggd".¹⁴ Det fanns möjligen en idé bakom formen, som bottnade i det förgångna. "Fullt bebyggd" stod i relation till gårdens tidigare utseende och det gällde då att bygga "de proprio", som gården ursprungligen hade varit.¹⁵ Den gamla gårdsformen var omkring 1700 i realiteten en inspirationskälla och det gällde att rekonstruera ett äldre skede, när man byggde nytt. De nya längorna byggdes upp på samma plats som de gamla, de var fixerade till sitt läge. Man talade då också om försvunna längor, utan "sticka och staka", som om de verkligen funnits.¹⁶

Det fanns emellertid viktigare idéer bakom formen, nämligen regioner, som påminner om man- och fägård. Det är mot den bakgrunden, som jag valt att fördjupa mig i gårdarnas form. Inte för att gripa in i diskussionen om den dansk-skånska gårdens ursprung, utan för att skissera en ram kring bostaden. Gården är formad av byggnader och det är dessa som frambringar olika miljöer eller regioner inom gården. Dessa regioner styr planeringen av bostadshuset och de olika rummen och har därför betydelse för studiet av bostadsskickets förändring.

Gårdsrummet

Den fyrlängade gården inestängde en gårdsplan, som ibland benämndes "gårdsrummet", vilket talar sitt tydliga språk.¹⁷ Det kunde finnas byggnader "inne" på gården och den stora gateporten brukade kallas "inkörselport". När längorna inte var tillräckligt långa för att tillsluta gården byggdes en vägg i korsvirke mellan dem som ett plank.¹⁸ Man satte också gärna ett hemlighus i ett sådant tomrum.¹⁹

Denna slutna gårdsplan hade många funktioner. Smådjur, höns, gäss och svin, strövade omkring och i planken mellan längorna kunde det finnas en "stakelucka" eller fälucka. På själva gårdsplanen fanns "hoddor" och "lutor", dvs smärre bodar, invid väggarna till djuren (fig 10).²⁰ Svinen hade sin stia på gårdsplanen men redan vid 1600-talets slut började man att bygga svinhusen vid gårdens utsida och därmed förlorade de kontakten med gårdsplanen. Denna utveckling blev vanlig under 1700-talet då också häststall eller "horshus" började uppföras utanför gårdsplanen.²¹ I enstaka fall byggde man särskilda hagar till kalvar, föl och utegångsök strax intill gården.²²

Uppsplittning av det slutna gårdsrummet förekom i mindre omfattning under 1700-talet och ännu på 1730–40-talen rekommenderade synemännen, när de vandrade runt husen, att gården skulle vara slutet och alla fönster och dörrar på bostadshusen skulle vätta mot gårdsplanen.²³

Endast i ringa omfattning förekom stenlagda gårdsplaner under 1600-talet, men en bonde, Svenning Nilsson, fick på 1690-talet berätta om prästens gård i Härslöv:

”... den gamla stenoren mitt på gården av små kampersten tillförne lagd, men vid källaren och inne vid husen runt omkring samt den broläggning som finns omkring husen i hagen och ifrån brygghuset till brunnen, så ock den broläggning som är ut för porten vid gården har salig herr Rasmus låtit göra.”²⁴

Stenläggningen lades som prydnad mitt på gården, som dropstenar invid längorna och som gångar mellan olika gårdsfunktioner. Mera sällan stensattes hela gårdsplanen på en gång men redan 1708 hade Träne prästgård en stenläggning. Det är en uppgift, som står tämligen ensam vid den tiden.²⁵

Stenläggningarna betraktades som överflödiga och sanktionerades ej av HO 1734. I ett fall, efter en diskussion om förordningens innehåll, betraktades stenläggningen som en förbättring men trots allt överflödiga och uppgörelser fick i framtiden träffas privat mellan av- och tillträdare om dess värde.²⁶ Lagstiftningen hindrade således det goda, som låg i fasta stensatta gårdsplaner men det kan förklaras av att HO 1734 tillkommit vid en tid då sådana var tämligen ovanliga.

Boningshusets ingång från gårdsplanen accentuerades, den skulle leda in till ett ”ärbart hus”.²⁷ I västra och norra Skåne var det inte ovanligt med så k bislag, egentligen ett förrum till boningshuset.²⁸ Några bislag, som fungerade som trapporn, ledde från gården upp till loftet och bidrog till att boningslängorna fick en ståtlig yttre form.²⁹

Ibland kallades bislagen ”skjul” och i ett fall var det lutande, gammalt och onyttigt.³⁰ Det fanns tydligen andra värden hos ett bislag än de rent estetiska som exempelvis behov av vindfång framför köket eller som farstu i en smal och trång boningslänga. ”Utbyggd farstu” används också synonymt med ordet bislag.³¹ Farstutbyggena var inte bestämda till någon viss form men i allmänhet var de smala och höga, anpassade till ett väggrum, dock med betydande variationer. Både sadeltak och pulpettak förekom.³² Praktisk-funktionella behov tycks ibland vara det enda motivet för bislag. På två nordskånska prästgårdar fanns långsträckta utbyggen längs väggen, som samtidigt bildade farstu till flera kamrar.³³ En förlängning av takskägget och inbygge med väggar gör, att det huset liknar ett danskt höjremshus.³⁴

Bislagens varierande utformning, från prydnadsbygge till lutande skjul, tyder på en regression. Under 1700-talets lopp blev synemännen alltmer kritiska mot



Fig 11. Renoverad prästgårdsdörr från Ausås. Foto förf. 1973.

utbyggen och förordade istället för bislag jämna fasader med raka linjer. Några nybyggda bislag kan inte beläggas under århundradet utom i ett fall.³⁵ Ur överflödssynpunkt var man inte intresserad av att bygga bislag. Också utbyggda farstupartier försvann samtidigt som boningslängorna utvecklades till en större bredd. Bislagen betraktades också som onödiga. Några rasade av ålder samman och återuppbyggdes inte.³⁶

I Nordvästskåne var bislagen en ganska normal företeelse under 1700-talet med starka traditioner från föregående sekel. På Österlens prästgårdar före-

kom endast ett fåtal. Synemännen nedvärderade dem och ansåg att de var fula.³⁷

Tegelmurade väggar i boningslängorna kan beläggas redan på 1600-talet, som vi kommer att se längre fram. Dessa väggar förklarar de värden man tillmätte gårdsrummet. Inom de västra och mellersta delarna av Skåne, som har de tidigaste beläggen, murades teglet först mot gårdssidan.³⁸ Till skydd mot väder och vind borde tegel istället ha satts upp mot gårdens utsidor. Placeringen av tegelväggar längs gårdsfasaden saknar den praktiska logik, som utmärkte byggnadsskickets utveckling under 1700-talets slut och 1800-talets början. Då placerades gråstensväggar längs bondgårdarnas utsidor och äldre traditionella byggnadsmaterial användes mot gårdsplanen.³⁹ Men i de tidiga prästgårdssynerna finner man det motsatta förhållandet. Den fattigaste väggkonstruktionen fanns på gårdsanläggningens utsida.

Då furutimmer, på grund av lättillgänglighet och lägre inköpspris, ersatte bristande tillgångar på eketimmer under 1600-talets slut och större delen av 1700-talet, trängde det nya materialet också undan ekefotträ.⁴⁰ Bristituationen skapade en förändring, som ytterligare visar de värden, som prästerna tillmätte gårdsfasaderna. På slättbygdsprästgårdarna kom eketrä endast till användning mot gårdsplanerna, medan furuträ eller inget fotträ alls stabiliserade boningslängans utsida.⁴¹ Sidoband och korsvirkesväggar i klen furutimra utan löshult fanns under 1700-talet på Söderslätt endast i väggar på gårdsanläggningens utsida.⁴²

Taken visade också vad som var fram- och baksida på gården. På någon prästgård hade tegeltak placerats på takfallet mot gårdsplanen medan det låg halm på takfallet utåt. Belägg för en motsatt ordning saknas. Tegel kunde också placeras i en prydlig rad vid takåsen och en annan vid takskägget, men enbart mot gårdens insida.⁴³ Först mot slutet av århundradet kom nyttosynpunkter att dominera varvid det starkaste väggmaterialet placerades på gårdarnas utsidor.

Terminologiskt fanns en uppdelning av man- och fägård i södra Skåne. Synemännens vokabulär var inte enhetlig, men tämligen allmänt brukades orden mangård, ladugård och fägård vid synegranskningarna. De talade om "mangården är norra längan" eller "ladugårdshusen är östra längan".⁴⁴ Det är ett juridiskt språkbruk, som troligen härstammade från uppsvensk lagstiftning. Gränserna mellan de båda regionerna var vid 1700-talets början ibland synliga i byggnadsskicket. Vid en bestämd korsvirkesstolpe började ladugården eller fägården.⁴⁵ Gränsen mellan man- och fägård markerades av inre gavlar på loftet på Ravlunda prästgård 1727 liksom på några andra.⁴⁶ Tydligare uttryck för regionerna fanns i de götiska gårdsformerna i norra Skåne där ett staket åtskildde man- och fägård. Denna gårdsform spreds under 1700-talet och dess förekomst på slätten i herrgårdsmiljöer är signifikant.⁴⁷ Omkring 1700 fanns det i nordvästra Skåne prästgårdar, som bestod av två komplex, en bakgård till

kreatur och svin samt en gård, som till större delen rymde bostadsfunktioner.⁴⁸ Även termen bakgård spreds under 1700-talet.⁴⁹

Om vi återgår till gårdsrummet så kan man även konstatera att boningshusets baksida hade ett tämligen lågt anseende som köks- eller brygghusgård.⁵⁰ Den klena timran och de fåtaliga fönster som vätte mot toften eller kålgården, visade omkring 1700 sällan den arkitektoniska rikedom, som fanns mot gårdsplanen. Till övervägande del vätte boningshusets utsida mot norr och den dåliga väggen borde ha varit den starka väggen till skydd mot fukt och nordanväder.⁵¹ Betecknande brukade denna brygghusgård kallas för ”norra gården” i motsats till det kringbyggda gårdsrummet, där boningslängans fasad vätte mot söder.⁵²

Vi kan sålunda konstatera, att den fyrlängade, dansk-skånska gården var ”inåtvänd”. Vad som skulle synas skulle ses från gårdsrummet.

Den slutna gårdsformens upplösning

Den slutna gårdsformen hade sina rötter i renässansen. På 1500-talet kombinerades korsvirkestekniken och kringbyggdheten med en uppdelning i en framskjuten bostadsdel och en tillbakadragen ekonomidel. Det blev en slags mönstergård för borgarna och prästerna har uppenbarligen inspirerats av den.⁵³ Också under 1700-talets senare del kom prästgårdarna att återspegla nya idéer, men den processen är inte så enkel att kartlägga för gårdsformernas del.

En viktig faktor bakom upplösningen av de sammanbyggda gårdarna var att trädgården värderades allt högre under 1700-talet. Införandet skedde stänkväs och oregelbundet. Den ene prästens omsorg kunde förbytas i den andres vanvård. När trädgården försvann berodde det framförallt på bristande intresse, men skulden lades på stränga vintrar.⁵⁴ Många präster lade bevisligen ned ett stort arbete på att exempelvis röja sten, vilket visar något av det värde man tillmätte trädgården.⁵⁵ Under 1700-talets slut uppmanades prästerna därtill att sköta trädgården med särskild omsorg för att uppmuntra allmogen till att anlägga egna trädgårdar.⁵⁶

Prästens trädgård hade enstaka äldre förebilder under 1600-talet. Kålgårdar var då allmänna, enstaka humlegårdar fanns liksom fiskdammar med karp.⁵⁷ Trädgårdarna hade en dubbel uppgift dels att pryda boningslängan och dels att förse hushållet med bär och frukter. Källaren, förvaringsutrymmet för fruktskörden, hade nästan alltid förbindelse med trädgården.⁵⁸

Då trädgårdar i allt större omfattning inrättades under 1700-talet, anlades de i anslutning till boningslängan och dess representativa del, salen. Det var symmetriska anläggningar med ”kvadrater” av buxbom och liguster omgivna av gårdsgårdar för att hålla djuren borta.⁵⁹ Samtidigt flyttades de äldre gästbudssalarna från en byggnad bredvid boningslängan in under samma tak och

kallades "trädgårdssal". En benämning som röjer att trädgårdsmedvetande hörde samman med finrum.⁶⁰ Därmed fick boningslängans utsida en högre status än den äldre mot "brygghusgården". Förändringen hade stöd i den franska arkitekturen, som kom på modet omkring 1700 och som ledde till en förändrad värdeskala.⁶¹ Det var inte längre nödvändigt att den socialt representativa fasaden skulle vätta enbart in emot gårdsrummet. Utpräglade finrum fick i allt större omfattning under 1700-talet sin plats mot trädgården. I första hand rörde det sig om sal och sängkammare.

Brandfaran talade också emot de sammanbyggda gårdarna och sådana synpunkter aktualiserade synemännen allt oftare efter seklets mitt.⁶² Men det blev aldrig något argument, som kunde rubba gårdsformen. Det krävdes en kostsam nybyggnation för att ändra gården, om den inte drabbades av eldsvåda.⁶³ De brandfarliga brygghusen flyttades däremot i allt större utsträckning ut från boningslängan fram emot sekelskiftet 1800.⁶⁴ Men tätbebyggelsen var ändå besvärande.

Vanligen uppfattade prästerna de laga husen som ett minimum av de krav man kunde ställa på en prästgård och inredde egna rum på gården, vilket förvärrade trängseln.⁶⁵ Problemet löstes inte heller av att man började bygga kallare utanför gårdarna.⁶⁶

En upplösning av den slutna gårdsformen föreslogs av synemännen, men prästerna ignorerade deras åsikter.⁶⁷ Boningslängan på Ö. Hoby prästgård dömdes ut 1751 och en ny projekterades utanför gården 1763. Men någon ny byggnad uppfördes inte förrän efter prästgårdsbranden 1797. Då inträffade den avgörande möjligheten att förändra gården och i det sammanhanget flyttades också svinhuset ut.⁶⁸ Av- och tillträdessynerna speglar även denna intressekonflikt, där prästerna försökte bevara den traditionella gårdsformen. På Förslövs prästgård utspann sig en livlig diskussion 1787. Vid förra synen hade föreslagits, att en loglänga skulle delas i två delar med gårdsgård emellan, alternativt en grind. Den tillträdande prästen var inte särdeles nöjd med förslaget, "i det han då ej hade gården stängd, och utkörsel dessutom på sitt vanliga ställe nu blivit satt i fullt stånd".⁶⁹ På Andrarums prästgård talades om "vanprydna" för gården om inte en i framtiden nybyggd boningslänga anslöt sig till den övriga gårdsbebyggelsen. Prästen tyckte vid en syn 1801, att detta "sorgfälligt bör undvikas".⁷⁰

Prästgårdar, som var byggda efter ritningar, introducerade sannolikt mera allmänt öppna gårdsformer. Från 1700-talets andra hälft finns det belägg för byggmästare, som använt sig av ritningar. De nämns i arkivalierna, men har i de flesta fall försvunnit.⁷¹ På 1780-talet fick St. Herrestads prästgård i grundmurad tegel en öppen gårdsform med hjälp av en murmästare från Ystad.⁷² Men utvecklingen gick inte fort. Ännu i förarbetena till HO 1824 framfördes krav på att prästgårdarna lämpligen borde vara försedda med en fristående boningslänga.⁷³

Gårdarna bestod av byggnader, som i kombination med varandra skapade funktionella regioner. Förändringen under senare delen av 1700-talet innebar, att 1600-talsarkitekturs framsida mot gårdsplanen tenderade att bli baksida, medan trädgårdssidan fick större betydelse för de representativa rummen. Gårdsrummet hade långt fram på 1700-talet varit en allaktivitetsplats, men började sedan få en slagsida åt lantbruket med tjänstefolk och kreatur. Detta vittnar om en attitydförändring i prästens inställning till den agrara miljön, som förklarar de efterhand uppsplittrade gårdarna.

Dagligstuga

”... består av fyra väggrum, vitkalkade väggar, skorsten, en bakugn, med träbruseller under vackra upphuggna gruvestenar. Två fönster sunnan och ett nordan, vackra karhyllor med duvhus under, ett långt bord med försäte och fyra stycken väggbänkar”. (Vä 1695)

När förordningen 1734 förordade en ”mindre stuga” på varje prästgård, så betydde det endast att dagligstugan fick en ny benämning. I stort sett kallades alla mindre stugor för dagligstuga eller stuga före 1734, frånsett några udda benämningar.¹

Mindre stugan skulle vara 3 väggrum lång men detta tolkades på olika sätt. Korta avstånd mellan korsvirkestolparna resulterade i en lite mindre stuga och glesa stolpar i en större.² Måttsenheten väggrum, avståndet mellan två stolpar, gick endast att använda för byggnader i korsvirkesteknik (jfr fig 54) men även för dessa fanns det variationer. Ett väggrum stod för ett kortare mått i övergångsbygden än nere på slätten.³ Men det fanns ingen möjlighet att mäta längden i väggrum i övergångsbygder eller norra Skåne, där skiftesverk och bälstugor fanns.⁴ Nu spelade det kanske ingen roll om mindre stugan var så eller så lång eftersom förordningen innebar att stugorna fick vara kvar, vare sig de var knuttimrade eller lerklinade.

Fram till 1700-talets början utgjorde dagliga stugan det enda varma rummet. Placeringen av hela boningslängan var underordnat väderstrecken och dagligstugan vände sig mot den solvarma södersidan, mot gården och mot livet där.⁵ Med sin uppsättning av fönster var dagligstugan alltid riktad mot gårdsplanen:⁶

Tab 1. *Boningslängans läge på gården före 1734.*

	Boningsrum förekommer i:			
	östra längan	västra längan	södra längan	norra längan
(antal)				
norra 36	22	11	4	0
södra 20	11	6	0	4
östra 8	0	1	1	5
västra 4	0	0	3	2

Byggherrarna och prästerna var medvetna om väderstreckens betydelse liksom en av renässansens stilideologer, Alberti. Allt som var avsett för vinterbruk borde vätta åt söder.⁷ Betydelsen av rummens rätta orientering i väderstrecken markerades också i en norsk prästgårdsförordning på 1600-talet.⁸

I det äldre skedet, på 1600-talet och en bit in på 1700-talet, utmärkte sig dessa rum genom en bättre byggnadsteknik jämfört med den övriga bostaden. Det innebar att en del prästgårdar hade innerväggar av lersten eller att man "fördubblade" dagligstugans väggar i hus med korsvirkes- eller skiftesverks-teknik.⁹ Synemännen talade om "in- och uteväggar".¹⁰

Ett annat och måhända mer statusbetonat sätt att värmeisolera stugans väggar bestod i brädpanel. Det kan ha varit en renässansinfluerad borgerlig interiör, som inspirerade till panelen, men att den var hyvlad eller målad nämns inte alltid.¹¹ När brädpanel målades, så var det företrädesvis i modebetonade färger från 1600-talets mitt, grönt eller rött, liksom loftsbräderna under taket.¹² En slät träytta var naturligtvis ett lämpligare underlag för figurmåleri med exempelvis Kristi lidandes historia.¹³ Det faktum, att så många synehandlingar nämner bräder till panel i dagligstugan utan att berätta något om målade ytor måste tyda på, att panelen många gånger enbart hade en värmeisolerande funktion och att den var ganska anspråkslös.¹⁴

Bland de tekniska företeelser, som jag återkommer till i ett senare kapitel, hör att dagligstugan ofta försågs med en underslagsbjälke som stöd för de vanliga bjälkarna (s 96). Underslagsbjälken hörde samman med ett värmeisolerande lerlager ovanpå loftsbräderna, som förutom att det var tungt, hindrade en eldsvåda i stugan att sprida sig till halmen på yttertaket. Framförallt hindrade lerlagret stugvärmen att sippra ut genom springorna mellan loftsbräderna.¹⁵ Det var "för värme om vintern".¹⁶

Det är en vanlig uppfattning att stuga och badstuga är besläktade företeelser med samma betydelse som slavernas istoba, vilket betecknar den rökugn, som förekom i deras bostäder.¹⁷ Det motsäges inte av en gammal bakugn, nedgrävd i jorden på Ö. Herrestads prästgård 1696.¹⁸ Skulle det funnits någon ugn i bostaden borde det ha varit en värmeugn. Det är emellertid lätt att upptäcka bristerna i ett resonemang, som förbinder värmeugn eller rökugn med ordet stuga. Senare forskning har visat att byggnadstekniken ligger till grund för termen "stuga", som förekommer uteslutande i anslutning till timmerbyggnadskonstruktioner i Europa. De rum, som kallas stuga, leder sitt ursprung till timmerbyggnadstekniken och kan föras tillbaka till betydelsen trädstam, stubbe men ej istoba.¹⁹ Man måste därför konstatera, att stugans påkostade byggnadsteknik egentligen är truitisk. Det hör till den äldre betydelsen av ordet stuga, att den byggdes med god värmeisolering. Någon gång kallades dagligstugan dessutom för "vinterstuga" och under 1600-talet samt 1700-talets förra del förekom ordet "daglig bål原因stuga".²⁰ Detta för att markera, att stugan byggdes med timrade stockar, bålar, i övergångsbygderna. Resten av gården

var byggd av lera, korsvirke eller skiftesverk med klenare dimensioner.

Stugorna drages in i 1700-talets förändringsprocess och deras betydelse för bostaden som helhet minskar, vilket satte sina spår på nästan varje prästgård. Det blev ett rum som fick en undanskymd plats vilket i mikroformat belyser bostadens utveckling under 1700-talet.

Stugans delning

Stugorna i de skånska prästgårdarna började under 1700-talet att delas upp i två och ibland flera rum. Bakom denna utveckling låg förbättringar ifråga om värmeförsörjningen. Kunde fler rum än stugan få eldstäder och samma byggnadstekniska kvaliteter, fanns det möjligheter att flytta ut ur stugan.

Med ytterst få undantag var prästgårdarna försedda med skorstenar omkring 1700. Någon enstaka rökstuga kan ännu beläggas, där röken drog upp under taket och ut genom flätade risgavlar.²¹ Skorstenar var emellertid ett utmärkande drag vid denna tid för prästgårdarna. Inte sällan höjde sig fyra till fem skorstenar mot skyn medan klockaregården intill kunde vara en torftig rökstuga och bönderna opponerade sig, när kronan beordrade dem att bygga skorstenar.²²

Det s k frankiska eller svarta köket förekom allmänt. Det bestod av en händ med bakugn och en skorsten över.²³ I murverket mot dagliga stugan, som låg bredvid, fanns s k kakelugnshål för eldning av sättugnen, som stod i stugan. En förklaring till prästernas många skorstenar är att köket inte alltid nyttjades till bakning. En dryg tredjedel av köken före 1734 hade endast händ med skorsten (fig 12).²⁴ Andra utrymmen, som brygghus och kölnahus, måste därför finnas för bakning och mältning. I norra Skåne låg dessa ett stycke från gården.²⁵ Vad som kallats för ett enhetskök, en "installationskärna", för hela bostadshuset var mer signifikant för bondgårdarna under 1700-talet.²⁶

Sättugnarna tillhörde ett danskt och tyskt kultursammanhang. Redan under senmedeltiden förekom liknande biläggare i skånska städer och på slotten. "Järnkakelugnarna", som prästerna hade, kom vanligen i bruk efter 1600-ta-

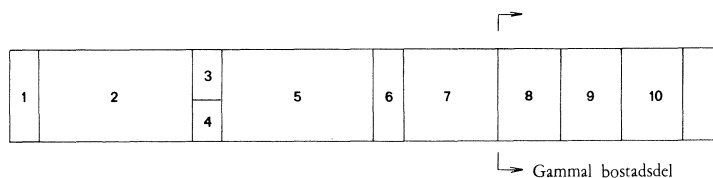


Fig 12. Gärdslöv 1701. 1 matkammare, 2 stuga, 3 farstu, 4 skorsten, 5 stuga, 6 farstu, 7 stuga, 8 källare, 9 dränghus, 10 gammal port.

lets mitt.²⁷ De tillhörde prästgårdarnas statussymboler och spreds långt senare på 1700-talet bland bönderna. Stundom hyrde prästen ut sättugnar till bönderna och tjänade en slant på denna verksamhet.²⁸

Sättugnen var inte något fast inventarium varför den ej nämns vid synerna. Fram mot 1740-talet berättade kakelugnshålen i väggen mot köket, att företrädaren hade haft en sättugn, som han monterat ned och tagit med sig.²⁹ De tillhörde privategendomen och kunde lösas in av efterträdaren.³⁰ ”Kakelugnar skaffar var och en boställesinnehavare för sig efter eget godtycke”.³¹

Om vi ett litet tag går över till bostadsplanerna i sin helhet, visar det sig att prästerna gärna lät mura permanenta spisar i andra rum än stugan under 1700-talets förra hälft. De kunde sålunda inte flyttas utan följde huset, vilket Träne prästgård 1708 vittnar om. En liten kakelugn fanns i studerkammaren, en med lövverk målad kamin i farstukammaren och en med ”gement” lövverk målad kamin i sängkammaren. Endast en av värmekällorna var privat och tillhörde änkan – järnkakelugnen, som stod i stugan.³² Kaminerna och spisarna krävde nya farstukök ”en binning till skorsten”.³³ Dessutom krävdes det specialister till att mura skorstenar och spisar, vilket var dyrbart.³⁴

Dagligstugan hade således endast en flyttbar eldstad med värmefunktion och den fick stå kvar när fasta spisar murades upp i andra rum. Därmed kunde prästerna under 1700-talet förverkliga borgerliga idéer i bostaden, eftersom de murade spisarna utanför dagligstugan inte bara medgav bostadsdifferentiering utan även socialt avståndstagande från dagligstugans allrumsmiljö.³⁵

Dagligstugan med sina bänkar och hyllor, bord och sängar kunde vara ett trångt utrymme. Ett ”oväsende”, som drogs inför domkapitlet 1713, mellan pastor och komminister i Farhult belyser miljön. Enligt pastorn stod pigesången nästan i hans stuga,” dock med skillnad dem emellan och med bräder avdelt”, trots att han utlovats fri kammare och kost. I vredesmod hade han slagit sönder sängen som hade ”förtagit honom många söndagstankar förmedelst pigornas flammor”.³⁶

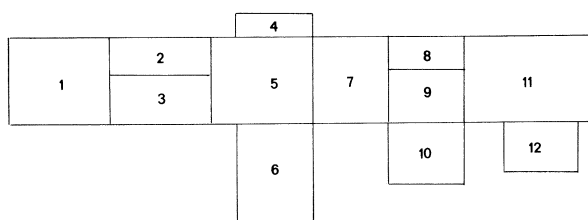


Fig 13. Tullstorp 1780. Det var mycket ovanligt att sängkammaren förlades i ett utbygge mot gårdsrummet som i detta fallet. Hela längan ansågs ”bräcklig och av ålder fördärvad”. 1 större stuga, 2 studerkammare, 3 farstu, 4 nybyggd gråstensluta till källare, 5 mindre stuga, 6 sängkammare, 7 kök, 8 spiskammare, 9 visthus, 10 bislag mot gården med två små rum, 11 bryggghus, 12 pigkammare.

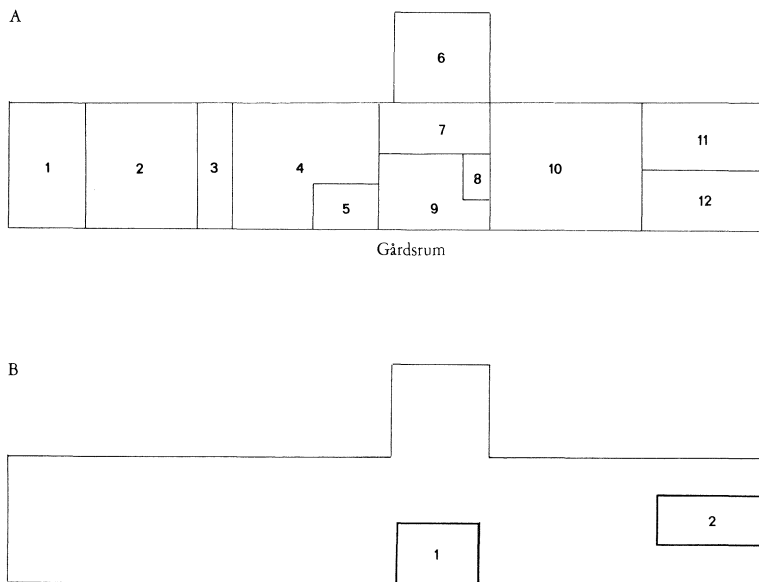


Fig 14. Vomb 1738. A visar nedre våningen, B loftet med två överflödiga kamrar, 1 och 2. A: 1 rum, 2 bryggghus, 3 spiskammare, 4 kök, 5 sängkammare, 6 överflödskammare, 7 liten kammare, 8 uppgång till loftet, 9 dagligstuga, 10 sal, 11 och 12 gästkamrar.

Stugans sovrumsfunktion avspeglas i alkover, vrå- och skåpsängar, föregångare till de särskilda sängkamrar som efterhand inrättas (fig 13).³⁷ Men redan skåpsängarna liknade separata rum med ingång från dagligstugan. Det berättas om en "lukter säng av furubräder gjord, uti vilken ingången är av stugan" eller "sängkammaren uti stugan".³⁸

Uppdelningen av dagligstugan, som sträckte sig över hela husets bredd, till två separata rum baserades på idéer från 1600-talets slut, som kan spåras i socialt överlägsna bostäder med rötter i fransk och kontinental arkitektur.³⁹ Dragen återfinns i de tessinska bostadsplanerna och Erik Dahlbergs ritningar för officersboställen under 1690-talet. Sigurd Erixon har karakteriserat utvecklingen med benämningen central eldstadsplacering.⁴⁰ Uppdelningen av dagligstugan hade uppenbarligen praktiskt-funktionella fördelar, men medgav inte symmetri åt planen i sin helhet. Däremot gav den plats till separata rumsfunktioner på bekostnad av golvytan.

I det äldre byggnadsskicket var sidan mot gårdsplanen och utsidan väsensskilda. Byggnadstekniken kunde, som vi sett, vara mycket varierande i de båda väggarna.⁴¹ Dagligstugan var relaterad till 1600-talets fina sida mot gårdsplanen, men inrättade man en kammare i stugan så byggdes den åt gårdens utsida (fig 14). I stilbildande bostadsplaner omkring 1700 var denna sida avsedd till sal och sängkamrar. Skånska prästerskapet tycks ha varit medvetet om den mode-

riktiga placeringen av ett finrum omkring 1700 och stugans delning bryter därmed de äldre gårdsregionerna.⁴²

Dagligstugorna delades upp enligt ett system som Ravlunda prästgård visar 1727:

”Denna dagligstuga, som tillförne varit mycket stor och lång, är av sal. herr kyrkoherden Wilskman fördelt i 2 parter, så att den delen vid dörren, som först beskrives anses för ett särskilt rum.”⁴³

Citatet är tillämpligt på en mängd prästgårdar vid 1700-talets slut:

I S:t Ibbs prästgård på Ven talas 1782 om mindre stuga och barnkammare inom samma väggrum, i Barsebäck 1827 om dagligstuga med sängkammare. I Ingelstads prästgård fanns 1805 en ”avdelning i stugan”, som innehöll 3 väggrum till sängkammare och ett litet kontor. Från Björnekulla prästgård berättas 1777 om en stuga, som efter 1760 hade uppdelats i två rum med ett brädplank, så att stugan nu endast var drygt hälften så bred. En lång, smal gästkammare hade där inretts. På Bosarps prästgård hade en lervägg placerats inne i stugan för att avdela en sängkammare. I Hammenhög var dagligstugan 1807 helt försvunnen och ”för närvarande avdelt i 2ne kamrar”.⁴⁴

Till de negativa följderna av stugornas uppdelning hörde att det blev trångt i rummen. Förordningen kunde av synemännen, åtminstone under 1700-talets förra hälft, tolkas så att delade stugor var olagliga och att stugorna borde sträcka sig över längans bredd då nya projekterades.⁴⁵ Men utvecklingen gick inte att stoppa och fram emot sekelskiftet 1800 började själva benämningen att luckras upp och dagligstuga ersattes beroende på användningen med ”dagligt rum”⁴⁶, ”förmak”⁴⁷ och ”folkstuga”.⁴⁸

Rent tekniskt var längsdelningen inget unikt för dagligstugan. Tvärtom förekom en längsdelning av boningslängorna kanske tidigast mellan de båda gästkamrar, som förordningen föreskrev. För att få en fullständig förklaring måste man utgå från bostadsplanerna i sin helhet. Här har jag endast haft anledning att beröra dagligstugorna. Deras allrumsfunktioner specialiserades och äldre dagliga bålstugor i Mellan- och Nordskåne övergavs ibland helt när denna utveckling resulterade i helt nya, rikt differentierade bostadslängor med flera olika slags stugor.⁴⁹

Sammanfattningsvis kan man konstatera att dagligstugan, som under 1600-talet förekommit i vitt skilda miljöer både rumsligt och socialt i större delen av Europa, fick en social inskränkning. Stugan representerade under 1700-talets lopp allt tydligare den bonderoll som prästen, genom den stilbildande byggnadskonsten sökte ta avstånd från.

Folkstuga

På många håll i Sverige har husbonde- och tjänstefolk levt nära tillsammans i en patriarkalisk anda.¹ I en 1700-talsskildring från Bara härad i Skåne berättas, att husbonden och hans folk levde i den närmaste jämlikhet. På mindre hemman fanns en heldräng, en gosse, en stor piga och en mindre, på större vanligen också en halvdräng.² Bonddrängarnas ekonomiska situation var ofta inte att förakta vid mitten av seklet.³ De kunde ha del i bondens åker och själva leverera tionde, s k dränghavre.⁴

När det gäller tjänstefolkets numerär var säkerligen de flesta 1700-talsprästgårdar jämförbara med större hemman.⁵ Dagligstugorna var de rum, som främst nyttjades för umgänget mellan gårdens invånare.⁶ Här samlades man till måltider och arbetade tillsammans under mörka vinterkvällar. Här ledde husbonden husandakten. Det var i allmänhet det enda rum som hölls varmt. Men tjänstefolket åt inte sin mat samtidigt med husbondfolket och åt inte heller vid samma bord. Endast på högtidsaftnar låg en duk på "folkabordet". Efter maten fick de tåga i procession runt herrskapets bord, kyssa var och en på hand och tacka för maten.⁷

Under slutet av 1700-talet började man mera allmänt att inreda folkstugor på prästgårdarna (fig 15). Dessa nya folkstugor hos prästerna måste ha påverkat den sociala miljön mot en strängare uppdelning av husbondsfolksdel och tjänstefolksdel. Folkstugan blev "stugan, der tjenstefolket äter och pigorna slöjda".⁸

Folkstugorna kan förklaras av en förändrad uppfattning om själva prästmanrollen. I den sociala hierarkin i byarna måste folkstugorna ha ingått bland olika kvalitativa skillnader mellan prästen och bondens miljö.⁹ För prästen kunde representativa element i bostäderna framhävas genom att tjänstefolkets uppehållsstuga förlades utanför dagligstugan. En folkstuga är inte funktion av en viss numerär tjänstefolk utan en produkt av värderingar. Dessa ligger emellertid delvis förankrade i prästens ställning som både bonde och präst. Vilken roll han föredrog kan kanske utläsas av folkstugorna, som förlades utanför bostadssviten.

Folkstugor introducerades på i ekonomiskt avseende normala prästgårdar.¹⁰ Prästgårdarnas hemmantal uttryckte jordarnas ekonomiska bärkraft. Dessa

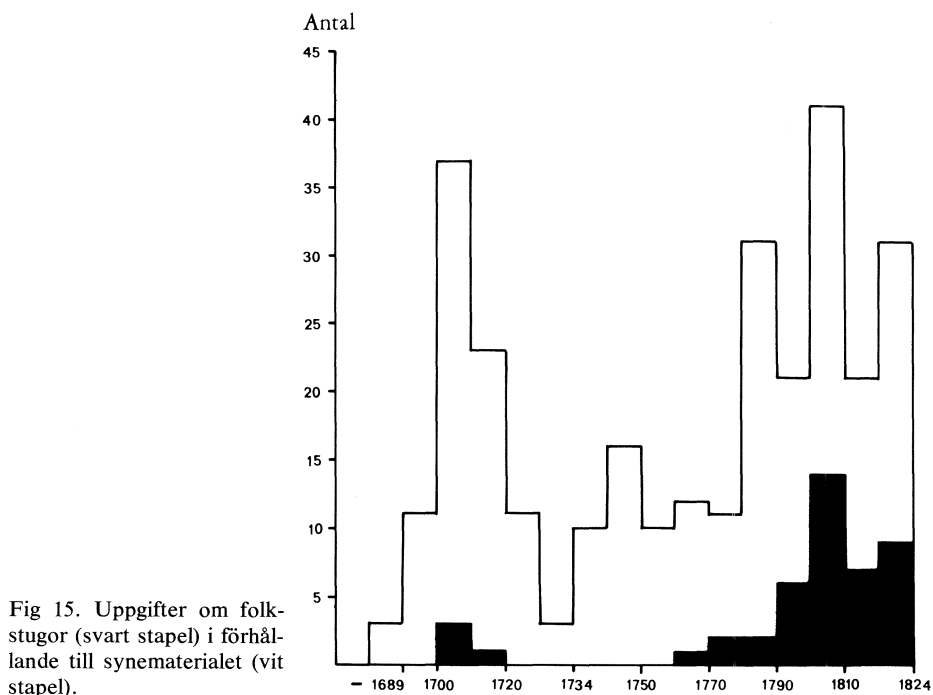


Fig 15. Uppgifter om folkstugor (svart stapel) i förhållande till synematerialet (vit stapel).

hemmantal varierade från mindre än 1/2 till över ett helt hemman. Denna variation åskådliggöres av diagrammet (fig 16A) och kan jämföras med hemmantalet för de prästgårdar, som hade folkstuga. Men jämförelsen ger inget utslag. Prästgårdar med folkstuga fördelar sig jämt över olika storlekslägen, mätt i hemmantal.

Man kan också fråga sig om folkstugor hade någon särskild anknytning till herrgårdsmiljöer och patronella pastorat. En undersökning visar emellertid, att ett sådant samband inte kan påvisas (fig 16B). Pastoratsklass skulle slutligen enligt intentionerna visa pastoratens samlade ekonomiska status med de bästa pastoraten i första klassen.¹¹ Inte heller här förekommer någon anmärkningsvärd skillnad mellan prästgårdar med och utan folkstuga (fig 16C). Jämfört med prästinkomsterna 1692, som var uträknade i daler smt per år och som nyttjades ännu i en matrikel över Lunds stifts prästerskap år 1823, finner vi samma tendens. Under 1790-talet sammanfaller medelinkomsten för hela Skåne med medelinkomsten för kall, där prästgården hade folkstuga.¹²

Folkstugornas antal ökade under slutet av 1700-talet och början av 1800-talet. I förhållande till syneinstrumenten, som också ökar i antal, finner vi den största ökningen av folkstugor mellan 1780- och 1790-talet för att sedan avmat-

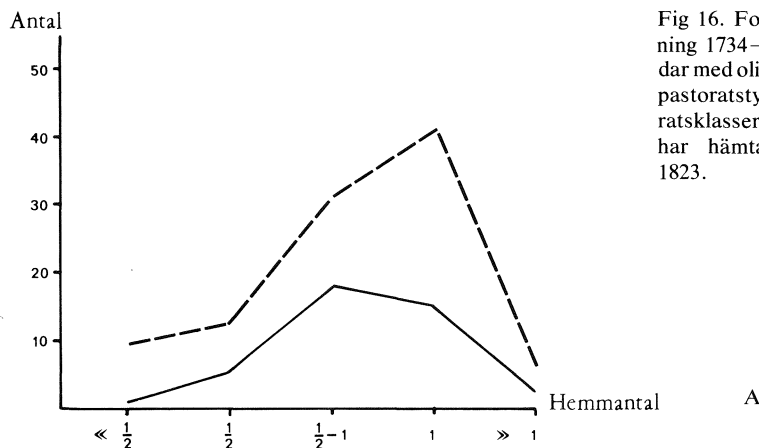


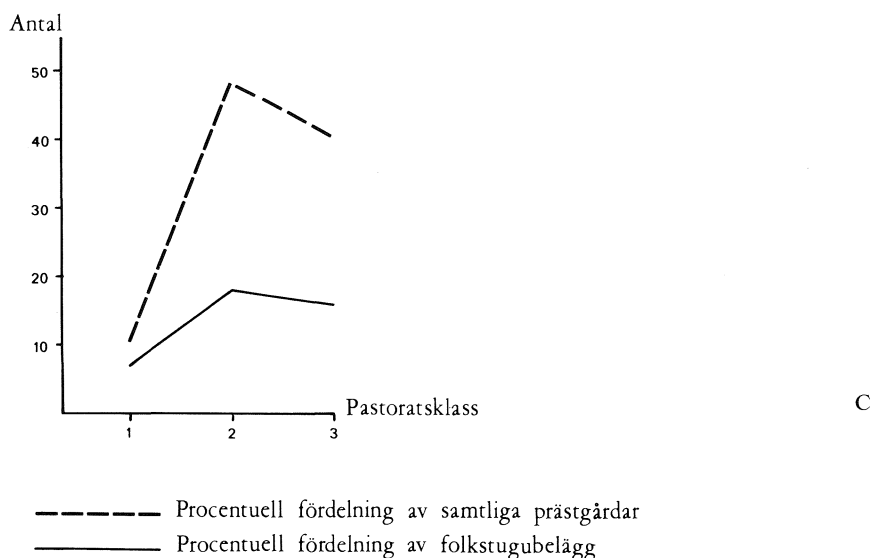
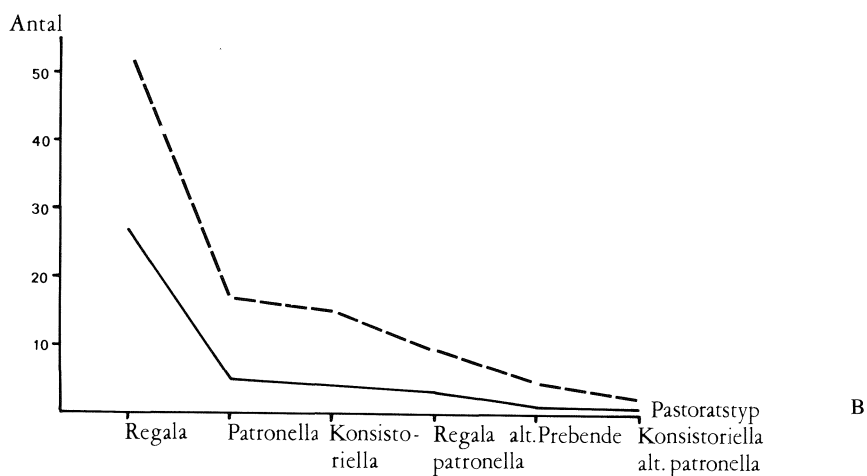
Fig 16. Folkstugornas spridning 1734–1824 till prästgårdar med olika hemmantal (A), pastoratstyper (B) och pastoratsklasser (C). Uppgifterna har hämtats ur Rothstein 1823.

tas. Relationen mellan antalet folkstugebelägg och antalet syneinstrument är ungefär densamma 1800–09, 1810–19 och 1820–24, nämligen 1:3.

Vi finner de äldre beläggen för folkstuga över hela landskapet men med tyngdpunkt i den västra delen. De äldre beläggen, ännu fram på 1790-talet, är huvudsakligen från den västra delen trots att landskapet vid den tiden är ganska vältäckt med syner. Det är inte någon exakt spridningsbild, vilket beror på källornas skiftande detaljredovisning. Men man kan notera att endast två belägg kommer från sydöstra Skåne. Den vaga karaktären i spridningsbilden, utan väldefinierade kärnområden eller spridningscentra, överensstämmer väl med de kvantitativa studierna (fig 18). Folkstugor inrättades ofta på vad man skulle kunna kalla normalprästgårdar.

Sannolikt skulle folkstugor ha accepterats på ett mera regelmässigt sätt, om det hade gällt en nyhet. Det borde förekomma en tydligare spridning i rummet från kärnområden och från rikare kall till fattigare. Lägesfaktorn, närheten till städer, herrgårdar eller andra urbana centra med tidig förekomst av folkstugor borde vara utslagsgivande. Den kvantitativa spridningen borde kännetecknas av en hastig ökning från några initialbelägg fram till ett mättnadsstadium.¹³ Detta kan ej påvisas och det finns därför anledning att förmoda, att folkstugor inte var någon nyhet.

Idén att inrätta separata folkstugor tycks gå betydligt längre tillbaka i tiden än slutet av 1700-talet. Härför talar fyra belägg (fig 17). I Hemmesdynge berättar prästen 1701 om sin "bak- eller folkstuga". Från V. Karup samma år omtalas en "avdelning för tjänstfolk" invid den "dagliga båletugan". Från Skurup berättas också samma år om "en stuga varest drängarna och tjänstfolket har sina sängar och varelser". Pigorna bodde dock i köket i en annan länga.



Slutligen kommer en uppgift från Grönby 1712: "Emellan dagliga stugan och folkens är en mur uppsatt varuti en kakelugnsskiva är infäst."¹⁴

Tidsskillnaden mellan dessa tidiga folkstugebelägg och de senare är anmärkningsvärd. Först på 1750-talet återkommer uppgifter om folkstugor. Möjligheten av att de tre tidiga beläggen efterföljs av en stagnation måste därför framkastas likaså att de bottnade i andra förutsättningar.

En av dessa äldsta folkstugor på slätten i sydväst kallades "bak- eller folkstuga". Benämningen möter vi även senare under 1700-talet på olika präst-

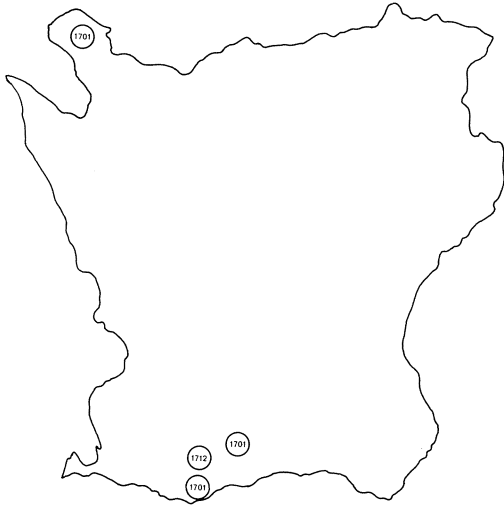


Fig 17. Folkstugor före 1734. Årtalen i figuren efter synehandlingens datering.

gårdar.¹⁵ Kyrkoherde Nibelius i Lyngby, aktiv i projekteringen av en ny förordning, använde helt officiellt denna benämning 1799.¹⁶ Bakstugan var ett brygghus med grovköksfunktioner, ett "bakarehus". Sådana är kända i Skåne sedan medeltiden.¹⁷ Före 1734 fanns bakstugor framförallt i Mellan- och Nordskåne och det är tydligt att de innehöll bakugnar. På Sydvästslätten förekom i dessa syner före 1734 emellertid inte termen bakstuga utan mera allmänt brygghus.¹⁸ Dock förekom allmänt bakarestuga i bondebebyggelsen (se not 17).

Då vi finner en "bak- eller folkstuga", kan ordkombinationen tolkas som lägesbestämmande inom bostadsplanen med köket mellan husbondfolkets och tjänstefolkets regioner. Mot detta finns reservationer. Brygghuset låg ofta i tjänstefolkets region och där fanns vanligen en pigkammare. Folkstugan kunde ligga "bak" i planen men ändå sammanfalla med det rum, som nyttjades till bakning. Då man granskar folkstugorna senare under 1700-talet visar det sig att bakugnar och folkstugor ofta låg tätt intill varandra. Ibland var bakugnsmuren folkstugans vägg och dess värmekälla.

Dessa tidiga folkstugor visar, att det fanns förebilder till de folkstugor, som i större omfattning inreddes under decennierna kring sekelskiftet 1800, men samtidigt utgör de ett problem. Ifråga om härkomst, har jag endast anledning att påpeka, att folkstugor fanns under skilda benämningar i den borgerliga 1600-talsarkitekturen och att kombinationen "bak- eller folkstuga" ger en viss ledning i det historiska perspektivet. I motsats till de sydsvenska och danska bakstugorna, som syftade på ett rum med bakugn, tycks ordkombinationen bak- eller folkstuga beskriva ett läge inom bostadsplanen.

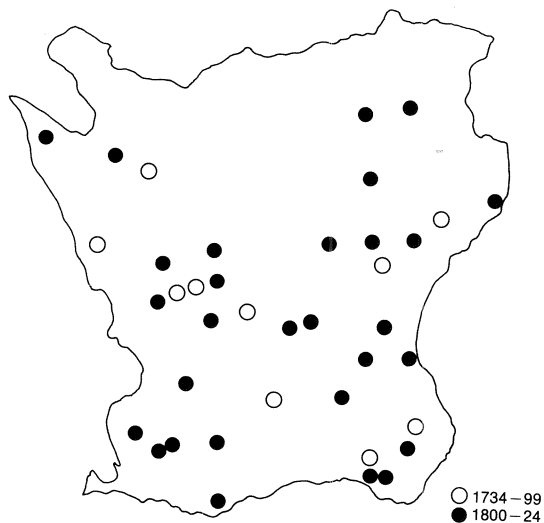


Fig 18. Folkstugor 1734–1824.

Bakstuga, barstuga och borgstuga har inom den etnologiska forskningen tolkats som synonyma begrepp, ett rum för tjänstefolk. De förekom i de gammalsvenska landskapen på 1500- och 1600-talen som beteckningar för det sämre av parstugans båda bostadsrum.¹⁹ I sin tur kan dessa rumsfunktioner vara besläktade med borgstugorna i svensk herrgårdsmiljö och ha kontinentala förebilder. Borgstugan har angivits som synonym till folkstuga.²⁰ Bland de större bondgårdarna på västra Jylland har ”borgerstue” kvarlevt som benämning på folkstuga.²¹ Den medeltida borgstugan var emellertid närmast en stor bostadssal i den förnåma arkitekturen för både herrskapet och deras betjäning. Under renässansen i Tyskland utvecklades borgstugan eller ”die Hofstube” till en tjänstefolksbostad medan herrskapet intog ovanvåningen till bostad. Även i den franska arkitekturen förekom en motsvarighet till borgstugan, ”la salle basse” på 1600-talet.²² I en norsk kyrkoordinans 1607 förekom ”borgerstufue” i motsats till ”herrekammer”.²³ Motsvarande begreppsvärld har präglat rikare bondgårdar på Öland enligt en beskrivning från 1677. Bakstuga stod här i motsats till en framstuga.²⁴

De närmaste likheterna till de tidiga folkstugorna hos prästerna torde ha funnits i de skånska stadsborgargårdarna på 1600-talet. Där möter separata bondestugor, en term som förekom på landsbygdens prästgårdar.²⁵ Det var resultatet av en sträng uppdelning av bostadsfunktionerna då tjänstefolkets rum, köks- och äldre stugupartier sköts tillbaka,²⁶ vilket bl a en ritning över Helsingborgs prästgård 1788 vittnar om.²⁷ Generellt gäller att bakstuga i kombination med folkstuga uppvisar etymologiska likheter liksom funktionsmässiga med borgstugor, vilket också har framförts i tidigare forskning.²⁸ Prästernas

folkstugor vid 1700-talets början hade alltså paralleller i en borgerlig arkitektur på 1600-talet.

Orsaken till den stagnation i utvecklingen av folkstugor, som inträdde på 1710-talet är sannolikt förankrad i problemet ”danskt och skånskt”.²⁹ Kontakterna med tongivande centra för den arkitektoniska utvecklingen, framförallt i Tyskland, bröts genom försvenskningen. Prästgården fick inte framhävas genom något märkligare byggnadsskick och stagnationen ger ett konkret innehåll till de fraser som inledde HO 1734, att bostaden skulle vara opretentiös.³⁰

Det tidiga 1700-talets folkstugor medförde inte några svårigheter för innehavarna. Det ansågs t o m naturligt, att tjänstefolket borde bestå en stuga och två kamrar. Detta står i kontrast till de bekymmer som under 1700-talets slut vållades av HO 1734, som inte nämnde folkstuga bland de laga husen.³¹ Varje folkstuga innebar ett överträdande av förordningen men sterbhusen kunde vid av- och tillträdessyner få folkstugan accepterad som laga hus men under en annan benämning.³² På så vis slapp de privata uppgörelser, privatkonventioner med tillträdaren: att riva och flytta folkstugan eller en sämre förhandlings-situation om rummet inte gick att flytta.

Prästerna kunde alltså förbigå förordningen genom att ge folkstugan ett täcknamn med lagligt stöd. Sådana arrangemang fanns det ingen anledning att dölja eftersom parterna vid syneförrättningen i allmänhet var överens. Rum-mets benämning och funktion överensstämde inte i en rad syner men de antecknades utan besvär. Den tillträdande parten satte sig inte heller till motvärn utan deltog aktivt i sådana sammanhang. Han upplevde uppenbarligen ett behov av folkstuga och att få den angiven under ett täcknamn som en laglig inrättning.³³

Den rättsliga ramen medverkade, inte bara vid fåtaliga nybyggnadstillfällen, till att folkstugorna under 1700-talets slut och 1800-talets början blev mer eller mindre improviserade. Det framgår tydligt i byggnadstekniskt hänseende, att folkstugorna kilades in i äldre bostadsplaner.³⁴ Majoriteten inreddes i anslutning till kök eller brygghus, där de enda bostadsrummen tidigare hade varit pigkammare men också dessa var olagliga. Sannolikt var det värmekällorna som var avgörande för folkstugornas placering³⁵ men köket var också en gräns mot husbondefolkets region. I flera folkstugor fanns bakugnar, vilket inte kan beläggas för de tidiga folkstugorna vid 1700-talets början.³⁶ Termen bak- eller folkstuga, som fortfarande förekom, hade således en innebörd, som knappast fanns i det tidiga skedet, nämligen bagare- eller folkstuga.³⁷ Bakom folkstugornas förläggande till köksrummen fanns också utrymmesbristen. Det omtalas t ex från Tryde 1791, att den utskjutande bakugnen hade ett rum på vardera sidan utbygget. På en annan prästgård flyttades en luta utanför dagligstugan till ett nytt läge invid den utskjutande bakugnskroppen och inreddes till folkstuga, ”för att få tillräckliga fönsterlufte på stugan”.³⁸ Folkstugorna som på så sätt låg i utbyggen var flyttbara, vilket innebar att man kunde ta ganska lättvindigt

på deras laga status. Nybyggda boningslängor i överensstämmelse med HO 1734 kunde kompletteras med en utbyggd folkstuga och tanken bakom detta kan antas vara, att folkstugan var temporär.³⁹ Men det var nog inte fallet, eftersom det fanns utbyggda folkstugor, som flyttades in i längorna.⁴⁰ HO 1734 måste ha varit försvagad som auktoritet eftersom folkstugor inrättades mot dess stadgar och accepterades.

Andra folkstugor inreddes i kamrar med anknytning till husbondefolkets regioner. Dessa var ofta byggda sekundärt med en långsgående vägg mot dagligstugan.⁴¹ Ofta var de inte heller avsedda till folkstuga, men efterhand blev det en lösning med folkstugans fönster mot gårdsplanen och dagligstugans mot trädgården.

Även här finner man utrymmesbristen vara en viktig faktor till folkstugornas placering men samtidigt visar läget vid dagligstugorna ett genetiskt samband med det tidigare allrummet.

Inredningen utmärktes inte utav något överflöd. Då man ännu omkring 1800 lade in nya tegelgolv i folkstugorna, så är det anmärkningsvärt ur två aspekter.⁴² Dels var tegelgolv det vanligaste materialet i kök, bryggghus och farstupartier och dels var tegelgolv inte längre attraktivt ur social synvinkel. De var inte "passande i boningsrum".⁴³ Golv materialet, liksom de relativt små ytorna och avsaknaden av värmeanordningar visar att prästerna inte tillmätte folkstugorna något större värde. En åsikt gjorde gällande att det skulle vara en slags utvidgade pigkammare och pigorna skulle ha sina sängställen i folkstugorna.⁴⁴

Ifråga om nyhetsspridning kan man skilja på sådana nyheter som tar konkret form och de som ligger avvaktande i tiden. De förstnämnda kan man ofta registrera och diskutera utifrån olika aspekter medan de sistnämnda är betydligt svårare att studera. En nyhet blir emellertid ett diskutabelt begrepp, om man endast nöjer sig med att registrera dess konkreta form. Där bakom finner man en kunskap, som sträcker sig betydligt längre tillbaka i tiden och först när allmänna förutsättningar föreligger sker en större spridning.⁴⁵ Detta tycks i hög grad gälla för folkstugorna. Kunskapen om dem var inte någon plötslig nyhet under 1700-talets slut utan hade mognat sedan en lång tid. Det fanns historiska förebilder inom den egna yrkesgruppen och utanför den. Därför vilar det ingen unik prägel över de folkstugor, som började spridas vid slutet av 1700-talet efter en tids stagnation. Det framgår bl a av att folkstugorna i så hög grad inrättades på i ekonomiskt avseende normala prästgårdar. Spridningen gick fram omkring 1800 på bred front över hela landskapet.

Förutsättningarna för denna spridning måste ha varit gynnsamma. HO 1734, som stod hindrande i vägen, kunde överträdas genom att den förlorat sin styrka även på andra områden. Ifråga om överbyggnadssummornas hastiga ökning och de föråldrade rumsfunktionerna sammanfaller folkstugornas spridning med den tilltagande kritiken. Missnöjet med HO 1734 kan på sin höjd karaktäriseras som ett smörjmedel, som gjorde det lättare att överträda förordningen medan

de allmänna förutsättningarna för folkstugor torde ligga förankrade i en förändrad social värdeskala. Situationen var annorlunda omkring 1800 i jämförelse med tiden för de tidiga folkstugubeläggen omkring 1700. Prästens ställning som jordbrukare var nu inte lika orubblig som tidigare. Man försökte exempelvis arrendera bort jordarna under akademi- och prebendeprästgårdar och ansåg att detta kunde få stor betydelse för slättbygdens prästgårdar i allmänhet.⁴⁶

Framförallt bottnar folkstugornas inrättande i en markering av den sociala distansen mellan invånarna. De vållade aldrig egentligen någon strid utan det var i förarbetena till en ny förordning odiskutabelt att folkstugor borde finnas.⁴⁷

Men inte ens folkstugorna löste problemet med tjänstefolkets bostäder. De borde ha eget hemlighus. Och en vanlig liten spiskammare räckte bara till husmor och inte ett helt år med tjänstefolk. En lösning var att de i högre grad bodde i torp eller hus, men det krävde jord från bostället och var olönsamt ifråga om bränslet, "för torvmossens eller skogens besparing".⁴⁸ Tjänstefolket betraktades således inte som familjemedlemmar.

I den samtida bondebebyggelsen saknas folkstugor, som anses vara förankrade i ett senare skede.⁴⁹ Först efter 1850 spreds de mera allmänt på bondgårdarna i Sydostskåne. Därför hade prästerna inga förebilder att hämta från agrar miljö utan i högre socialskikt. Folkstugorna gjorde det möjligt för prästen att framhäva sin ställning med en vidare social kontaktyta än bönderna. De representativa rummen kunde framhävas om man placerade tjänstefolket för sig men det var också ett angrepp på uppfattningen att prästgården borde vara en medelmåttlig bondgård, inte "förmer" än andra.⁵⁰

Större stuga

”Och när man begynner på västra änden därav så är uti samma länga en sal, eller sommarstuga, med fjölagolv och källare därunder”. (Tullstorp 1701)

Jämte en mindre stuga skulle varje prästgård innehålla en större stuga enligt förordningen 1734. Det innebar att de sydsvenska salarna och sommarstugorna fick bestå men under en enhetlig beteckning.¹ Betoningen kom att ligga på ”större”, en stuga som innehöll fyra istället för mindre stugans tre väggrum. Det var emellertid inte tvunget att större stugan inreddes i en tidigare sal eller sommarstuga.²

Omkring 1700 var prästernas större stuga verkligen ett rum, som inte förekom hos bönderna, utan ingick i ett borgerligt 1600-talsmönster och dessutom var de ganska vanliga. Benämningarna var skiftande.

Det kan vara lämpligt att särskilja olika regioner, eftersom det fanns så varierande sätt att bygga och inreda en större stuga. På Söderslätt, i Skytts och Vemmenhögs härad, visar fjorton prästgårdar, som beskrevs av sina innehavare 1701–03, att det förekom både sal, annerstuga, nattstuga och storstuga.³ Håslövs prästgård var den förnämsta med tegeltak över den del av boningslängan, som rymde nattstugan:

”Norra längan, som är stugulänga med tre skorstenar uppå, består av tvenne stugor och en annerstuga med kök och källare, samt en nattstuga över dagliga stugan, en skolekammare med dess behör, tegeltak över nattstugan och köket, men det andra med halmtak”.

Ordet nattstuga förekom i Uppsverige. Bland prästgårdar i Dalarna var de förnämre än sängkammrar och inreddes ofta i en ovanvåning på en bod.⁴ Nattstugan på Håslövs prästgård kallades nio år senare för sal, men liknande tvåvåningshus var mycket sällsynta i Skåne.⁵

Det fanns på Söderslätt olika salar, både sådana som var påkostade med dyrbar färg och fina tegelgolv och andra mindre pretentiösa.⁶ I nordvästra Skåne fanns ofta flera större stugor. När Allerums prästgård byggdes 1707, fick den en sal på vardera gavel.⁷ Någon gång mellan 1683–91 byggde Anders Schartow en fristående salsbyggnad över en källare på Kvistofta prästgård, som i övrigt var helt förfallen.⁸ En liknande fristående salsbyggnad över en

källare fanns även i St. Köpinge i Ystadstrakten.⁹

En av dessa nordvästskånska prästgårdar hade en så rik bostadsdifferentering att den förtjänar att nämnas speciellt, N. Vram 1696:

I boningslängan fanns ett "bålahus" till kök och bredvid detta ett brygghus. Vid köket fanns en dagligstuga med 6 "stora fönster" och järnkakelugn. I sängkammaren, som låg intill, fanns ett stort skåp med fyra dörrar och en särskild dörr "upp till" kistekammaren. I dagligstugan fanns en dörr "upp till" studerkammaren. Där uppe kunde man gå vidare från studerkammaren till en sal, som användes till gästkammare. I salen fanns en murad kamin, vars rök gick i köksskorstenen, samt en dörr till vardera "översta loftet" och "understa loftet". I bottenvåningen låg en sommarstuga med farstu, tio fönster och en ny spis. Intill sommarstugan fanns en skola med tegelgolv, fyra fönster och en farstu.¹⁰

De nordvästskånska större stugorna var ofta försedda med tegelgolv, ett material som visar på borgerliga förebilder (fig 20). Över hela landskapet förekom sporadiskt ett äldre förnämt golvmaterial i salarna, som kallades "astrasten", ett glaserat tegel.¹¹

En underliggande källare var karakteristisk för en del av salarna. I nordöstra Skåne fanns på en rad prästgårdar en väl markerad källarnedgång i själva salen. Bakom de stora "skänkskåpen", som gömde trappan ner till källaren, döljer sig en gästabudsfunktion.¹² Frukter, mat och dryck låg på bekvämt avstånd i den svala, murade källaren.¹³ I vanliga fall var "källarhalsen" en mer oansenlig nedgång på utsidan av salen eller i ett närbeläget rum.¹⁴ Skänkskåpen försvann emellertid under 1700-talet och källarnedgången flyttades ut till den korta och breda farstun framför salen i den fransk-inspirerade salsbyggnadsplanen.¹⁵

Salar av samma typ som källaresalen är bekanta sedan medeltiden i Skåne.¹⁶



Fig 19. Sal över källare i Østerlars sogn på Bornholm. Efter foto i Zangenberg 1928 s 135.

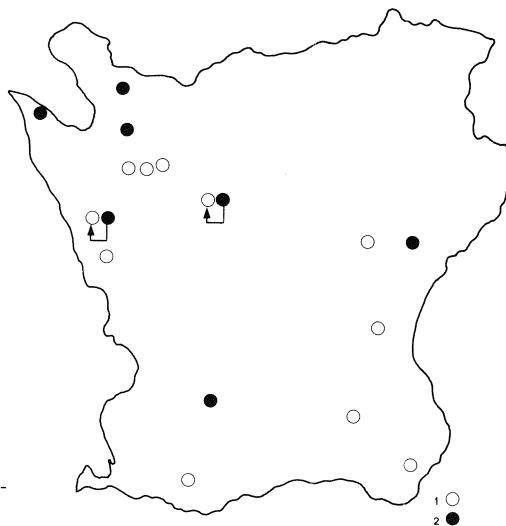


Fig 20. Tegelgolv före 1734. 1 i dagligstugan, 2 i större stugan.

Ett jämförelsematerial erbjuder också medeltida gotländska loftbyggnader, som har rekonstruerats. Flera forskare har framfört åsikten om släktskap mellan de massiva, ursprungligen fristående stenbyggnaderna i flera våningar och loftbodnar i timmer av enklare slag.¹⁷ De rekonstruerade planerna av Bringes, Lauks och den troliga prästgården från 1200-talet i Lau, vittnar om äldre prästgårdssalar, som bottnar i ett kontinentalt inflytande.¹⁸ I Tyskland finner man stiltrogna förebilder till de skånska prästgårdarnas källarsalar, där ovanvåningen är i korsvirke medan bottenvåningen, källaren är byggd av sten.¹⁹ Bornholm, med sina källarsalar, utgör en förenande länk över Östersjön mot både Nord-Tyskland och Gotland.²⁰

Den danske byggnadsforskaren Halvor Zangenberg anser, att loftet i äldre tid liksom härbärgshuset är synonyma med det yngre byggnadsskicket sal.²¹ Salen, placerad över en stor murad källare, kan beläggas från 1670-talet som ett av gårdagens största rum (fig 19).

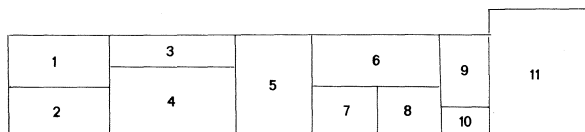
De medeltida härbärgshusen, som också omtalas i medeltida svensk prästgårdslagstiftning, har uppenbarligen bestått av tvåvåningsbyggnader med en undre våning till källare, visthus och förråd. Den övre våningen var bostad för tjänstefolk, gästkammare, sängkammare eller kanske festsal, funktionen var beroende av gårdens interna specialisering.²²

Utvecklingen mot finrum

Före 1734 års förordning var det inte nödvändigt att större stugan låg i själva boningshuset, men förordningen förändrade i viss mån detta förhållande. När nya hus projekterades tolkades den så, att större stugan ingick i själva bostaden.²³ In på 1700-talet kvarstod emellertid ett äldre byggnadsskick med de större stugorna bland gårdens uthus. Det var ett sätt att disponera gården, som var förlegat och motsvarade knappast tidens smak. De hörde, enligt en äldre uppfattning, till gårdsrummet.²⁴

Den borgerliga renässansen i de östdanska städerna hade haft sin betydelse genom att förespråka en sal, som ingick i själva bostaden och en liknande utveckling pågick på prästgårdarna under 1700-talet.²⁵ De större stugor, som hade legat avsides, övergav man efterhand och inrättade dem i anslutning till den dagliga stugan. De som stod kvar ute på gårdarna var ofta gamla och förfallna. På Höja prästgård fanns den "stora salen" i boningslängan 1723, men bland ladugårdshusen stod en hel länga, som en gång hade varit två salar. Nu var den stall och kallades "gamla stallen". Den ansågs vara både gammal och onödig.²⁶

Omkring 1700 hade emellertid franska stilideal börjat vinna gehör och den sal, som förespråkades, bröt det äldre mönstret. Den skulle ligga i boningslängan och i nära kontakt med de andra rummen. "Trädgårdssal" och "våningssal" är ganska betecknande ord för just dessa idéer (fig 21).²⁷ Källaren



Trädgård

Fig 21. Lämmeströ 1803. 1 och 2 gästkamrar, 3 farstu, 4 större stuga, 5 studerkammare, 6 mindre stuga, 7 sängkammare (som nyttjades till folkstuga), 8 kök, 9 mindre farstu, 10 spiskammare, 11 brygghus.

under passade inte längre in men väl en stor spis och försvarliga glasfönster.²⁸ Salar med skjutbara luckor eller "skottfönster" blev gammalmodiga.²⁹ Beträktar man den äldre inredningen, så finner man inte sällan att dagligstugorna var bättre försedda med panelverk och även vävda tapeter (fig 22).³⁰ Påkostade salar fanns men framförallt i nordvästra Skåne.³¹

Redan före 1734 hade flera av de äldre salarna blivit försedda med spisar och kaminer och när man inredde nya salar murade man upp en skorsten (fig 23).³² Det var den viktigaste förutsättningen för rummet att bli användbart och under

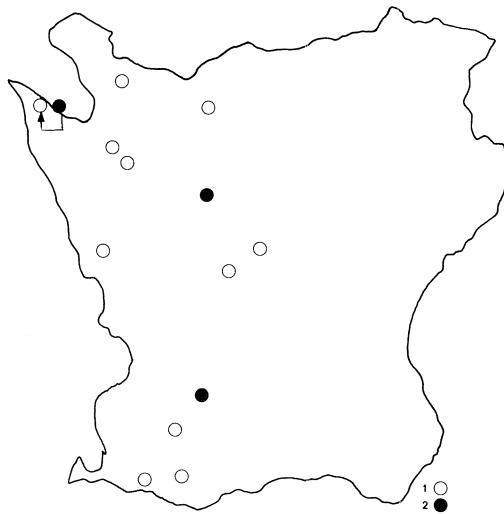


Fig 22. Invändig panel före 1734. 1 i dagligstugan, 2 i större stugan.

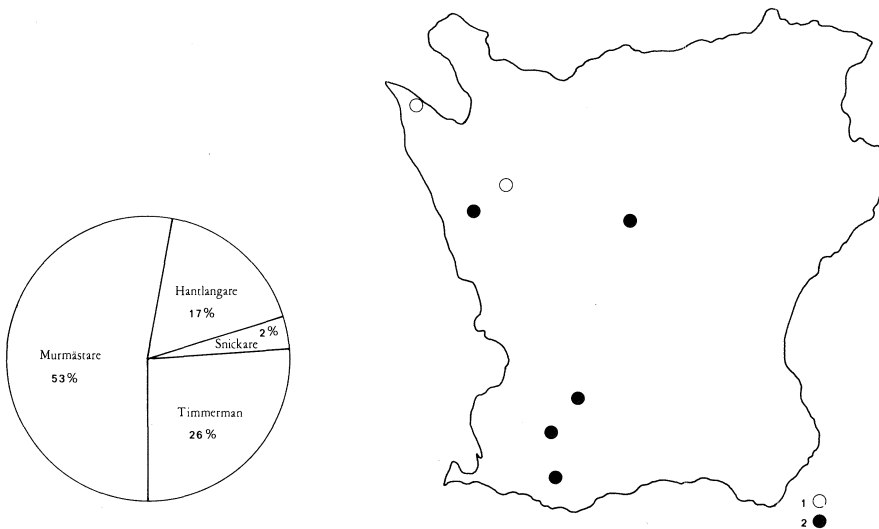


Fig 23. Uppgifter om särskilda spisar eller skorstenar före 1734. 1 i någon större stuga (ex. sommarstuga, nystuga etc), 2 i det rum som kallades salen. Cirkeldiagrammet visar arbetskostnadernas fördelning på olika hantverkare vid uppförandet av en ny sal i N. Rörum 1720. Murmästaren svarade för huvudparten av arbetslönerna. Han hade späckat korsvirkesväggarna, arbetat med källaren under salen och murat skorstenen.

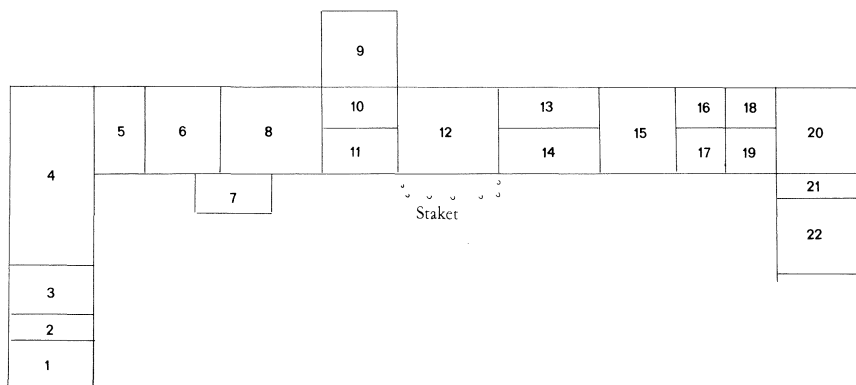


Fig 24. Tygelsjö 1753. Salsregionen vätte ännu mot gårdsrummet men markerades med ett staket medan den modebetonade sängkammaren sköt ut i trädgården som ett utbygge. 1 port, 2 hemlighus, 3 torvhus, 4 bryggghus, 5 spiskammare, 6 kök, 7 utbygge, 8 mindre stuga, 9 sängkammare, 10 källarum, 11 farstu, 12 sal, 13 gästkammare, 14 mindre gästkammare, 15 portlider, 16 och 17 rum, 18 studerkammare, 19 farstu, 20 studerkammare, 21 liten farstu med spis, 22 skola.

hela 1700-talet fortsatte prästerna med denna verksamhet. Men det vållade rättsliga problem, eftersom synemännen ännu sent på 1700-talet ansåg att de fasta eldstäderna var bränslekrävande och onödiga på slätten men ej i skogsbygden.³³

På grund av sin vaga formulering gynnade förordningen de nordliga prästgårdarna där timmerbyggnadstekniken var en annan detalj, som inte nämndes i lagstiftningen. Det franska modets sexdelade plan nyuppfördes i enstaka fall på slätten under 1700-talets senare del men den blev något vanligare i nordvästra Skåne. I norra Skånes skogsbygder finner man samtidigt de första manbyggnaderna, som uppfördes i två våningar med timrade furustockar i "laxstjärts"knutar. Glimåkra prästgård inreddes med en stor sal på andra våningen med järnvindugn, papperstapeter och halvfranska dörrar.³⁴ Men för flertalet prästgårdar var det endast detaljer som förändrades i de större stugorna. Fönstren gjordes större "till befordrande av ljus" men samtidigt minskade man antalet under senare delen av 1700-talet, så att de blev symmetriskt placerade med två par fönster på varje sida i rummet.³⁵ Det blev samtidigt ett uttryck för att den större stugan skulle vätta mot trädgården och inte enbart mot gårdsplanen (fig 24). I enstaka fall satte man också in dörrar mot trädgården (fig 25). Då kunde rummet, efter det borgerliga mönstret, knytas ännu starkare till fruktträden och blomstersängarna på gårdens utsida, särskilt när man valde glasdörrar. Detta gällde främst prästgårdar i slottsmiljöer.³⁶ På en av dem konstaterade synemännen lakoniskt, att utgången inte var nödvändig.³⁷

Under 1700-talets lopp inreddes de större stugorna med påkostade möbler



Fig 25. Trädgårdsdörrar från en senare tid utanför gästrummet. Frenninge gamla prästgård 1973. Foto förf.

och åtskilliga stolar, porträtt av släkten, ämbetsbröder och biskopar. Bouppteckningar visar, att skåp, skänkar, slagur och väggur hörde till rummets statusfyllda karaktär. Under seklets senare del skaffade prästerna allt fler slagbord, som när de inte användes fick stå hopfällda vid väggen. Prästernas förkärlek till borgerliga möbler avspeglas i rummets tebord och soffor.³⁸

Större stugan hade vissa funktioner, som inte förändrades under 1700-talet. Prästerna hade fortfarande skyldighet att bestå bönderna tiondeöl och i den prästerliga budgeten infördes det bland utgifterna som "traktamente vid tiondeuppbörd".³⁹ I Vinslövs prästgård togs bönderna emot i den stora stugan ännu vid 1800-talets mitt:

"Det var en respektabel samling odalmän, som då sutto i den stora sommarsalen och rökte sina pipor, drucko kaffe och talte fritt med sin präst och hans familj".

Det var det traditionella tiondeölet förvandlat till en kaffefest, men fortfarande kom bondgummorna i sina häradsdräkter och neg djupt för prästfrun "även om de självmedvetet höllo på sin egen värdighet". Rummet kom också till an-

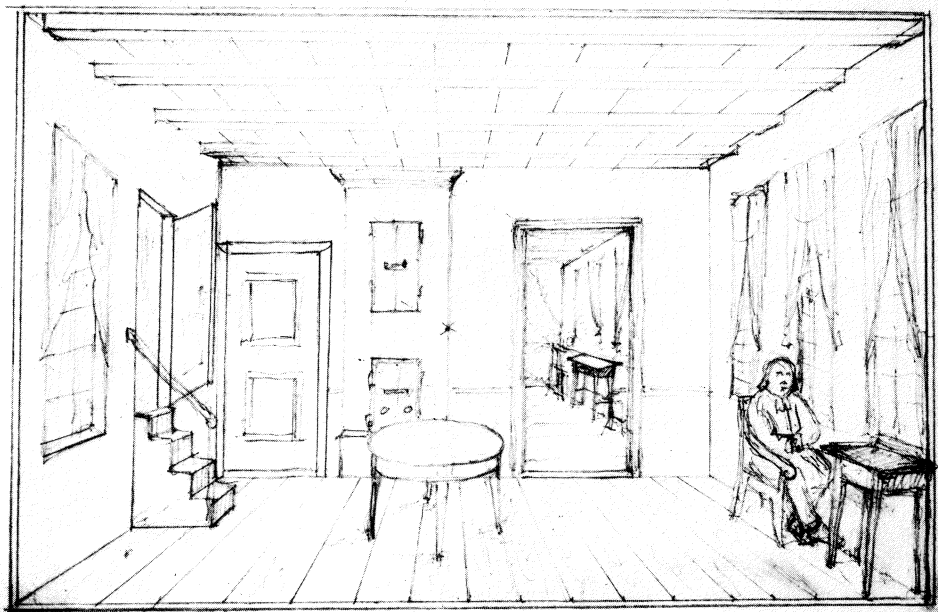


Fig 26. Prästen sitter i matsalen med det runda bordet. Trappan till vänster leder in i förmaket, ett utbygge mot trädgården. Väsby prästgård på 1830-talet. Teckning av N. M. Mandelgren, Mandelgrenska samlingen LUF.

vändning vid kontraktsmöten, änkekassemöten och överhuvudtaget när ämbetsbröder kom på besök. Om kontraktsmötena berättas:

”Salen blev då alltid till dessa möten klädd med grönt från golv till tak, så att det såg helt festligt ut. Hela familjen gladdes över dessa högtidsdagar”.⁴⁰

Även J. H. Sjöborg berättar i sina barndomsminnen från 1780-talets prästgård i Högestad, att den större stugan var festlokal:

”Här åt man och dansade trettandedagen, då mycket främmande samlats, äfven tjente den till matsal, då härads prästerne samlades till änke-kassemöte, eller vid dylika högtidligare tillfällen. Då vanligt främmande var åt man såsom vanligt i stugan”.⁴¹

I böndernas sommarstugor förekom också dansnöjen, men dessa stugor var inte förenade med samma representationstvång, som prästernas större stugor. Nicolovius berättar om julstugorna, som hölls i varje sommarstuga på slättens bondgårdar.⁴² Nils Månsson Mandelgren talar också om att danslokalen anandag jul alltid var sommarstugan. På en stol ovanpå ett bord satt spelmannen i ena stuguhörnet och kistor och sängar var sittplatser för de andra. För att inte begränsa dansutrymmet ställde man ljusen i fönstren.⁴³

Till skillnad från bondens sommarstuga fick prästens större stuga en alltmer accentuerad finrumskaraktär genom väv-, sedermera papperstapeter, släta in-nertak, som lerslogs och späckades samt gipstak omkring 1800.⁴⁴

Utvecklingen mot en finrumsfunktion ingick i det bostadssociala mönstret. Parallellt uppdelades den mindre stugan i olika kamrar och tjänstefolket fick en separat folkstuga. Båda företeelserna är uttryck för den framväxande sociala segregeringen inom prästgårdens väggar.

Bostadsplan

De skånska prästernas skyldighet att bygga sina gårdar resulterade i ganska skiftande bostäder. Det fanns ingen mönsterritning att tillgå frånsett synemännens blick för det brukliga på orten.¹ I äldre tid fanns dock en rad principer för hur bostaden borde utformas med avseende på byggnadsteknik och gårdsform. Det betyder att bostaden var underordnad en större helhet.

Under loppet av 1700-talet genomgick bostäderna en utveckling mot ett allt större avståndstagande från den agrara byggnadsmiljön. Prästens ställning blev en annan. Han sökte betona sin roll som ämbetsman genom att bygga på annat sätt än bönderna och han valde främmande bostadsplaner i tidens smak.

Redan på 1600-talet hade prästen en ämbetsmannaposition, men rollen som bonde-präst var betydligt starkare i det äldre skedet. Visserligen hämtade han förebilder till sin bostad i den borgerliga byggnadskonsten, men likafullt anpassades den till en agrar miljö. Främst byggnadstekniken, men också gårdarnas disponering, anslöt troligen till de större bondgårdarna. Och ser vi till bostadsplanerna omkring 1700, så var de inga borgarbostäder på landet, men enstaka detaljer röjer släktskapet.

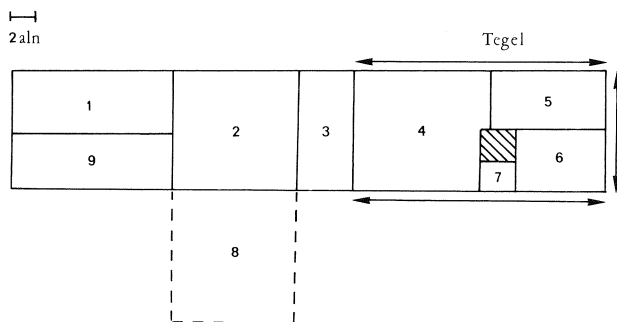


Fig 27. Skartofta 1778. Prästen hade nyligen låtit mura tegel i korsvirket utanför de borgerliga regionerna, salen och gästkamrarna med hjälp av sand till murbruket från Vombsjön och en rekvi-rerad murmästare. Han hade också murat den snedstreckade skorstenen. 1 sängkammare, 2 mindre stuga, 3 farstu, 4 sal, 5 och 6 gästkammar, 7 farstu med spis, 8 överflödig storstuga.

1 binnig

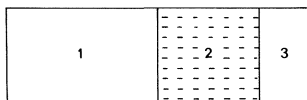


Fig 28. Hemmesdyngre klockaregård 1701. 1 farstu med matsters och bakugn, 2 stuga, 3 stugukammare. Skorsten nämnes inte. Det markerade området anger loft över stugan.

Bostadsfunktionerna låg sällan i enbart en länga utan sträckte sig ut mot gården i flygelbyggnader. Ibland fanns det också vinkelbyggnader, som sköt ut mot baksidan. En granskning av sådana planer visar ofta att en länga fick hysa de representativa rummen, studer- eller skolekammare, gästkammare och sal, medan en annan byggnad stod för köksfunktionerna.² De var som bondgårdarna försedda med utrymmen, som var nödvändiga för lantbruket och ett större hushåll men därjämte fanns det ofta en del av gården, som hörde till prästens, snarare än bondens roll. Fanns det någon del av gården med bättre timra, exempelvis fotträ där det i övrigt saknades eller tegel, så var det utanför den del av gården som innehöll salen (fig 27).³

De enklaste bostadsplanerna omkring 1700 bestod av tre delar, en sammanförning av stuga, kök och förråd (fig 28). De omtalas såsom stuguhus, kök och visthus.⁴ Indelningen var inte särdeles unik eller prästerlig. Liknande tredelade bostadsplaner finner man på klockaregårdar, som i Hoftorup 1723:

”Norra längan skall vara 3_{nc} golvhus, de tvenne golv skall vara med loft över, som är farstuga, stuga, kammare och kök, varunder är inräknat skorsten och bakugn”. – ”Det tredje golvet skall vara torvhus”.⁵

Det var snarare ett sätt att bygga på ”bondemanér”.⁶ En liknande prästbostad blev 1749 utdömd för rummets ”ringa innehåll och oordentlig belägenhet” och därför att en bonde, som hade bebott gården, inte begrep bättre.⁷

En betydligt vanligare plan omkring 1700, som dessutom var förenad med prästens värdighet, var en dubbelstuguplan, som låg insprängd på gården (fig 12). Den ena delen var dagligstuga medan den andra hade olika funktioner, sal, gäststuga eller änkestuga. Benämningarna skiftade även på samma prästgård från tid till tid.⁸ Det var uppenbarligen en spridd plan och kan förtjäna epitetet prästgårdsplan, eftersom den i viss mån var mönsterbildande under 1700-talet men förekom mest renodlad bland några gårdar på slättbygden.⁹

Dessa stugor hade förebilder i byggnadskonsten under 1600-talet. Sandblad har funnit, att liknande parstugor var vanliga i Öresundskustens städer och att de kom på modet under 1500-talet, samma århundrade, som Erixon daterar de timrade parstugorna i centrala Sverige till ett borgerligt mode.¹⁰ I prästgårds-syner förekommer benämningarna annerstuga, annexstuga och sätesstuga, som har att göra med denna plan.¹¹

Dubbla stugor kan vara motiverade av olika skäl. Under 1700-talet var det

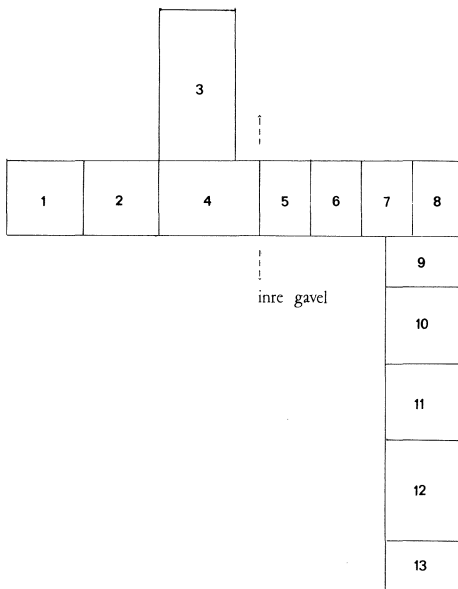


Fig 29. Stehag 1717. Gårdens utsida mot norr var byggd med ekekorsvirke och lera och åt samma håll sköt köksbyggnaden ut med skorsten, spis och brygghus. In mot gården var väggarna byggda med bålar av eketrä. 1 källarkammare, 2 kammare, 3 kök och brygghus, 4 dagligstuga, 5 farstu, 6 kammare, 7 spiskammare, 8 skola ovanpå en källare, 9 port, 10 förrum, 11 drängkammare, 12 gäststuga, 13 farstu.

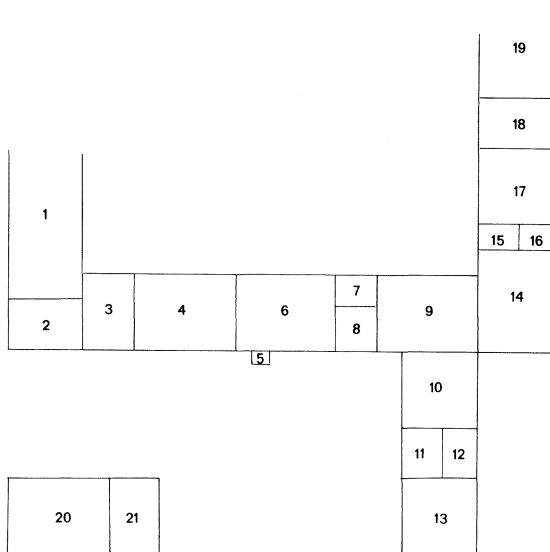


Fig 30. Billinge 1783. Boningslängan var byggd med korsvirke och lera frånsett dagligstugan, som var uppförd med bålaväggar. Köksbyggnaden skjuter ut mot gårdens baksida. 1 loge och logolv, 2 höns hus, 3 port, 4 brygghus, 5 hemlighus, 6 stuga, 7 farstu, 8 kammare, 9 stuga, 10 kök, 11 farstu, 12 kammare, 13 studerkammare, 14 sängkammare, 15 farstu, 16 kammare, 17 gästkammare, 18 visthus, 19 loge och ladugolv, 20 redskapshus, 21 torvhus. De sistnämnda båda husen hade flyttats ut efter att ha varit inrymda i en mittlänga på gårdsplanen.

vanligt att bönder av skatteskal slog sig samman och brukade dubbelgårdar, men det förklarar inte prästgårdarnas planer.¹² De har inte heller något att göra med de osteuropeiska dubbelhusen, där storfamiljssystemet låg bakom bostadsformen, medan den ena stugan endast rymde ett änkehushåll på prästgårdarna.¹³

De så kallade högloftsstugorna eller sydgötiska husen var en medeltida bostadsplan, som kännetecknas av en sammanbyggnad av loftbodnar och stuga.¹⁴ I stugan låg själva köket med bakugnen i ett hörn. Genom ett hål i ryggåstaket silade röken ut och ljuset in. Bålastugorna betraktar jag som en variant av högloftsstugan med rötter i ett medeltida bostadsskick och de förekom under 1600-talet i mellersta och norra Skåne. Men de var en reliktföreteelse på prästgårdarna och byggdes inte upp igen efter krigshärjningarna på 1600-talet.¹⁵ Hade de skonats, fick de förfalla, bli virkesreserver eller tjänstgöra som brygghus.¹⁶ En anledning till bålastugornas tillbakagång var bristen på timmer och den svenska kronan propagerade från 1600-talets slut i skogsordningar om virkesbesparing. Priserna på lövträ steg och det var svårt att få tag på eketimmer.¹⁷ Det gynnade korsvirkestekniken och längans bostadsplan, med en lång rad rum avlösta av smala farstuvingångar. Bland bönder och indelta soldater fanns emellertid bålastugor kvar ännu på 1690-talet i trakten kring Barsebäck och V. Sallerup.¹⁸

För att anknyta till bostadens relation till gården, visar de separata kökshusen hur prästerna laborerade med en borgerlig 1600-talsideologi med korsbygg-



Fig 31. Köksbyggnaden på boningslängans baksida. S. Mellby prästgård troligen omkring 1910. Foto A.N. Holm.

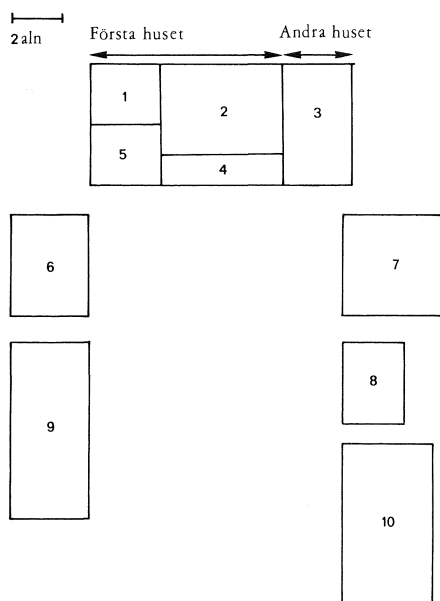


Fig 32. En "svensk" prästgård. Rekonstruerad plan efter kungl. resol. på allmogens besvär 1.8. 1727 § 12. 1 och 5 kammare, 2 sätesstuga, 3 kök, 4 förstuga, 6 bod, 7 bryggghus, 8 visthus, 9 lada vars mått bör variera efter tertialtiondens storlek, 10 fähus. Bostaden fick en salsbyggnadsplan och på prästgården som helhet blev sammanlagt sju laga hus, enligt det äldre rikssvenska mönstret.

nader eller bostadsplaner, som trängde bort köket till en långa bakom bostadsdelen.¹⁹ Korsbyggnaderna var ofta parstugeplaner, som helt gömde köken mot hagen. Men korsbyggnader förekom också i samband med äldre högloftsstuguplaner i mellersta Skåne.²⁰ Därigenom fick boningslängan en ren fasad mot gården och inreddes fritt från kök och sters, medan värmeförsörjningen tryggades av järnkakelugnar och smala farstukök med skorstenar (se fig 29–31).

Man kunde vänta sig att finna någon representant vid denna tid för salsbyggnadsplanen eller den Tessinska planen, som 1727 föreskrevs som standardplan på uppsvenska prästgårdar (fig 32).²¹ Men en analys av enskilda prästgårdar visar, att förebilden var själva kontinuiteten – att bygga "de proprio".²² Försvenskningen medförde inte någon kulturell omvandling utan stagnation.

När förordningen 1734 kom, lyckades den endast i liten omfattning förändra bostäderna. Man kunde inte riva allt det, som föll utanför ramen. Förordningen förespråkade en så enkel bostad, att ofta många av de äldre husen borde ha rivits. Ser man till rumsfunktionerna, som fanns redan 1701–03 i Skytts och Vemmenhögs härader, så blev ett stort antal olagliga 1734. Detta trots att förordningen var mest tillämpbar på slätten.²³

Det fanns dock en del rum, som lagstiftningen lyckades sopa bort under 1700-talets lopp. Till dem hörde "skolan", som fanns på mer än varannan prästgård före 1734.²⁴ Men den tillhörde nu inte längre de laga husen (fig 33). Som regel hade den varit placerad i anslutning till den laga studerkammaren,

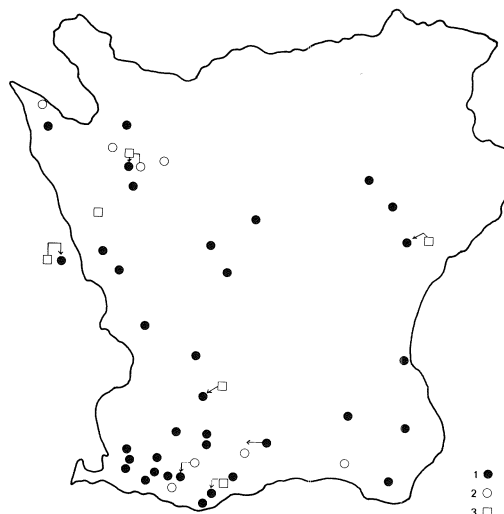


Fig 33. Uppgifter före 1734 om 1 skola, 2 pigkammare, 3 lilla stuga.

men skolekammarens funktion hade varierat. Troligen användes den som studie- och biblioteksrum men i något fall bodde kaplanen eller hjälpprästen i skolan.²⁵

Även pigkammaren vid köket försvann, åtminstone till namnet, genom att förordningen inte lyckades ta upp nyheter, som låg i tiden. Att pigkammaren blev ett överflödigt utrymme, medverkade sannolikt till ett behov av folkstugor, som också var överflödiga. Enligt en åsikt borde pigorna sova där.²⁶ Separata pigkammare förekom redan på 1600-talet, i Ausås bredvid bakarestugan och köket, i Björnekulla som en "avsida" i brygghuset och i Brunnby vid

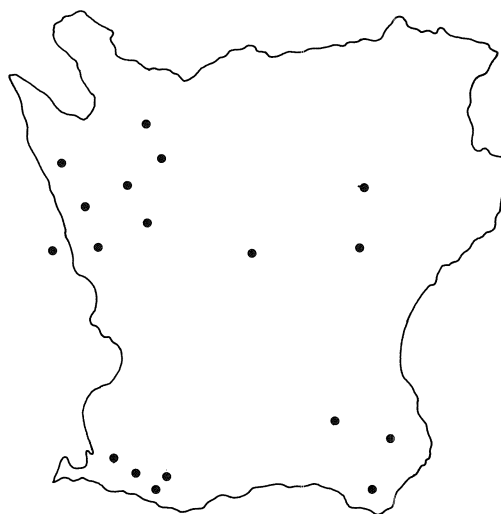


Fig 34. Särskilda sängkamrar före 1734.

salthuset i närheten av dagligstugan.²⁷ Pigorna bodde mestadels vid köket, om inte i själva köket. N. H. Sjöborg berättar om deras "follbänk", som fälldes ut att sova på och som om dagen fungerade som köksbord.²⁸

För drängarnas del innebar förordningen inga nyheter. Dränghus hade varit allmänna och kom även att tillhöra de utrymmen, som varje prästgård borde ha.²⁹ Kölden och fukten rådde ingen lagstiftning på. Mestadels låg kammaren med "drängsängarna" invid stallet.³⁰ Ännu vid 1700-talets slut saknade många av dem loft.³¹

De få rumsfunktioner, som verkligen spreds med hjälp av förordningen, var säng- och gästkamrar. Tidigare förekom separata sängkammare på var tredje prästgård med en tyngdpunkt i de södra och västra delarna av landskapet (fig 34).³² Gästkammare tillhörde den representativa prästgårdsmiljön, "att logera främmande som komma i".³³ Den större och den mindre gästkammaren placerades nu bredvid varandra. Separata gästkammare förekom lika ofta som sängkammare före 1734, men spridningsbilden hade då inga likheter med den som sängkammare visade.³⁴ I Sydostskåne var sängkamrar ytterst ovanliga men inte gästkamrar, som förekom i stort sett i varje prästgårdssyn från Albo, Järrestads och Ingelstads härader.³⁵ En annan skillnad mellan gäst- och sängkammare i det äldre skedet var deras läge inom gården. Gästkamrarna inreddes ute bland gårdshusen, men sängkammaren placerades i själva bostaden som ett finrum.³⁶ Det var ett modebetonat representationsrum enligt den stilbildande byggnadskonsten under 1600-talet.³⁷

Förordningen skulle överlag ha fått en reducerande verkan, om den hade tillämpats strängt, men så blev inte fallet. Redan vid de första synerna efter 1734 visade lagstiftningen sina brister. När synemännen hade vandrat runt på gården och namngett rummen efter de rätta termerna, fann de, att en del utrymmen blev över. Dessa förklarades som onödiga och överflödiga, även om de var nya och välbyggda.³⁸ Men det var verklighetsfrämmande att "hönshus består ej" liksom vagnshus, pigkammare eller torvhus och det var lika verklighetsfrämmande att låta större bostadspartier bli utdömda.³⁹

Förordningen medförde inte någon ny planlösning, utan rummen kunde i princip inredas var som helst inom planen, bara de var laga. Själva planlös-

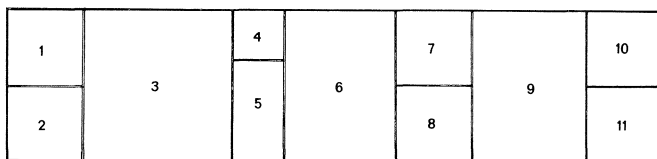


Fig 35. Förslag till ny bostad i Lövestad 1742. 1 och 2 gästkamrar, 3 storstuga, 4 hemlighus, 5 farstu, 6 stuga, 7 sängkammare, 8 studerkammare, 9 kök, 10 spiskammare, 11 visthus.

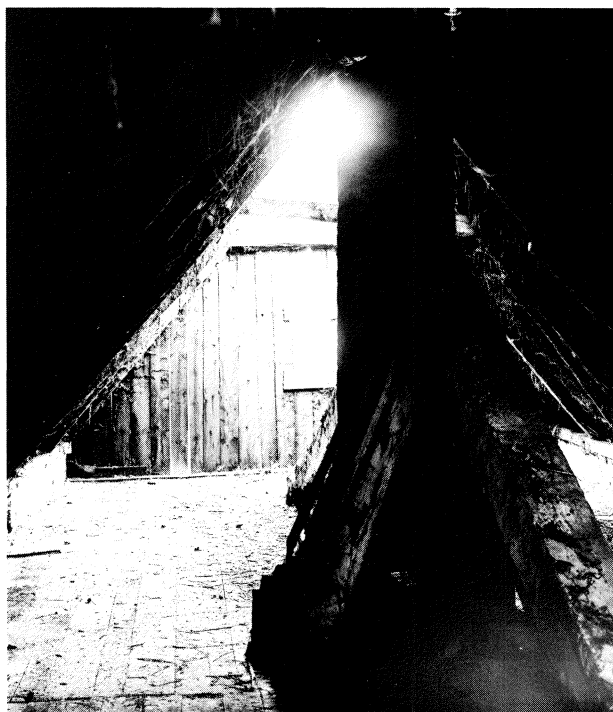


Fig 36. Central skorsten med rökgångar från flera kaminer. Norra längan på Hjärnarps prästgård. Foto Helsingborgs museum. Jfr fig. 47.

ningen lämnades helt åt prästernas och synemännens gottfinnande och det visar sig, att varierande bostadsplaner kunde betraktas som riktiga. 1742 projekterade synemännen en ny bostadsplan i Lövestad i överensstämmelse med förordningen och prästen i Bårslöv byggde en ny bostad under 1730-talets slut, som också låg i linje med förordningen (fig 35).⁴⁰

De nya bostäderna

Det förekom ett speciellt intresse för husens bredd, när nya bostäder projekterades efter förordningens tillkomst. Husens bredd berördes ej i lagtexten. Varje gång det fanns ett tillfälle, försökte synemännen av olika orsaker att verka för bredare byggnader.⁴¹ Eldstäderna och deras placering hade en pådrivande verkan. Under 1700-talets lopp övergav man de separata köken och köksfunktionerna drogs istället in i bostaden. Därtill hade det under seklets förra hälft blivit modernt att bygga skorstenar, som låg strategiskt placerade mellan rummen.⁴² Med bredare hus följde möjligheten till dubbla rader av rum och med en skorsten kunde upp till fyra kakelugnar i lika många rum eldas.⁴³

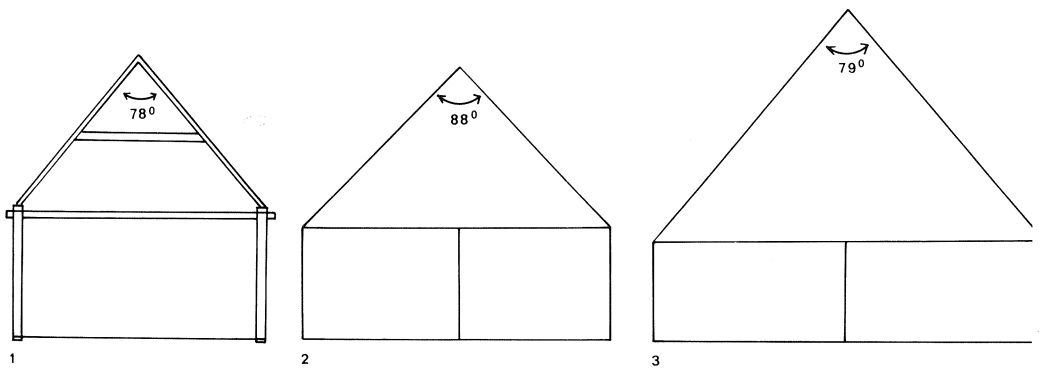


Fig 37. Bredden på bostäderna ökade. Tre tvärsektionsritningar rekonstruerade i samma skala, 1 N. Rörium 1720, 2 Bosjökloster 1802 (nybyggd), 3 V. Karaby 1827 (byggd 1815).

Tab. 2 Uppgifter om boningslängans bredd i alnar 1734–1824.

Alnar	<8	8–9.5	9.6–11	11.1–12.5	12.6–14	14.1–15.5	15.6–17	17.1–18.5	s:a
1734–39		1	4	1					6
1740–49		6	4	2		1			13
1750–59		2	5						7
1760–69		4	3	5					12
1770–79		1	3	3	2	1			10
1780–89		8	13	5	2	2	1		31
1790–99		4	5	4	4				17
1800–09	2	6	12	9	4	3	2	1	39
1810–19		6	8	3	3	1	1		22
1820–24		4	9	3	6	3	3	1	29
s:a									
präst- gårdar:	2	42	65	35	21	10	17	2	186

Med ökad bredd (fig 37) följde minskad längd. Bostäderna behövde därför inte vara sammanbyggda med gårdshusen och det gick att bygga en boningslänga, som låg en aning skild från den agrara produktionsmiljön med en dragning åt trädgården.

Jag väljer av formella skäl att tala om de nya bostäderna i ett sammanhang, för att kunna avgränsa den byggnadsepok, som präglade 1700-talets senare del. Alla de bostäder, som uppfördes då, faller inom ramen, men det återstår att se om de verkligen stod för något nytt.

Den bostadslänga, som synemännen projekterade i Lövestad 1742, byggdes aldrig (fig 35). Det måste ha varit något fel på den och kanske var den alldeles för enkel. Prästen köpte på annat håll en manbyggnad, som han lät montera ned och flytta hem, där han sedan byggde upp den med tegel i både väggar och

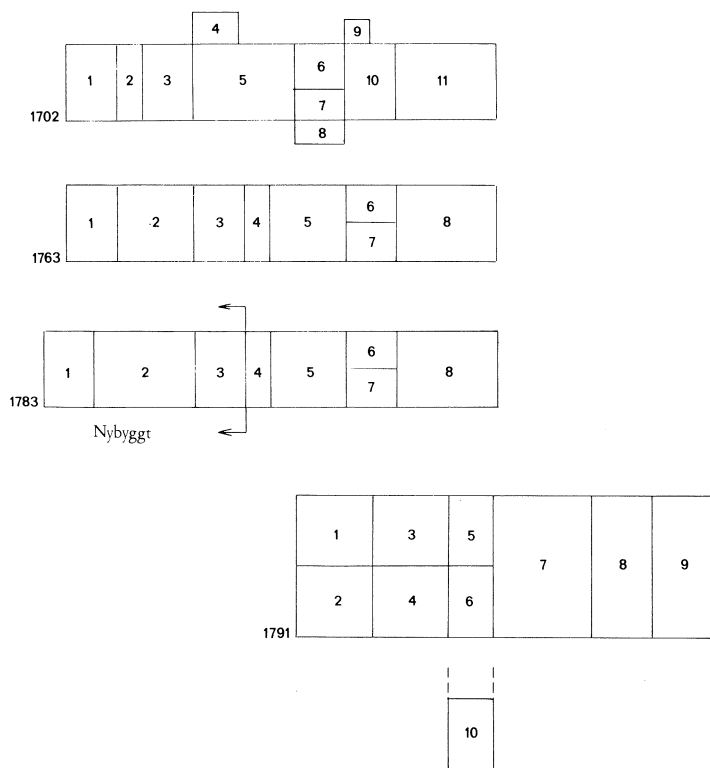


Fig 38. Bostadens utveckling i Stiby under 1700-talet. Årtalen anger syneförrättningarna. Den nybyggda bostaden uppfördes 1788–91 med korsvirke och tegel.

1702: 1 tofttekammare, 2 farstu, 3 studerkammare, 4 bakugn, 5 kök, 6 spiskammare, 7 farstu, 8 bislag, 9 hemlighus, 10 sängkammare, 11 stuga.

1763: 1 sängkammare, 2 spiskammare och folkstuga, 3 kök, 4 farstu, 5 dagligstuga, 6 kontor, 7 farstu, 8 stuga.

1783: 1 spiskammare, 2 kök, 3 sängkammare, 4 farstu, 5 dagligstuga, 6 kontor, 7 farstu, 8 stuga.

1791: 1 rum, 2 kök, 3 kammare, 4 mindre stuga, 5 uppgång till loftet, 6 farstu, 7 större stuga, 8 o. 9 gästkammare, 10 studerkammare i frontespis.

tak och kittade fönster med träspröjsar. Det blev en väldigt dyr affär, sade han själv.⁴⁴ Så skapades en av dessa bostäder genom ett överträdande av förordningens text.

I landskapet i övrigt varierade nybyggnadsintensiteten och det var mest på de stora slätterna kring Malmö och Trelleborg och i sydöstra Skåne, som det äldre bostadsskicket var mönsterbildande och representerade en tröghetskraft mot förändringar. Man byggde inte så mycket nytt i förhållande till det stora antalet prästgårdar och när man byggde, så använde man sig av den äldre planen med dubbla stugor kring en genomgående lång farstu men i nya varian-

ter. Ännu på 1780-talet finner man således den traditionella längans form, som i den nybyggda delen av Dalköpinge prästgård.⁴⁵ Vid samma tid projekterades en ny bostad med dubbelstuguplan i V. Tommarp, och i Slågarp byggdes en liknande någon gång mellan 1739–85.⁴⁶ Studerkammaren låg innanför den centrala finfarstun. Åt ena hållet fanns den mindre stugan med en sängkammare, åt andra storstugan över hela längans bredd. Kök och spiskammare låg vid gaveln.

Samma idéer återspeglas i sydöstra delen av landskapet. Stibyplanen från 1791 (fig 38) var en variant av den äldre dubbelstuguformen, med farstun symmetriskt placerad mitt i huset, som en gräns mellan större stugan och den delade mindre eller dagliga stugan.⁴⁷ Den tidigaste planlösningen liknande den i Stiby, byggdes på St. Herrestads prästgård norr om Ystad på 1760-talet.⁴⁸

På formella grunder kan man särskilja en annan planlösning, som byggdes i Ullstorp omkring 1810 (fig 39).⁴⁹ Hela huset var konsekvent längsdelat som ett

1	3	5	6	8	10	
2	4		7	9	11	12

Fig 39. Ullstorp 1824. 1 spiskammare, 2 kök, 3 sängkammare, 4 mindre stuga, 5 farstu med uppgång till loftet, 6 studerkammare, 7 större stuga, 8 mindre kammare, 9 gästkammare, 10 komministerskammare, 11 farstu, 12 visthus.

dubbelradhus, frånsatt farstun, som sträckte sig genom hela byggnaden. Liknande planer byggdes i västra Skåne omkring 1800 men den tidigaste kan beläggas på Högestads prästgård (fig 70) på 1760-talet.⁵⁰

Den franska salsbyggnadsplanen fick aldrig något större inflytande i dessa områden. De byggnader, som trots allt inreddes med en kort bred farstu (fig 23) utanför den stora salen, fick ofta bli kompromisser med den traditionella längans form.⁵¹ Burlövs prästgård, som ännu kan studeras, är ett gott exempel på detta.⁵²

Det förekom några pretentiösa nybyggen, ett i Tygelsjö byggt på 1790-talet och ett i V. Nöbbelöv, som byggdes 1776–82 av en murmästare från Ystad.⁵³ I Tygelsjö var inte mindre än sex rum överflödiga enligt förordningen, nämligen skafferier, kontor, förmak, barnkammare, jungfrukammare och folkstuga. Ordet stuga blev tillämpligt i det socialt underlägsna "folkstuga" medan dagligstugan fick heta "dagligt rum".

I skogsbygdens norra delar var förhållandena annorlunda. Här började man bygga med två våningar, vilket tillsammans med knuttringen föll utanför den

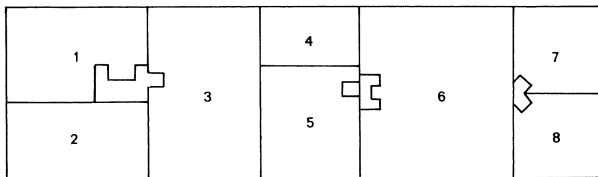


Fig 40. Vinslöv 1776. Bostaden byggdes 1751. 1 kök, 2 spiskammare, 3 mindre stuga med källare under golvet, 4 farstu, 5 sängkammare med studerkammare på loftet, 6 större stuga, 7 o. 8 gästkammare.

rättsliga ramen. I Glimåkra uppfördes en sådan manbyggnad 1799 med salen på ovanvåningen medan den andra våningen på Osby prästgård inreddes med garderober, handkammare och kontor.⁵⁴ I Vinslöv, N. Åkarp och Brönnestad byggdes efter 1700-talets mitt nära nog identiska planer, som skapade en dubbelstuguform i knuttimring (fig 40).⁵⁵ Själv ansåg prästen i Brönnestad, att hans nybygge var det vackraste i hela Göinge.⁵⁶

De mest påkostade bostäderna byggdes i övergångsområdena mellan skog och slätt, mellan korsvirkeskonstruktioner och timmerhus. I nordvästra Skåne uppfördes tre salsbyggnadsplaner: i Ausås 1768–74 med tegelväggar, i Förslöv och Frillestad omkring 1810, den förra med nymodiga furuplankor, den senare med korsvirke och tegel som i den gamla bostaden.⁵⁷ I närheten av Kristianstad blev också några bostäder uppförda, som markerade ett brott mot den äldre bostaden.⁵⁸ V. Vram tycks ha haft en av de allra första salsbyggnadsplanerna i skånsk prästgårdsmiljö, uppförd vid mitten av 1750-talet. Där ersatte knuttimring korsvirket och ett staket sattes upp för att avskärma ladugården från manbyggnaden.⁵⁹

I grova drag kan man, utöver salsbyggnadsplanen, på typologiska grunder urskilja tre bostadsvarianter, nämligen Stiby-, Ullstorps- och Vinslövsplanen. Vid ett närmre betraktande finner man, att en sådan lösning som Stibyplanen representerade ett mindre avståndstagande från de gamla bostäderna än salsbyggnadsplanen. När äldre bostadslängor delades upp av kamrar på ena sidan farstun tidigt på 1700-talet, så blev resultatet slående likt den nybyggda Stibyplanen (fig 38). Jämte salsbyggnadsplanen var Ullstorps- och Vinslövsplanen mera nyorienterande, därför att salen här tilläts ligga i fil med ett annat rum och därför att sängkammaren, liksom i den stilbildande borgerliga byggnadskonsten, hade sin rätta plats i Vinslövsplanen.⁶⁰ Men Ullstorpsplanen hade, liksom Stibyplanen, den långa farstun mitt i huset vilket de andra varianterna inte hade och den var traditionellt utformad efter den form, som korsvirkestekniken ofta ger en farstugång. På de äldre gårdarna omkring 1700 hade sådana farstupartier utgjort förbindelsen mellan gårdsrummet och utsidan, gångar som man bl a nyttjade när man gick till kyrkan.⁶¹ Nu tjänade de som passager ut till trädgår-

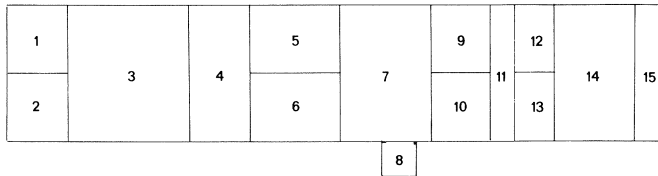


Fig 41. Ingelstad 1805. 1 o. 2 gästkammare, 3 större stuga, 4 farstu, 5 sängkammare, 6 dagligstuga, 7 kök, 8 bislag, 9 spiskammare, 10 folkstuga, 11 gång, 12 o. 13 rum, 14 brygghus, 15 torvhus.

den men var samtidigt en gräns mellan två bostadshalvor; representationsrummen sängkammare, studerkammare och sal på ena hållet och åt det andra dagligstuga, kök, spiskammare, folkstuga etc. Farstun uttryckte en bostadsocial gräns (fig 41) och därför kunde den traditionella formen bestå, utan att den alltför starkt påminde om böndernas bostäder med långa farstugångar. Vissa präster byggde tegeltrappor till farstun eller lade golv med ölandssten och tommarpsmarmor och där satt man om sommarkvällarna och drack te eller kallskål.⁶²

Denna sociala gräns uttrycktes på varierande sätt i andra bostäder. Salsbyggnaden var ju egentligen en enda stor representativ svit av rum och därför fick folkstugan inredas i en annan byggnad liksom brygghuset.⁶³

Under 1700-talets senare hälft pågick en förändring även i äldre bostäder. Rum, som exempelvis förmaket inreddes, vilket egentligen hörde hemma i högborgerliga bostäder och herrgårdsarkitekturen. 1731 kan det första beläggas, utan loft och med trasiga fönster.⁶⁴ Det var ett av rummen i den franskinspirerade salsbyggnadsplanen, som i typbeskrivningar från 1700-talets förra hälft skulle vara stort och förnämt och ligga mellan salen och sängkammaren. Senare hos Wijnblad reducerades det till genomgångsrum.⁶⁵ På prästgårdarna låg förmaket gärna intill salar och sängkamrar. Sjöborg berättar, att förmaket var inrett med fina möbler och att det var mors sängkammare, när hon tid efter annan låg i barnsäng.⁶⁶ Till den kvinnliga delen av bostaden, som var avsedd till husfruns umgänge i de borgerliga förebilderna, hörde förutom sängkammaren även barnkammare. De förekom redan omkring 1700 på välbärgade prästgårdar.⁶⁷

Till 1700-talets borgarbostad hörde också ett kontor. Det tidigaste belägget är från 1700-talets förra hälft och Äspö prästgård.⁶⁸ Sannolikt varierade rummets funktion men enligt en uppgift nyttjades det till att hänga in kläder i.⁶⁹ Enligt Hårlemans mönsterritningar tillhörde klädkammaren eller kabinettet herrgårdsbostadens sängkammarsvit.⁷⁰

När borgerliga rum skulle inredas i gamla längor blev det gärna i ett utbygge (fig 42).⁷¹ Nyheterna byggdes bokstavligen på successivt vilket medförde att bostäderna fick väl avgränsade regioner, där den första avdelningen med salen

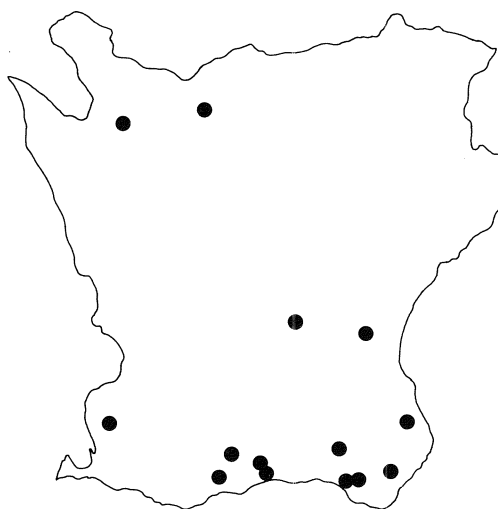


Fig 42. Utbyggda sängkamrar 1740–1809.

kunde vara bredast, den tredje med fähuset smalast samt köket i mitten.⁷²

Så byggdes nya bostäder och nya rum under senare delen av 1700-talet, "såväl för anseendet som bekvämligheten och mera ordning".⁷³ Frågan om prästerna skulle bo exklusivt eller anspråkslöst blev ett tvistefråga. Vad somliga ansåg vara goda bostäder, betraktade andra som onödigt påkostade.⁷⁴ Eftersom de nya bostäderna byggdes med överflödiga rum drogs bostäderna in i en debatt omkring 1800, som syftade till en förändring av överbyggnadsklausulen i förordningen 1734. Prästerna i Bara härad utarbetade ett långt memorial till sin prost, som i sin tur lade till synpunkter och lämnade skrivelsen till prästmötet 1799:

"Palatser lära ej finnas i detta stift utan man vill så kalla dem, vilka i jämförelse med vanhävdade äro satte i det stånd att en man av heder och snygghet kan bo där och där bevara kroppens hälsa och sinnets munterhet och husgeråd från förruttelse. Skulle någon vara så lågtänkt att önska sig obekvämheter och bondens usla hybblen . . .".⁷⁵

Böndernas byggnadssätt var inte det bästa och prydligaste, skriver en annan präst.⁷⁶ En tredje, att prästgården "anständigtvis" bör skilja sig från de kringboende böndernas hus.⁷⁷

Mellan böndernas gårdar och "palatsen" fanns de militära boställena.⁷⁸ Som förebilder till prästgårdarna förkastades de vid olika tillfällen av ekonomiska skäl. Det är inte osannolikt, att frågan i själva verket hade en moraliskt stärkande effekt på vissa präster, som menade, att militärerna i stort sett fick sina boställen till skänks med timmer från kronoskogarna och frikostig bygg-

5 aln

1	2	3	4	5	6	7	8
14	13			12	11	10	

Fig 43. Baraprästernas förslag till mönsterplan. 1 studerkammare, 2 gästkammare, 3 större stuga, 4 farstu med avdelad barnkammare efter behov, 5 kontor, 6 sängkammare, 7 folkstuga, 8 visthus, 9 spiskammare, 10 kök, 11 dagligstuga, 12 gästkammare, 13 farstu, 14 komministerskammare.

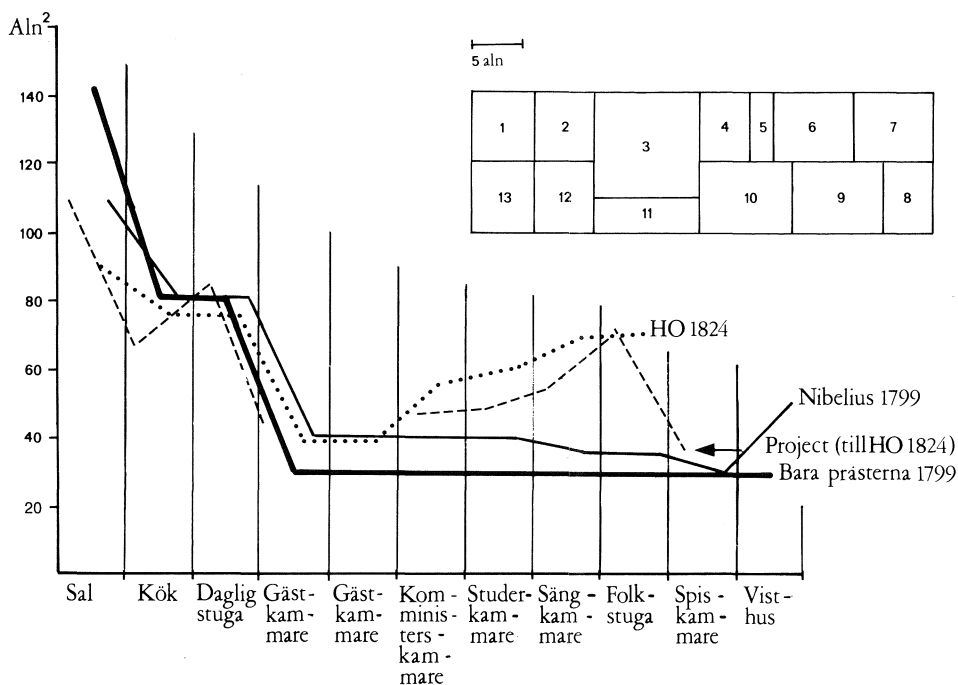


Fig 44. Prosten Nibelius i Bara kontrakt utarbetade ett eget förslag på grundval av kontraktsbrödernas synpunkter (föreg. fig.) 1 studerkammare, 2 gästkammare, 3 större stuga, 4 sängkammare, 5 klädkammare, 6 folkstuga, 7 visthus, 8 spiskammare, 9 kök, 10 dagligstuga, 11 farstu, 12 gästkammare, 13 komministerskammare.

I figuren har medtagits en beräkning av rumsytorna i de olika förslagen jämfört med Project infört i diarierna på Ecklesiastikexpeditionen i mars 1824 RA och slutligen HO 1824. I diagrammet har endast medtagits de minimala ytor som Baraprästerna föreslog. Det visar en påfallande variation i avvägningen mellan representativa funktioner (salen) och vardagliga (folkstugan).

nadshjälp av kronans personal. Karaktärshuset på ett militärboställe var en otjänlig och farlig förebild och alldeles för fint, ansåg andra.⁷⁹

Det gällde ju att knyta bostäderna ekonomiskt till prästeståndets intressen och inte till den enskildes byggnadslust. En uppfattning var, att en präst i Skåne var dömd och utblottad redan före sin födsel genom de byggnader, som uppfördes på prästgården av andra.⁸⁰ Återhållsamhet och traditionalism frodades i en sådan atmosfär.

”Kanske blir det en medellös god man, som gärna nöjt sig med mindre grannlåt, då han i laga hus njutit skydd mot väderlekens svårigheter och undgått att sätta sig i skuld för en inbillad härlighet, som han icke behövde. Ännu mer stöter det sunt förnuft om en tillkommande skulle förbindas att betala de förmak, salonger, paviljonger och andra herrskapslika inrättningar, som någon för sin smak behagat föranstalta. Vill man vara stor må man vara det på egen och ej andras räkning.”⁸¹

Baraprästerne föreslog en normalplan, som överensstämde med Stibyplanen (fig 43). Men den planen var gammal och utgjorde närmast en revidering av den tvärdelade längans plan. Ena hälften fick bli köksdel med dagligstuga. Mitt i huset borde vara en långfarstu mellan storstugan och dagligstugan på traditionellt vis. I farstun kunde man vid behov avdela en barnkammare. Alla rummen skulle förses med eldstäder och köket vid gaveln borde ha spis och skorsten. Samtliga grovköksfunktioner flyttades ut till ett fristående brygghus.

Nibelius kritiserade emellertid planen. Han ansåg, att flera av rummen i köksdelen var alldeles för små. Dagligstugan måste göras större med tanke på allt folk som skulle äta där. Både folkstuga och sängkammare blev trånga och osunda och visthuset så litet att det knappt motsvarade en husmans kostvanor. Den stora salen, som sträckte sig över längans hela bredd, kunde man minska och då fanns där gott om plats för en farstu. Nibelius skisserade den franska planen (fig 44) och betonade att prästgården skulle spegla en man av heder, vara snygg och rymlig för ett stånd, som ofta besöktes av resande av hög börd eller med höga ämbeten.⁸²

Den retrospektiva planlösning, som Baraprästerne förordade, var inte unik. Ett flertal av de bredbyggnader, som uppfördes omkring 1800, faller in i mönstret. Prästernas förslag liksom många av de nya bredbyggnaderna skapade en oproportionerlig skillnad mellan trängseln i köksdelen och luftigheten i salspartiet. Ibland blev dagligstugorna mindre än tidigare och nya folkstugor, pig-, barn- och komministerkammrar orsakade trängsel och osundhet till skillnad från representationsdelen.⁸³

Nibelius' uppfattning om salsbyggnadsplanen blev emellertid efterhand normgivande. Ännu var den för fin enligt en säkerligen vida spridd uppfattning.⁸⁴ Men den skapade en bättre balans mellan representation och vardag, samtidigt som dessa funktioner stod nära varandra. Jämfört med den åtskiljande långfarstun, som varit så populär på 1700-talet, var detta en viktig förändring.

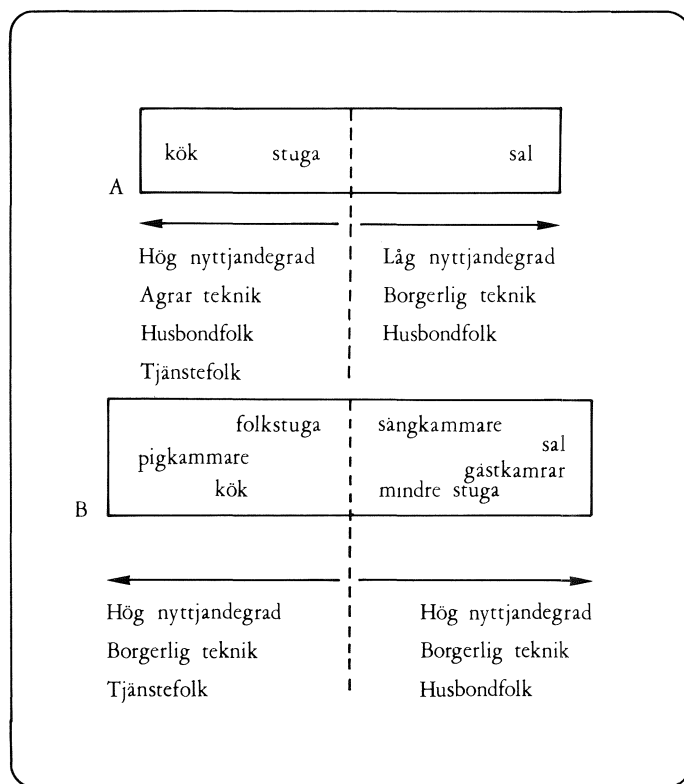


Fig 45. Polariseringen av bostäderna under 1700-talet. Ett försök till tolkning. A betecknar 1700-talets början, B 1700-talets senare del.

Prästgården utgjorde ett mikrosamhälle med oskrivna lagar om sociala gränser och domäner som även markerades i byggnadsskicket. De äldre prästgårdarna och deras salsregioner byggdes gärna med tegel medan allt annat bestod av lerväggar. En av de mera påtagliga gränserna i de äldre bostäderna gick vid långfarstun. Men successivt blev denna farstu inte tillräcklig för att avgränsa de båda regionerna från varandra. Det krävdes allt fler mellanväggar och visuella regler och livet i bostaden tenderade att bli allt mer formaliserat.

Nibelius hade sagt, att ingen präst ville bo i *hybblen* som bönderna. Valet av bostad speglade således attityder till omvärlden och i detta fallet ett socialt avståndstagande från den närmaste omgivningen.

Byggnadsteknik

Genom sin byggnadsskyldighet befann sig prästerna ofta i den situationen att de måste fatta beslut i tekniska frågor. De hade inte obegränsade möjligheter att välja den lösning som passade dem utan det var självfallet en ekonomisk fråga. Men i valet mellan olika alternativ spelade även andra faktorer in. Det som värdesattes i de traditionella korsvirkes- och skiftesverksteknikerna var att nya rum kunde kopplas samman med äldre och att överflödiga hus kunde flyttas när de inte föll efterträdaren i smaken, ungefär som en järnkakelugn. Så långt förelåg det en kontinuitet som dikterades av bostadens och gårdens utformning. Smärre förändringar kunde ske men det fanns gränser för hur långt bostaden kunde förändras utan att rubba helheten. Radikala förändringar i stil med de bredbyggnader, som började uppföras under senare hälften av 1700-talet krävde en ny teknologi. En fråga som är av mycket stor betydelse i valet av teknik och byggnadssätt ligger på det sociala och symbolkommunikativa pla-

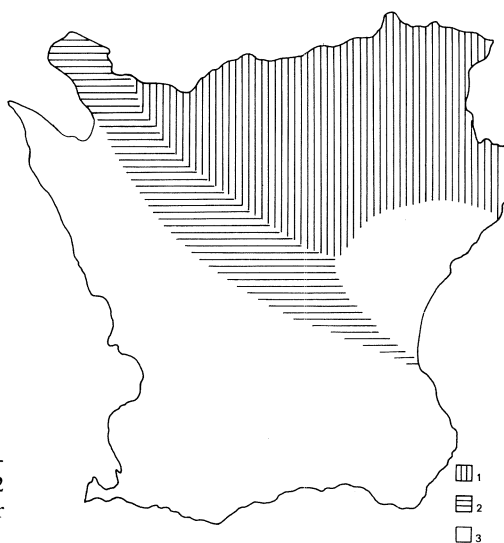


Fig 46. De olika byggnadsteknikerna i bostaden under 1700-talet. 1 knuttimring, 2 skiftesverk, 3 korsvirke. Blandtekniker förekom överallt i gränsområdena.

net. Tekniken var ett medel att uttrycka prästrollen och man kan tydligt skönja, att valet av byggnadsteknik inte skedde så logiskt som en sentida forskare vill tro. Skydd mot eld och väder, styrka och beständighet var många gånger oväsentliga egenskaper då tekniken främst fungerade som ett skyltskåp för prästens sociala anseende.¹

Bortsett från spridda inslag av stenväggar var prästgårdarna omkring 1700 vanligen byggda med lera och korsvirke, skiftesverk eller knuttimrade stoc- kar.² Ser vi till syneprotokollen före 1734 så var det största antalet prästgårdar uppförda med korsvirkeskonstruktioner och med lera i facken. Det var en teknik som förbryllade prästerna från övre Sverige, som övertog pastorat efter försvenskningen.³ På den virkesfattiga slättbygden skiljde sig inte prästgårdar- na nämnvärt från bondgårdarna som byggdes efter ortens bruk.⁴ Hur dessa korsvirkeskonstruktioner var byggda är tämligen välkänt inte minst genom de beskrivningar som Carl von Linné har lämnat i sin skånska resa 1749.⁵ Timret sågades upp och fogarna högs till på marken, stolpar och löshult passades samman. När allt var klart restes timran så att bjälkarna kunde skjutas genom stolparna och låsas med tränaglar. På stakar eller s k sprötar, som bildade ett gallerverk i facken klinade man leran som sedan slätades ut till en jämn yta.

Taken restes med sparrar av furu och ovanpå dem lades långa slanor s k ravel. Raveltaken var vanliga på prästgårdarna och dessutom ganska billiga eftersom de kunde läggas med hjälp av de risbråten, som fanns att hämta på markerna vid prästgården. Raveln blev värderad efter bränslepriserna.⁶ Ravel- taken lades i en s k korsraftskonstruktion vilken kännetecknas av ravel som är horisontellt lagd över käppar, som kallades rafter och som låg nedför takfallet. Slutligen täcktes taken med långhalm men det berodde på virkestillgången om ryggrän eller som de allmänt kallades vårträn nyttjades. De utgjordes av

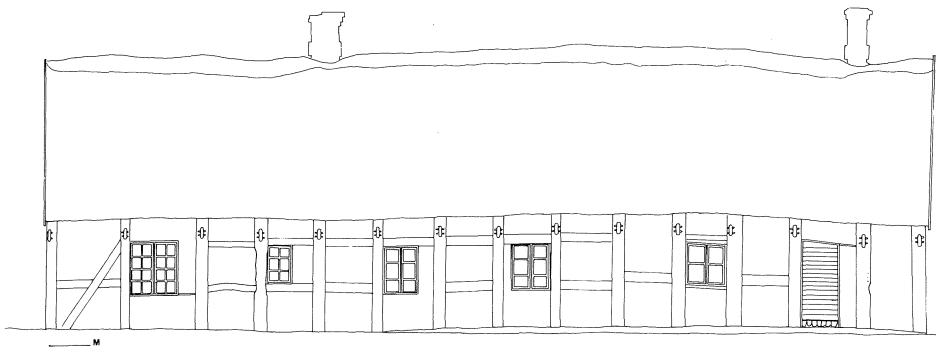


Fig 47. Den norra längan på Hjärnarps prästgård uppförd 1726 med högstolpar. LUF G 2975. Uppmätningen skedde i början av 1940-talet genom Helsingborgs museum och byggnaden finns numera i hembygdsparken i Båstad. Jfr fig 36.

Utsiende af et Korsværcks Hus udfordrat Tab. IV.
med et quarters Tegelmur.

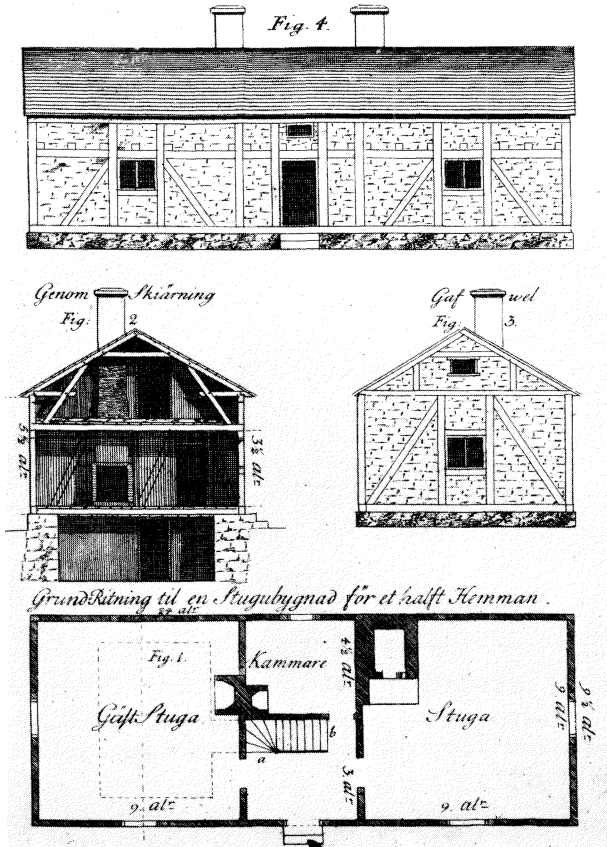


Fig 48. En manbyggnadsritning anpassad till skånska förhållanden. Wijnblad 1766.

kluvna eketrän, som i söder på slättbygderna ersattes av torv, lera eller ett kraftigt halmlager på taknocken.

Prästgårdarna skulle byggas efter den norm, som brukade nämnas ortens bruk men ändå varierade byggnadssättet inte bara regionalt utan även socialt, med inslag av borgerliga idéer. Jag tänker då speciellt på den korsvirkesarkitektur, som utbildades under renässansen i de östdanska städerna.⁷ Dessa hade haft goda konjunkturer från 1500-talets mitt och fram till omkring 1620 då de europeiska prisförhållandena satte stopp för den arkitektoniska utvecklingen.⁸ Under denna period fick korsvirkesarkitekturen en framträdande ställning inom stadsbyggnadskonsten i öresundsområdet.⁹ En speciell korsvirkeskonstruktion med s k högstolpar blev vanlig. Här var bjälkarna, som gick genom huset, intappade ett stycke under stolparnas övre ända vilket medförde att



Fig 49. I norra Skåne dominerade i äldre tid trä som byggnadsmaterial och även prästgårdarna byggdes som högloftsstugor. Österslövs boningslänga uppfördes troligen på 1690-talet. Foto 1974 av förf.

vinden fick en rak vägg nedtill. Därigenom blev vinden rymligare och kunde nyttjas bättre till kamrar och förvaringsutrymmen.¹⁰ Det har framkommit att renässansarkitekturen var livskraftig och att den fortfarande omkring år 1700 låg till grund för landsbygdsprästgårdarnas utformning, trots att det egentligen var ett byggnadsmode, som hade spritts i städerna. Ideerna översattes till landsbygdsförhållanden där det inte fanns någon gata att rikta fasadarkitekturen emot utan ett gårdsrum med en rikedom på korsvirkestimmer, särskilt utanför salen.¹¹ En högstolpskonstruktion uppfördes till sal och gästkammare i Hjärnarp 1727 medan boningslängan låg bredvid (fig 47).¹² Ännu så sent som 1766 presenterade Carl Wijnblad en parstuguritning efter skånska förhållanden med högstolpar (fig 48).¹³

I de norra delarna av landskapet förekom olika timmerbyggnadstekniker men först i Göinge möter uppgifter om timrade väggar i alla gårdshusen.

Traditionellt sett är dessa områden skogsbygder med god tillgång på furuträ. Höglöftsstugorna har varit vanliga och här återfinns man timrade boningshus på prästgårdarna med varierande takhöjder.¹⁴ I de mellanskånska övergångsområdena, mellan skog och slätt förekom också timrade hus fast med klenare timra i skiftesverk – en stolpkonstruktion som korsvirke fast med fyllning av liggande timmer istället för lera.¹⁵ I området fanns skånska bålastugor eller stugor uppförda med liggande timmer medan resten av gårdarna bestod av korsvirkeskonstruktioner eller skiftesverk med klenare "bökefjolar" (bokebräder).¹⁶

Teknologisk förnyelse

Bristen på byggnadsmaterial skapade en förändrad situation efter försvenskningen. Priserna på furutimmer ökade markant mot slutet av 1600-talet medan eketimmer var svårt att anskaffa.¹⁷ Det sammanhängande framför allt med skogsordningar och restriktioner från kronans sida.¹⁸ Det medförde bland annat att korsvirkeskonstruktioner spreds norrut och blev vanliga i randsområdena till slättbygderna där de ersatte äldre bålastugor. Bålastugorna försvann vanligen inte utan återfinns som köksbyggnader.¹⁹ Äldre forskare talade gärna om denna tid som en "furudegeneration" därför att furuträ, som man nu fick bygga med hade sämre egenskaper än ek.²⁰ Det gjorde kanske dåtida slättbygdspjästater också när de beskrev sin möda att köpa byggnadstimmer i staden och torktorv fick inhandlas till bränsle och ris till gårdsgårdar.²¹ Det fanns flera prästgårdar med längor, som var byggda på kyrkogårdsmuren och det fanns prästater som samlade på allt i materialväg, ilandflutna skeppsmaster till lejder och vrakbräder, som lades på hög.²² Det fanns ett uttryck som ofta återkom på 1700-talet, nämligen "munketiden". Munkeladan på Håslövs prästgård associerades med goda material, vilket betyder att man också upplevde en byggnadsteknisk försämring.²³ Ur munkeladan skar prästerna ut ekestycken till andra hus och i ett annat fall användes brandskadade ekebjälkar.²⁴

Under 1600-talet fanns det som redan nämnts en borgerlig byggnadstradition med rikare timra på boningshusets gårdsfasad. Dessa idéer tog sig även uttryck i tegelmurade väggar, tegeltak och stengolv av tegel eller skånska astrasten.²⁵ Sådana material var företrädesvis förankrade till den del av gården, som innehöll salen, vilken i sin tur merendels var kombinerad med en källare. Byggnadsarbetena krävde nödvändigtvis murmästare och lejd arbetskraft, som hämtades i städerna eller på godsens. De äldre beläggen för murade väggar är koncentrerade till de nordvästra delarna av landskapet. År 1699 var boningslängan på Ausås prästgård uppförd med murad sten i kalkbruk mellan korsvirkesketimmer, under fönstren mot gården. Uptill fanns en lervägg. Det var en borgerlig byggnadsfasad och om ursprunget vittnar även den speciella underslagsbjälke som löpte under loftet inomhus.²⁶ Spridningsbilden tyder på

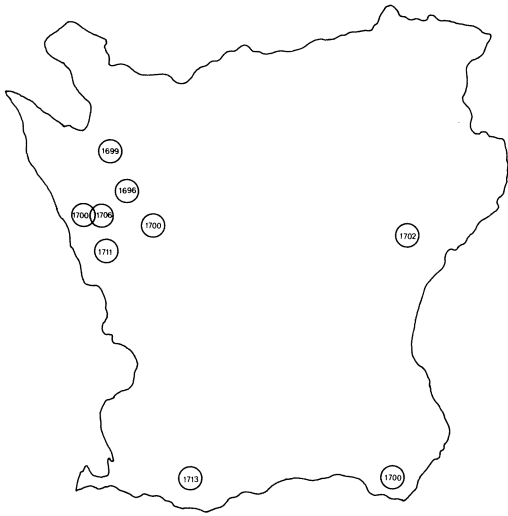


Fig 50. Tegelväggar före 1734. Uppgifterna har daterats i figuren efter synhandlingens årtal.

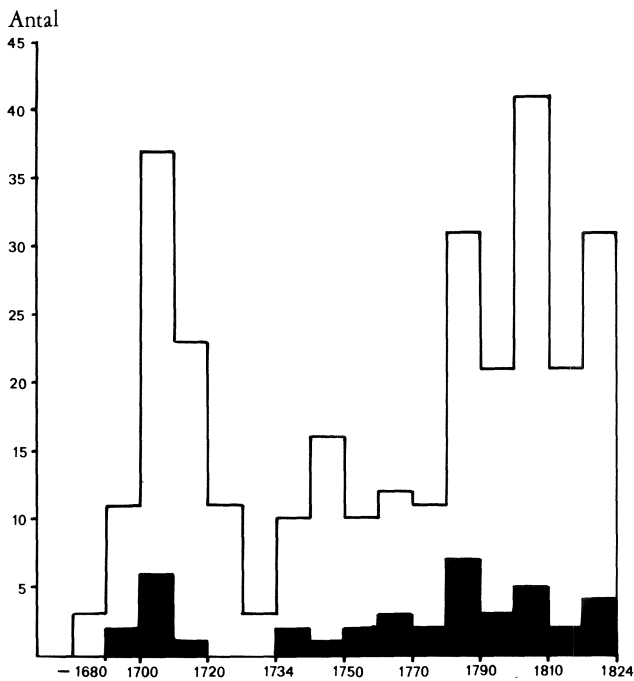


Fig 51. Uppgifter om tegelväggar (svart stapel) i förhållande till synematerialet (vit stapel).

Fig 52. Tegelväggar 1734–1799. 1 korsvirke med lera och tegel, 2 korsvirke med enbart tegel.

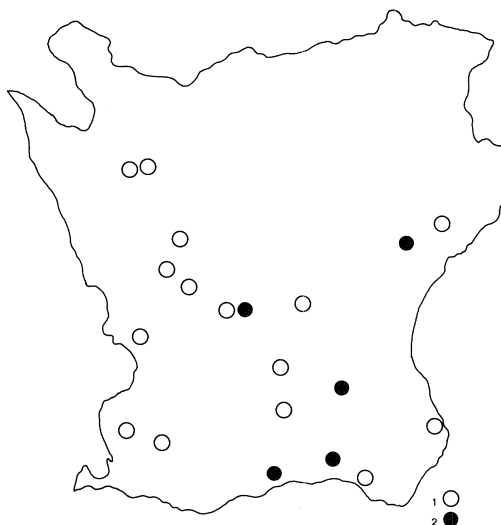
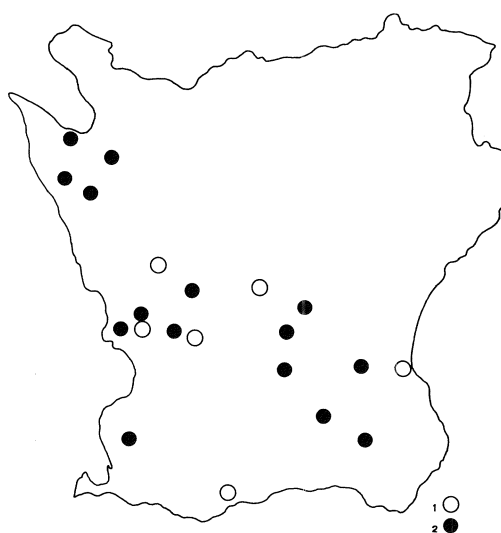


Fig 53. Tegelväggar 1800–1829. 1 korsvirke med lera och tegel, 2 korsvirke med enbart tegel.



en viss kontakt med Landskrona och Helsingborg men också andra städer (fig 50).

Efter en stagnation, som påminner om folkstugornas började teglets egenskaper att värdesättas efter 1700-talets mitt (fig 51). Det fanns många dåtida hushållsteoretiker som drömde om tegelbruk överallt på den skånska slätten. De tyckte sig ana en revolution i byggnadstekniken. En av dem skriver att man gjorde tegel överallt i Europa men här saknades tegelslagerier.²⁷ Ett tegelbruk borde anläggas i varje socken och liksom i Holland och England borde i Sverige tegel kunna framställas utan skogsskövling. I brist på sten var tegelslagerier det enda alternativet att förverkliga stenhusbyggnadsidéerna på skånska slätten: "Det påstås att en käck tegelslagare kan slå 20 stenar i minuten . . ."²⁸

Det blev emellertid ingen massproduktion av tegel och Carl Wijnbladh fick i det avseendet rätt. Han ansåg att tillverkningen var för komplicerad för den skånska allmogen och det krävdes både övning och konst.²⁹ Som framgår av kartorna (fig 52–53) var det främst i de skånska risbygderna norr om slätten som prästgårdarna började byggas med tegel och där låg också godsens byggnadshantverkare, som var förtrogna med stenhusarkitekturen. Godsen hade inte sällan egna tegelbruk.³⁰ Först i ett senare skede började prästgårdar byggas med tegelväggar på slätten i närheten av tegelbruk. Den sena spridningen tyder på ett motstånd mot teknologiska förändringar.³¹ Kanske det berodde på den konservativa bymiljön där prästen kunde markera sin sociala ställning med ganska små medel, ett bättre fotträ eller lersten i korsvirkesfacen istället för böndernas klinade lera.

Under 1700-talets senare del byggdes emellertid allt fler prästgårdar med tegel utanför de stora slättbygderna längs den skånska diagonalen. Det



Fig 54. Sydgränsen för almått vid angivande av byggnadernas längd före 1734. Gränsen försvinner senare under sjuttonhundratalet.

fanns tydligen större möjligheter att introducera nya material utanför slättbygden, vilket kanske inte är så underligt med tanke på de blandtekniker som möter i ett övergångsområde mellan skog och slätt. Under 1600-talet dominerade timmerbyggnadstekniken medan korsvirkeshusen började spridas till dessa trakter under förra delen av 1700-talet. Där fanns en äldre hantverkartradition med rötter i timmerbyggnadstekniken som låg till grund för korsvirkeshusens utformning vilket resulterade i rikare timra och konstruktioner med fotträn.³² Här mätte man inte upp korsvirkeshusen i binningar eller väggrum som på slätten utan i alnar, vilket var vanligt med timmerhus (fig 54). Man kan sluta sig till att tegel var lämpligt som fackfyllnad i en stabil korsvirkestimra eftersom det gärna uppstod sprickor mellan timret och teglet i en gles timra. Det är den ena sidan av saken, den andra ligger på ett socialt plan ty risbygden saknade troligen de entydiga byggnormer, som fanns på slätten. Det innebär att man kunde finna skiftesverk, korsvirke med lera och bränd tegel på samma prästgård.³³

Tab. 3 Boningslängans byggnadsteknik 1734–1824.

	a	b	c	d	e	f	g	h	
1734–39	5	2			2			1	
1740–49	11	1			1	1	2		
1750–59	7	2			1				
1760–69	7	1	2	1	1				
1770–79	5	2					3	1	
1780–89	12	5	3	1	5		1	4	
1790–99	15	2	1				1	1	
1800–09	24	4	3	1	5		1	3	
1810–19	12	2	1		1		3	2	
1820–24	7	1	7	1	1	2	3	9	
s:a	105	22	17	4	18	3	14	21	204
%	51	11	8	2	9	2	7	10	100

a korsvirke med lera, b korsvirke med lera och tegel, c korsvirke med tegel, d korsvirke med lera och skiftesverk, e skiftesverk, f skiftesverk och knuttimring, g knuttimring, h ovissa belägg.

Nya bostäder byggdes nu inte enbart med tegel utan även knuttimring förekom i de norra delarna av Skåne. De byggdes alltid med furuträ vilket kanske inte hade varit så vanligt tidigare. Äldre timmerhus var ofta uppförda med olika lövträsorter, främst ek, vilket inte var aktuellt längre. Furutimmer hade blivit mera tillgängligt genom ett lägre inköpspris sedan 1730-talet och när knuttimringstekniken vann terräng efter seklets mitt sammanföll det med goda konjunkturer.³⁴ Knuttimrade boningshus ersatte efterhand en rad äldre byggnadstekniker som skiftesverk men också korsvirke. På vissa platser var prästgården den enda knuttimrade byggnaden i byn.³⁵ Att tala om en furudegeneration för

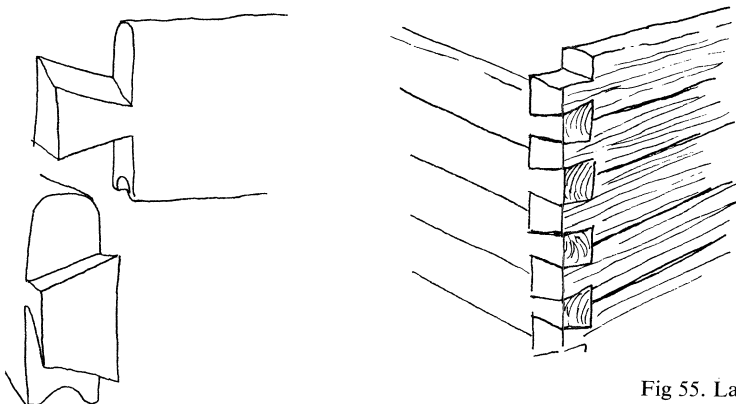


Fig 55. Laxknut, principskiss.

att beskriva furuträets egenskaper är kanske inte alldeles rättvisande. Med hjälp av det nya materialet byggde prästerna bostäder efter herremansplaner som låg i linje med uppsvenska idéer.³⁶

Under senare delen av 1700-talet introducerades de s k laxknutarna (fig 55), som medgav släta hörn utan knutskallar, en nymodig timringsteknik i Götaland men äldre längs Östersjöns sydöstra kuster.³⁷ Dessa knutar hade en del praktiska egenskaper och medgav träets långsamma rörelser. Samtidigt underlättades timmerhantverket med släta ytor i haken.³⁸ På grund av träets egenskaper måste furuväggen vanligen skyddas mot fukt genom impregnering, vilket var ett ämne som de samtida hushållningsteoretikerna hyste stor kärlek till.³⁹ Tidigare hade timmerhusen på prästgårdarna legat mer eller mindre oskyddade (fig 56) eller bestrukna med ett lager tjära, som inköptes i tunnor.⁴⁰ Rödfärgningen ansågs vara en nyttig nyhet vid sekelmitten, både som konserveringsmedel och skydd mot eld och kombinerades gärna med en utvändig brädpanel.⁴¹ Båda företeelserna var socialt förankrade till den uppsvenska herrgårdsarkitekturen. Det äldsta belägget i mitt material för ett stycke panel härrör från 1730-talet. Bräderna sattes upp på boningslängans gårdsfasad, vilket är ganska kännetecknande för gårdsrummet och dess prestigevärden.⁴² Under senare delen av 1700-talet började emellertid brädpanelerna att bli vanligare på de nordskånska prästgårdarna och då runt hela boningslängan.

I grova drag pågick denna förändring under 1700-talet men det är inte säkert att tegel eller knuttimring var helt avgörande för de nya och mera differentierade bostäderna. Det gällde att lösa problem som hade att göra med bjälkarnas bärighet. Bredare bostadshus ställde större krav på de bjälkar som bar upp loftet och slutligen taket, isynnerhet när de löpte tvärsigenom huset utan mellanväggar vilket var vanligt i salarna. Under 1700-talet finner man s k ridbjälkar på loftet (fig 57). En ridbjälke lades tvärs över de andra bjälkarna

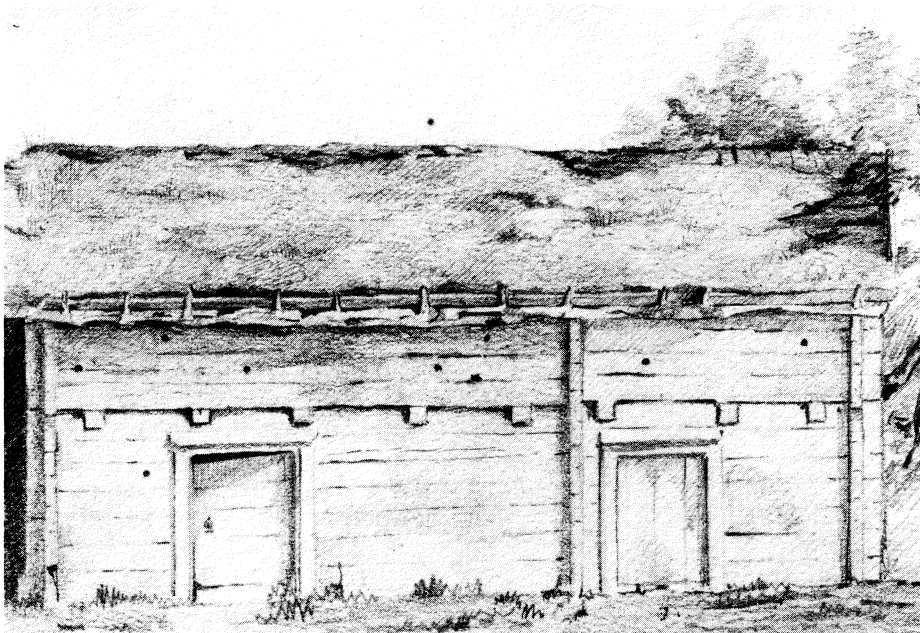


Fig 56. Knuttimrad loftbod utan någon skyddande brädpanel. Prästgården i Loshult. Teckning 1884 av R. Mejborg i Dansk folkemindesamling. Foto NM.

och sträckte sig över ett par binningar av huset och skruvades fast med hjälp av järnbultar.⁴³ För att bygga bredare hus krävdes det nödvändigtvis en kraftigare bjälkkonstruktion och då blev ridbjälkarna en väsentlig byggnadsnyhet i brist på kraftigare timmer. Därigenom stadgades bjälkarna och husen kunde byggas bredare. Men ridbjälkarna hade också en annan uppgift. De lades ibland in sekundärt för att stabilisera och därmed rädda äldre hus från förfall.⁴⁴ På sitt eget sätt banade emellertid ridbjälkarna vägen för bredbyggnaderna som byggdes med tegel eller med knuttimrade, massiva timmerväggar.

En motsvarande konstruktion som inte inkräktade på loftets fria yta var underslagsbjälkar, som lades in längs med huset och bar upp tvärbjälkarna underifrån (fig 58).⁴⁵ Under 1600-talet var det en vanlig konstruktion i stadsborgargårdar i Tyskland och nyttjades i de s k sachsiska husen som "Unterzug".⁴⁶ Både ridbjälkar och underslagsbjälkar måste räknas till de borgerliga tekniker, som prästerna gärna omgav sig med, men samtidigt hade underslagsbjälkarna en speciell uppgift. De ökade bjälkarnas bärighet underifrån vilket var angeläget när loften var tyngda av lera. Ett sådant lerlager kallades för skunk och lades på loftet för att värmeisolera stugan och för att hindra en eldsvåda att nå halmtaket.⁴⁷ Det var främst korsvirkeshusen som hade dessa skunkar och det var en skånsk teknik, som ansågs vara föredömlig.⁴⁸ Men de

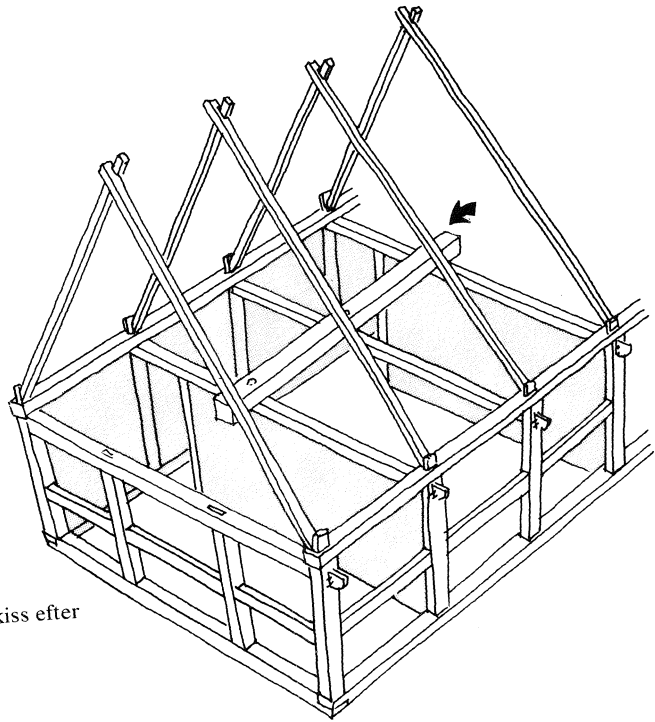


Fig 57. Ridbjälke. Principskiss efter uppgifter i synematerialet.

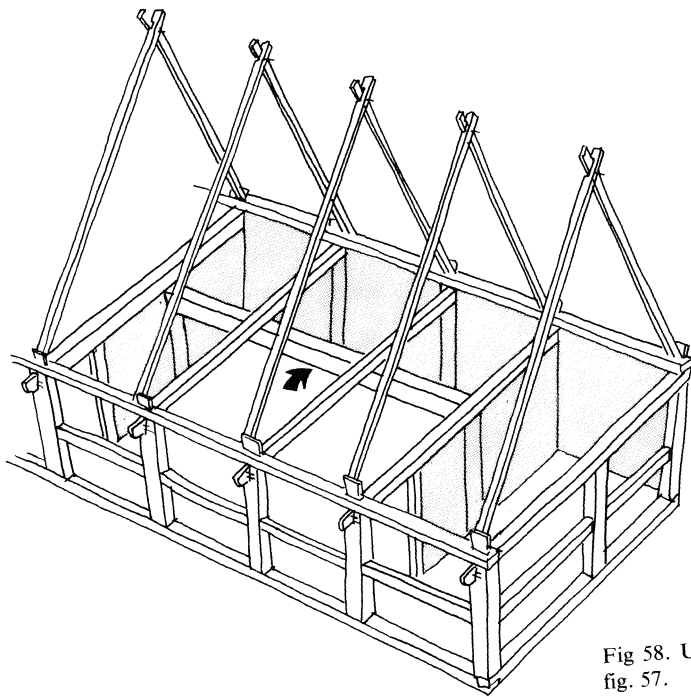


Fig 58. Underslagsbjälke, se föreg. fig. 57.

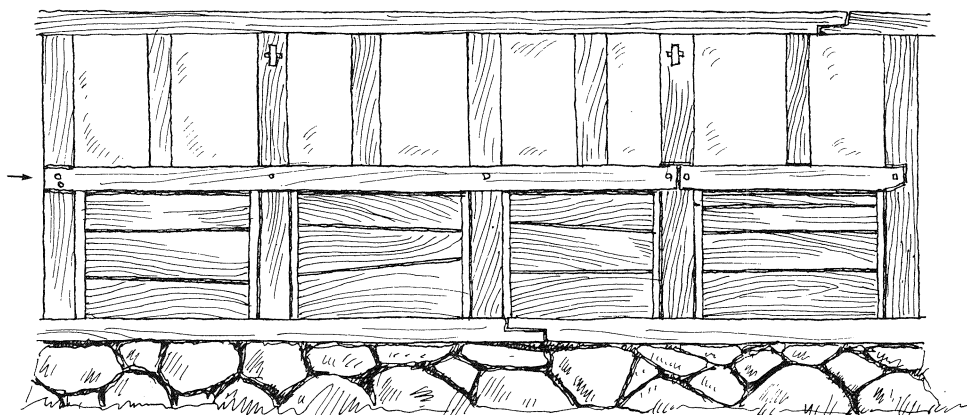


Fig 59. Listeträ. I en vägg med blandteknik, båle nederst och lera över sträcker sig ett listeträ utanpå de tre facken till vänster och ersätter löshulten. Det är infällt i väggstolparna och fastgjort med tränaglar. Ravlunda nr. 7, Albo h:d. Uppmätning av G. Gustafsson 1928 LUF G 72.

blev aldrig vanliga, inte ens på slättens prästgårdar. Loftet över stugan behövdes till spannmål och senare omkring 1800 till inredda kamrar.

Värmeisoleringen var en väsentlig detalj som förbättrades under 1700-talet och som medgav mera differentierade bostäder. Lersten eller s k råsten var ett effektivt isolerande material. Det var obränd tegel, framställt av lera som ältats med hackelse, formats i trälådor och torkats som torv i solen på öppna fält.⁴⁹ Det murades som bränd tegel men var betydligt lättare att framställa. Tämligen regelbundet isolerades tegelbyggnaderna med lersten invändigt och det var invändigt som detta material lämpade sig bäst.⁵⁰ Men lersten murades också som surrogat för det brända teglet i ytterväggarna i synnerhet på slättbygden, när timran var så klen att en stabiliserande murning var nödvändig.⁵¹ På sätt och vis blev lerstenen ett alternativ till det brända teglet på slättbygden och ställde inte så höga krav på timran. Det förekom där timmerverket var sämst och kombinerades inte sällan med sidobandskonstruktioner eller s k listeträn (fig 59–60).⁵² När lerstenen låg i ytterväggen måste den putsas för att inte falla sönder, vilket är en väsentlig skillnad till teglet. Bränd tegel murade man för att det skulle synas, vilket accentuerades med fogstrykning mellan stenarna medan lerstenen kalkades över för att leran skulle behålla fuktigheten. Men kalkputsen kunde man ändå experimentera med så att den fick nyanser som bara prästgården hade. Man blandade kol i kalken och på så vis blev ex Vemmenhögs prästgård den enda gården i trakten som kunde uppvisa en mörkare puts.⁵³

Till de få positiva företeelserna i allmogens byggnadsskick hörde de skånska halmtaken, som enligt bedömare borde spridas uppåt landet, särskilt Öster-

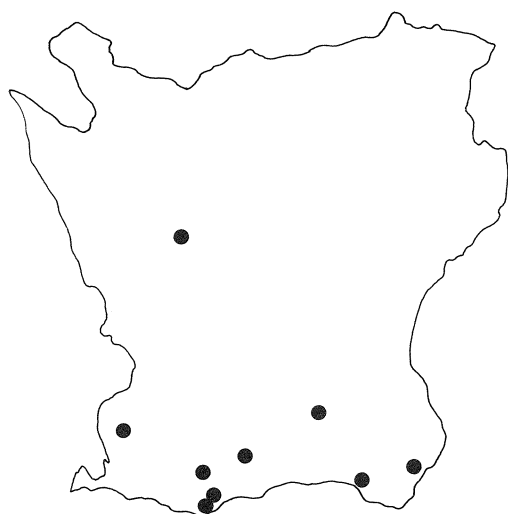


Fig 60. Listträ, eller sidoband 1734–1824.

och Västergötaland.⁵⁴ Halmtaken förändrades inte heller mycket och det var uppenbarligen besvärligt att lägga tegeltak. Redan omkring 1700 fanns det prästgårdar som kunde uppvisa taktegel men det var aldrig lagt över hela taket utan mot gårdssidan. Som exempel kan nämnas nattstugan på den rika prästgården i Håslöv som hade ett stycke tegeltak.⁵⁵ Under loppet av 1700-talet fanns det emellertid präster som försökte lägga tegel på taken men ofta förgäves. Det visade sig att teglet gärna vittrade sönder och fordrade finare lertyper än murtegel. Leran skulle vara jämnare blandad än vad som var vanligt med murtegel.⁵⁶ Takteglet var tyngre och krävde starkare underlag än ett halmtak. Det gick inte att bygga klena raveltak utan de måste först ersättas av läkttak.⁵⁷ Till detta kommer så den positiva propagandan från kronans sida för halmtaken och de egenskaper, som brukade tillmätas halm. Den skyddade mot solvärmen på sommaren och bevarade husvärmen på vintern. Det är emellertid tydligt, att de nordskånska prästgårdarna skiljer sig från de övriga. Här introducerades spåntak (fig 62) omkring 1800, som ersatte både halm och vasstak och spåntaken rödfärgades liksom husen i övrigt.⁵⁸

Den byggnadstekniska debatten

Åsikterna på centralt håll ger ett visst perspektiv på den byggnadstekniska förändringen under 1700-talet. När man studerar den fysiokratiska debatt som fördes omkring 1700-talets mitt och senare finner man en alldeles bestämd uppfattning om korsvirkeshusen, som de skånska prästerna byggde. I sitt



Fig 61. Ullstorps prästgård med korsvirke i teglet. Frånsett den bortre grundmurade gaveln är det samma manbyggnad som rekonstruerats i fig. 39. Gavelpartiet byggdes senare under 1800-talet. Foto som tillhör kyrkoherde C. Wallin.

presidietal för vetenskapsakademien berättar greve Carl Johan Cronstedt, att han inte alls förstod nyttan med dessa hus:

”Til slut wil jag allenast nämna et ord om korswärfsmurar, som wore tilönskandes, at man aldrig hade tänkt på, ty om de hafwa någon nytta i anseende til det lilla rummet de intaga, och hastigheten at dem uppbygga, så swarar den ej emot den faran, som de äro underkastade af eld och man kan med skäl kalla dem tillagade bål. Sedan äro de och aldrig fria från drag, emedan så snart fylningarne begynna at torka, så skiljer sig murningen ifrån upståndarne och twärståckarne, så at dagen skiner igenom alla väggar.”⁵⁹

Carl Hindrich König skriver i sin Inledning til mecaniken och bygningskonsten ungefär samma sak:

”I Sverige äro flera slags husbyggnader, men besynnerligen dessa 3ne i bruk, nembligen stenhús af tegel, korswärfshús och trähús, det första är wäl ostridigt det bästa, men så måste en wäl bygd träbygning kunna wara i flera



Fig 62. Den knuttimrade manbyggnaden på hög stefot med spåntak och rödfärgade väggar. Hästveda på 1920-talet. Foto NM.

år om den underhålles, fast ej så länge som ett stenhus. Korswärkshusen, som i Skåne och Halland äro mer brukelige än här uppe i Sverige äro ej synnerligen duglige, både för det de äro owaraktiga och otäta, som ock at de äro wid eldswådor ganska farlige.”⁶⁰

Efterhand tar flera andra författare upp samma tema och betonar att trähus och tegelhus är föredömliga, medan korsvirkeshusen är dåliga.⁶¹ Det har ett tidsmässigt samband med teglets ökade spridning under 1700-talets senare del. Propagandan för bättre timringstekniker sammanföll med den ökade spridningen av knuttimrade boningshus.⁶² Senare på 1790-talet började en debatt om lerhusen varvid intresset koncentrerades till lerstens- och stampehus samt eldsäkra yttertak med lerskivor efter kontinentala förebilder.⁶³ Men när korsvirkeshusen nämndes så var det i negativa ordalag.

Från 1790-talet pågick också förarbetena till en ny skånsk prästgårdsförordning. Ingen av de berörda, domkapitlet i Lund eller kungl. maj:ts befallningshavande i Kristianstad och Malmö samt prästerna, var längre intresserade av korsvirke med klineväggar i boningshusen. Istället önskade man att boningshusen byggdes med tegel eller lersten på slätten medan uthusen gärna kunde uppföras efter ”ortens sed” med stolpar som stod på stenar och klineväggar.⁶⁴



Fig 63. Den lerklinade manbyggnaden. Brandstad. Foto 1931 NM.

I skogsbygden borde prästerna få bygga timmerhus och boningshusen borde vara knuttimrade med kraftigt bålvirke medan uthusen kunde bestå av skiftesverk med plankor.⁶⁵ Enigheten var påfallande stor rörande halmtaken och endast med viss tvekan ansåg somliga, att prästgårdarna skulle få lov att byggas med tegeltak, sticke- eller spåntak. Det var för dyrt och av samma skäl förkastades tanken på gråstensmurar i ladugårdarna. Ingen vågade rekommendera sådana stenhus med tanke på "efterkommandes nytta av att man ruinerar sig själv".⁶⁶ Vad som var billigt och föga underhållskrävande fördes fram och på det sättet motiverade domkapitlet ett försök att introducera sidobandskonstruktioner i större omfattning.⁶⁷ Men kungl. maj:ts befallningshavande i Kristianstad ville helst slippa att se korsvirkeskonstruktioner på prästgårdarna och förespråkade grundmurade hus med tegel eller lersten överallt.⁶⁸

Om det fanns någonting som genomsyrade dessa diskussioner så var det tanken på en socialt representativ byggnadsteknik och det är en aspekt, som i stora stycken förklarar förändringarna under 1700-talet. Nymodiga material hade alltid en tendens att bli prestigemässiga kulisser mot gårdsrummet, snarare än en mera allsidig nyorientering. Det innebar att man ofta inte tog vara på de praktiska fördelar som ex tegel gav. Fortfarande vid slutet av 1700-talet

finner man att tegel placerades på boningslängornas gårdsfasader och i de östra delarna av landskapet byggdes traditionella längor med tegel istället för lera. Med ett sådant material kunde man ha byggt lika stora och breda salsbyggnader som i nordvästra Skåne.⁶⁹ Även den utvändiga brädpanelen introducerades mot gårdsrummet. Vad som egentligen härstammade från den fysiokratiska debatten om byggnadskonsten, om nytta och beständighet, kan egentligen diskuteras. Enligt min uppfattning använde prästerna sig av tidens gångbara idéer så att de gav utdelning ur social prestigesympunkt och nyheterna kan inte enbart förklaras i praktisk-funktionella termer. Visserligen utpekades präster som ledargestalter i rollen som byggmästare men effekten skulle gå förlorad om de uppmuntrade allmogen att bygga likadant.⁷⁰

Det är svårt att ange exakt hur många gånger greve Cronstedts idéer om korsvirkeshusen upprepades i de akademiska kretsarna: Korsvirke med lera var något som människor byggde utan hänsyn till efterkommande.⁷¹ Sådana hus var aldrig fria från drag och de föll snart samman.⁷² Och bönderna besvårade sig allt för mycket av att släpa hem timmer, bjälkar och sparrar som de köpte långt borta:

”Ho vet icke at slättbon sysselsätter sig nästan hela vintren, at släpa fram byggningsvirke, hvilket redan stigit alt för högt.”⁷³

Bakom de nya byggnadsteknikerna under 1700-talets senare del döljer sig komplicerade sociala processer. Förändringen bottenar i de sociala värdeskalor som blev synliga i byggnadssättet och som skapade en bild av prästen. Det var inte längre föredömligt att bygga korsvirkeshus med klineväggar, som efter seklets mitt associerades med den skånske bondens tröghet och hans sätt att bygga ”efter farfars vanart”. En viktig sida av de nya teknikerna var att de uttryckte ett socialt avståndstagande från de normer som bildade ”ortens byggnadsskick” och allmogens sätt att lösa sina byggnadsproblem.

De byggnadstekniska förändringarna omfattade emellertid inte alla prästgårdar på samma sätt. I risbygden och i skogsbygden var prästgårdarna mera känsliga för idéer som låg i tiden, medan slättbygdernas gårdar konserverades i ett äldre mönster (fig 63). Det berodde inte på bristande handelskontakter. I de fall nybyggen verkligen kom till stånd under senare delen av undersökningsperioden hämtades varor och hantverkare över långa avstånd från skogsbygden och från städerna.⁷⁴ Det berodde snarare på att HO 1734 uteslutande talade om korsvirkeshusbyggnader och stugor som mättes i väggrum, vilket inte kunde tillämpas utanför slätten. Förordningen hade sin största giltighet på slätten och bidrog sannolikt till en viss konservatism.

De knuttimrade och även de tegelmurade boningshusen uppfördes utanför slätten på ett sätt, som ofta var långt bättre än synemännen hade tänkt sig.⁷⁵ Ett frenetiskt stöttande av äldre längor var ett slättbyggsproblem och underhållskostnaderna blev med tiden dryga och lades till överbyggnadssummorna.

På slätten infogades många ridbjälkar i efterhand för att rädda boningslängorna från förfall och med hjälp av lejda domkrafter lyfte man upp byggnaderna för att byta fotträ eller ställa väggstolparna tillbaka på sina stenar, men till vad nytta? Ekonomiskt kunde det vara försvarbart att reparera korsvirkeshusen på slätten men ur social och kulturell synvinkel måste det förr eller senare inverka på själva prästrollen. Det fanns präster som ansåg, att prästgården krävde större uppmärksamhet än prästgårningen och det blev ett samtalsämne i socknen.⁷⁶ Det var många gånger svårt att hålla distans till böndernas kreatursälta- de och klinade lera när prästgården byggdes i samma teknik, även om rummen kallades "garderobe" eller "contoir".

Prästen identifierade sig knappast med folket som också byggde på ortens vis men efter "bondemanér".⁷⁷ Han kunde leva på illusionen om en annan bostad än den verkliga, därav dessa franska benämningar. Granskar man byggnadsteknikerna i detalj så finner man snart att slättbygdsprästgårdarna uppvisade tekniker, som var främmande i bondemiljö, ex salen med den murade källaren och något litet stycke tegelvägg. Prästgårdarna anpassades till ortens byggnadsskick och därmed kunde några tegelstenar på slätten motsvara en hel tegelbyggnad i risbygden.

Arbetsorganisation

Konstituerande för slättbygdens välintegrerade bysamhällen under 1700-talet var olika samarbetsformer. Bland arbetsgillen, som var en bred uppslutning av byns människor kring en gemensam syssla, märks även klinegillen. Genom Linné, Solberg och Nicolovius känner vi till hur de fungerade. I allmänhet saknas sådana skildringar i prästgårdssammanhang men 1682 förekom ett klinegille i Landskronatrakten:

"... när timmermännen har upphuggit husen och när husen blev lerslagna så ock när fyllningen är framåken till porten så har fuller församlingen låtit hjälpa med sina folk, som brukligt är på landet, däremot ha de bekommit mat och öl, och blivit väl fägnade innan de om kvällen gått hem."⁷⁸

Klinegillen var emellertid en sällsynthet på prästgårdarna. En präst i grannskapet berättar 1703, att de skånska prästerna själva måste bygga och hålla sina gårdar vid makt utan "den ringaste" hjälp av församlingarna.⁷⁹ En annan präst säger att församlingen inte hjälper prästen det minsta vid byggandet.⁸⁰ Inom patronella församlingar förekom dock byggnadshjälp genom bönder, som hjälpte till att köra fram timmer, skänkt av herrskapet.⁸¹ Citatet ovan gäller en patronell församling och de skyldigheter som patronus måste iakttaga var bl a att bidra till prästens husbyggnad.⁸² I övrigt hade tiondekonflikter under försvenskningen omintetgjort tanken på böndernas bistånd. De ansåg sig med helgonskylden ha givit full betalning för prästens hus.

Kronan, som hade jus patronatus till större delen av prästgårdarna uppfyllde sina åligganden genom att prästerna fick nyttja kronans skogar till timmer och vedbrand.⁸³ Men med arbetet fick prästen ingen hjälp utan tvangs köpa sina tjänster. Det är emellertid ofta oklart vilka personer som drogs in i själva husbyggandet och frågan är komplicerad. Man kan dock inte utesluta, att arbetsgillen fungerade, trots att de inte blivit dokumenterade, ty det fanns anledning att dölja sådan hjälp. När prästgården skulle frånträdas var den avgående parten intresserad av att få ut så mycket pengar som möjligt för sin byggnadsverksamhet.⁸⁴ Men redan på 1600-talet rekvirerades hantverkare från skilda håll, när ett hus skulle byggas. Det var snickare till golven, sågskärare och timmermän till den bärande stommen. Just timmermännen spelade en aktiv roll för byggnadernas konstruktion. De skulle känna till träets egenskaper och beräkna dess torkkrympning, bjälkarnas bärighet och fogarnas styvhet tillika med mått och proportioner av hela byggnaden. Timmermannen hade en framskjuten ställning vid böndernas klinegillen. Enligt Solberg skulle han märka ut timmerskarvarna medan folket såg på. Sedan fick de själva yxa till timret.⁸⁵ Hans närvaro i ett internt bygöromål visar att hans kunskap var betydelsefull och mera statusbetonad än hans kollegers, när de arbetade i staden.⁸⁶

Timmermannen var under 1700-talet en slags motsvarighet till 1800-talets lantbyggmästare. Hans yrkesstatus påverkades efterhand i viss mån negativt av att antalet timmermän på landsbygden steg kraftigt. Därmed uppstod två kategorier timmermän. Den ena kom från städerna och godsens och betjänade urbana grupper bl a präster på landsbygden enligt ett äldre 1600-talsmönster. Den andra gruppen av timmermän, som uppträder i byarna under 1700-talet hade en agrar kundkrets.⁸⁷ Under senare delen av 1700-talet ansåg man i tongivande kretsar, att timmerman kunde vem som helst vara, "blott han förmådde hugga i samma fog fyrtio gånger utan att missa". Senare bidrog murmästare och smeder till att förringa timmermannens kunskap. En vink om detta ger ankarjärnen och beslagen i korsvirkestimran istället för timmerhugg och fotträn, som spikades ihop i hörnen, vilket förekom under senare hälften av 1700-talet.⁸⁸

Murmästarna vittnar om de kontakter, som prästerna på landsbygden i äldre tid sökte hålla med hantverkare i städerna.⁸⁹ Renässansarkitekturen, som vi finner rester av omkring 1700, tyder på borgerliga influenser under 1600-talet. Normalt sett var murmästarnas roll begränsad. Under loppet av 1700-talet var det deras uppgift att mura spisar, skorstenar, bakugnar och kölnor. Men de skulle också lägga tegelgolv eller "astrasten" i rummen och med sitt arbetsfolk ansvara för kalkslagning av ytterväggarna. De var sålunda väl förtrogna med prästgårdarna på landsbygden, när deras arbete alltmer utsträcktes till tegelväggar och grundmurade hus under slutet av 1700-talet.⁹⁰

Liksom timmermän och murmästare tillhörde snickarna de hantverksgrupper, som under 1600-talet arbetade för en urban kundkrets.⁹¹ De rekvirerades

allmänt till loft och golv, var förtrogna med klenvirke, i synnerhet bräder men utförde även inredningsdetaljer, fönsterkarmar, hyllor och möbler. Under 1700-talets lopp, då panelade gavelrösten istället för flätverk blev vanligare, föll de inom snickarnas arbetsområde. Till denna grupp av ursprungligen stads-hantverkare hörde också glasmästare.

Smeder och taktäckare var slutligen de enda yrkesgrupper, som hade framskjutna positioner i det agrara samhället. Både i slott och koja var taktäckarens arbete med långhalm och vigrar detsamma. Smedens arbete var inte framträdande på prästgårdarna eftersom lås och beslag överlevde träet men smederna anlätades inte sällan för att värdera järnvarorna.

1700-talet innebar efterhand en teknisk specialisering. Prästerna övergav de smala, långa längorna för bredbyggnader. Nya normer för tekniska detaljer krävdes och leran i facken ersattes av tegel. Också kunskapen specialiserades. Det som tidigare hade varit välkända saker på landsbygden blev nu förbehållet en krets av yrkeskunniga i byggnadskonsten.

Egentligen var det, som vi sett, resultatet av en längre tids utveckling. Redan under senare delen av 1600-talet tvingades prästerna att söka lejd arbetskraft, med eller mot sin vilja. De ställdes utanför grannelagets hjälp vid husbyggnad genom att bönderna ansåg sig ha köpt sig fria från detta. Därför kunde prästen rekvirera hantverkare till sin gård, som stod utanför bygemenskapen. Om klinegillen skulle ha förekommit mera allmänt på prästgårdarna under 1700-talet eller andra slags samarbetsformer mellan prästen och grannarna, så vore en del av den lejda arbetskraften överflödig.

Vid 1700-talets början hade i princip alla hantverkskategorierna funnits i staden men prästerna hade nyttjat dem i skiftande utsträckning. När timmermän till exempel började uppträda på landsbygden under 1700-talets lopp kan vi förutsätta, att prästen väljer hantverkaren från en urban miljö för att därigenom markera sin sociala position. När omsider murmästaren i staden gör ritningar till prästgården på landet är det en följd av rörelsen mot urbana centra och deras hantverkare, som försiggått under en längre tid. Det mest synliga resultatet av denna process är, att prästgårdens byggnadsteknik fjärnas från den kunskap som råder i agrarsamhället.

En direkt utlösande faktor efter 1700-talets mitt, som drev prästerna till den borgerliga hantverkstraditionen, var de fysiokratiska idéerna. Det svenska byggnadsskickets historia präglades till en del av ett evolutionistiskt tänkesätt, som gjorde lerhus till de mest primitiva bostäder. Under 1700-talets slut förmodade de skånska prästerna tillgodogöra sig sådana synpunkter, ett aktivt avståndstagande från den agrara byggnadstraditionen rättfärdigade den urbana.

Förändringsprocessen

Som jag inledningsvis omtalade, har jag tagit fasta på det kulturella spelet bakom bostädernas utformning för att analysera en förändringsprocess. Många museiguider brukar berätta om stackarebjälken, som sträckte sig från spisen till långväggen, ett exempel på hur de materiella formerna förmedlade sociala budskap.¹ De sämst ansedda fick träda dit in i stugan medan andra som stod högre upp på rangskalan tog plats bredvid bonden. I hans högsäte fanns ett annat budskap genom att det var placerat i ett hörn, husaltarets traditionella plats, vilket låg till grund för bordsplaceringen.² I denna undersökning har vi sett att dagligstugan mer eller mindre försvann från de flesta prästgårdarna under 1800-talets början men någon gång fick de kvarstå som ett *dagligt rum*. Ordet stuga levde nu vidare i folkstugan. Bostaden är med andra ord bunden till föreställningar om regioner med varierande uttryck och det ligger nära till hands att tala om en kognitiv rumsupplevelse.

En del detaljer hade uppenbarligen sin betydelse som uttryck för en rad föreställningar. Det kunde vara ett gårdskors eller en husbrand med någon slags magisk eller skyddande förmåga (fig 64). De senare omtalas i det äldre skedet som timmerstycken, som reste sig högt över gavelnocken.³ Symboleffekten var avsiktlig och vanligen brukar man definiera symboler så.⁴ Men enligt mina intentioner bör byggnadsmiljön i sin helhet definieras som ett

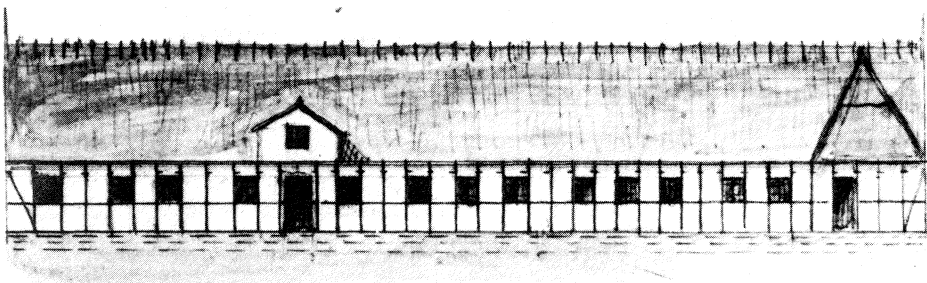


Fig 64. Husbrand på gavlarna. Väsby prästgård på 1830-talet. Akvarell av N.M. Mandelgren, Mandelgrenska samlingen LUF.

komplex av kommunikativa element som omfattade handlingar och sociala beteenden. Orsaker och sociala följdverkningar av en byggnadsnyhet sammanhänger med den kulturella miljön vilket leder in på dialektiken mellan materiella former och kulturella värderingar ". . . tingen eksisterer som handling, som noe som foregår, som prosess."⁵

När jag i fortsättningen försöker analysera hur förändringarna kom till stånd i byggnadsskicket söker jag inte någon isolerad förändringsfaktor.⁶ Inte heller går det att enbart utgå ifrån någon ekologisk determinism bakom byggnadsskickets utformning. Vi måste relatera form, teknik och material till människorna själva. För dem finns ett utbud av byggnadsalternativ, som varierar mellan olika samhällen och som är socialt och kulturellt orienterade.⁷ Byggnadsalternativen är inte bestämda en gång för alla utan varierar även i tiden. Samhällets förändring mot en större komplexitet under 1700-talet avspeglas i fler byggnadsalternativ. På prästgårdarna började bostäder och byggnadstekniker uppträda, som var otänkbara tidigare och som bröt mot den rättsliga ramen. Det var inte längre så naturligt, att ett visst bostadsbehov svarade mot relativt få lösningar. Husen visualiserar således sociala processer, "des choses sociales".⁸

För några år sedan betonade S. A. Tokarev att byggnadsskicket representerar en balans mellan föreställningsvärlden i ett klassamhälle och dess materiella yttringar – en överensstämmelse, som pekar fram emot förändringarnas innebörd.⁹ De sker för att upprätthålla någonting, som kanske inte förändras. Permanens och förändring är processer, som griper in i varandra och de kan kanske också i viss mån förklara varandra.¹⁰ Att välja en ny bostadsform var kanske ett sätt att upprätthålla tämligen konstanta behov av trygghet, social identitet och prestige men det finns också en annan aspekt på den yttre förändringen. Den kom till stånd i konfrontationen mellan kulturella värderingar och materiella former, som uttryckte motstridiga budskap. I det perspektivet kan man tala om permanens, som ett tillstånd av balans, harmoni eller konsistens mellan värderingar och uttrycksformer.

Situationen vid 1700-talets mitt

Det är svårt att precisera "the context of situation" men det var en ny samhällsbild som höll på att växa fram. En hastig befolkningsökning och ett växande antal proletära grupper i gathus och backstugor satte sina spår i byarnas utseende och medförde sannolikt att den sociala gränsen mellan egenomslösa och jordägande blev mer uttalad. Men som Sven B. Ek påpekat var det en långsam process, som inte alltid manifesterades i några materiella uttryck.¹¹ Bönderna fick inte förrän på 1800-talet ekonomiska förutsättningar att omsätta en rad borgerliga impulser i materiella uttrycksformer. Vid 1700-ta-

lets mitt skönjer man en mera markerad boendeuppdelning av husbondfolk och tjänstefolk på prästgårdarna och tendenser till en mera individualistisk och t o m kalkylerande ekonomi. Liknande frågor har Börje Hanssen studerat i bondens hushåll och tiden efter omkring 1730 benämner han det herila skedet, husbondeväldets tid.¹² Han anser, att böndernas hushåll med tjänstehjon och legoarbetare började organiseras hierarkiskt kring bonden och hans hustru. Det är emellertid påfallande hur prästerna manipulerade med materiella sociala symboler, som först efter ett hundratal år började nå allmogens nivå. Det räcker med att nämna sådana detaljer som tegel, folkstugor och salar till finrum.

Jag har fastnat för idéerna i detta skeende och särskilt den s k fysiokratiska byggnadsdebatten, som fördes vid 1700-talets mitt. Den speglar rådande stämningar ifråga om den roll byggnadsskicket borde spela i det framtida samhället.

De skånska prästernas situation hade förändrats och det var inte längre fattiga studenter, klockare eller substituter som drog ut och in på prästgårdarna som på 1600-talet. Carl von Linné kom ofta i kontakt med dessa präster under sin skånska resa och han imponerades av deras bokliga bildning och lärdom.¹³ Den teoretiska utbildningen hade förbättrats och med sin akademiska bakgrund lyckades de tillskansas sig en position i socknen.¹⁴ De blandade sig inte med sockenborna i allehanda världsliga ting som på 1600-talet.¹⁵

Förordningen om de skånska prästgårdarnas byggnader 1734 hade nu trätt i kraft och betraktades till att börja med som ett rättesnöre som skulle skapa ordnade förhållanden vid av- och tillträdesstyver.¹⁶ Efter ett tjugotal år hade dessa förhoppningar grusats och ersatts av en känsla av social underlägsenhet. Det hade funnits för få nyheter inrymda i föreskrifterna om de laga husen fränsett möjligen sängkammaren. Det var en traditionell länga som föreskrevs till bostad medan uppsvenska prästgårdar hade blivit reglerade som salsbyggnader redan 1727. Även de skånska officersboställena fick byggas med den franska planen enligt förordningar från 1730-talet. Jag tror man vågar påstå, att HO 1734 var en av de sista stora manifestationerna för ett reformatoriskt prästgårdsideal – en boning för Bibelns vingårdsman (Palladius).

I de högre samhällsklasserna fanns en uppfattning vid mitten av 1700-talet, att folket endast drev omkring som boskap på de banade vägarna och byggde sina hus efter "farfars vanart".¹⁷ Dessa människors bristande förstånd gjorde byggnadskulturen bristfällig, vilket inte minst ansågs om de skånska böndernas. Prästgårdarna kunde sällan uppvisa bättre byggnadsskick utan de var liksom bondens hus byggda med både lera i facken och kvistar i raveltaken. De skulle enligt en dåtida historieskrivning förfalla som förfädernas hus.¹⁸

Att prästerna efter 1700-talets mitt i ökande utsträckning sökte sig till en hantverkarkrets, som var förtrogen med den borgerliga byggnadskonsten underlättades som vi har sett av att de stod utanför böndernas arbetsgemenskap vid husbyggnad. Därtill kom misstron mot den skånske bondens förmåga att

uppföra hus. Detta ledde i sin tur till att bönderna började att ställas vid sidan när de som nämndemän skulle projektera nybyggnader till prästen enligt HO 1734.¹⁹

Symmetri, centrala eldstäder, ökad bredd, starkt och massivt byggnadssätt samt förkastelsedomarna över de gamla husen med deras trängsel och förfall gjorde den borgerliga stilarkitekturen begriplig för synemännen. Synpunkterna kunde ha förts fram när som helst men nu var det gångbart och patriotiskt att upptäcka brister i det gamla byggnadssättet.²⁰ Situationen påminner om en teknologisk psykos.²¹ De positiva värden som figurerade bakom valet av nya materiella uttrycksmedel var bl a förankrade i experimentets berömlighet och i stenhuspropagandan. Saknade man sten så borde man åtminstone bygga ”til et utseende af stenhus” med kraftig väggputs av hästgödsel och hackad halm – ett kulissmaterial.²²

Vid 1700-talets mitt var det inte så svårt att bryta upp från det invanda bostadsmönstret och det fanns helt säkert motiv, som kunde legitimera en nyorientering. Den experimentella verksamheten hade emellertid sina begränsningar och var socialt bunden till de högre samhällsskikten. Det låg i deras intresse att begränsa utbudet av idéer till andra samhällsskikt eftersom husen var ett sätt att visualisera den sociala rangordningen, som med ett näraliggande exempel kom till uttryck i prästens trädgård som förebild för allmogen.²³ Det talades inte om prästens byggnader. Frälsemannen fick avgöra vad som kunde vara lämpligt för torparen och de lägre samhällsskikten borde inte försöka imitera de högre.²⁴ De fattige, slutligen, byggde bara som de förmådde:

”... men kan dock af hela samfundet tillhållas, at upsätta sin boning uti mera aflägsne gränder, hvarest deras byggnad är mindre synbar och således icke så lätt gifver de resande en bedröfvelig åsyn af lutande väggar och förfallna hus.”²⁵

Den ekonomiska situationen

Prästernas ekonomi var i stora drag oföränderlig. En årsbudget kunde inte öka mycket därför att den vanligen bestod av äldre rättigheter som offer, tertialtionde och helgonskyld, dels rätten till inkomsterna av prästgården och annex och mensalhemman. I en del fall spelade tiondeinkomsterna en avgörande roll för prästens levnadsvillkor (fig 65–67). Ett sådant ekonomiskt system kunde den enskilde prästen inte påverka annat än genom rationaliseringar i jordbruket. Variationerna i inkomsterna betingades därför huvudsakligen av goda och dåliga spannmålsår, som påverkade prästgårdens avkastning och tiondeinkomsterna (fig 68). Nu inföll goda år på 1750-talet och ännu en bit in på 1760-talet men det spelade enligt min mening ingen avgörande roll för bygg-

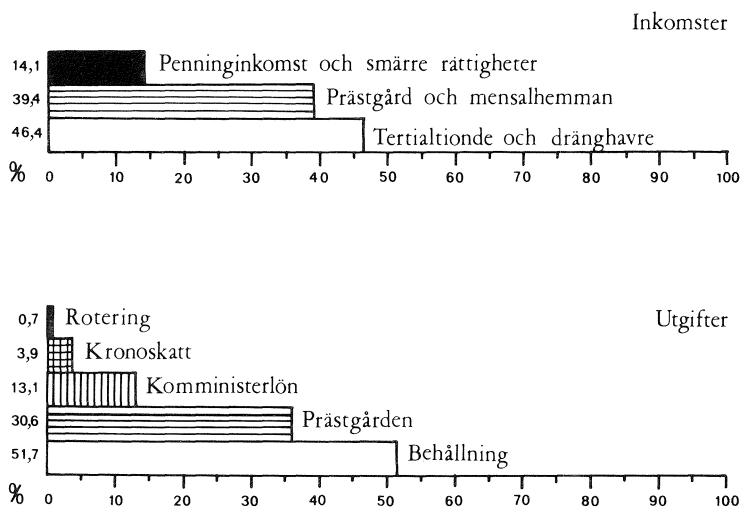


Fig 65. Inkomster och utgifter på Löderups prästgård i Ingelstads härad efter innehavarens uppgifter år 1823. Brevkoncept B I:105 LDA. Löderup var ett fett pastorat men trots att inkomsterna var stora var där ingen större bygnadsverksamhet (Löderup 1824).

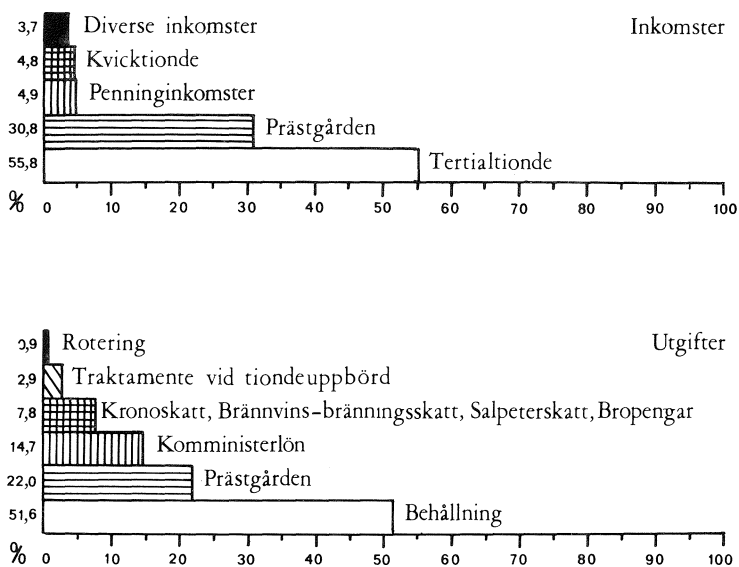


Fig 66. Inkomster och utgifter på V. Vrams prästgård i Gärdås härad efter innehavarens uppgifter år 1815. Svar på cirk. 190 1815 F II ja: 35 LDA. V. Vram tillhörde ur inkomstmässig synvinkel de medelmåttiga pastoraten men svarade ändå för en av de allra första knuttimrade salsbyggnadsplanerna på 1750-talet.

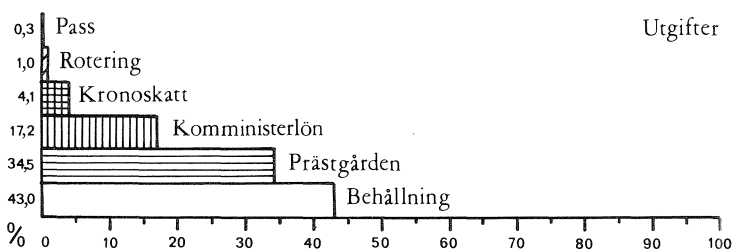
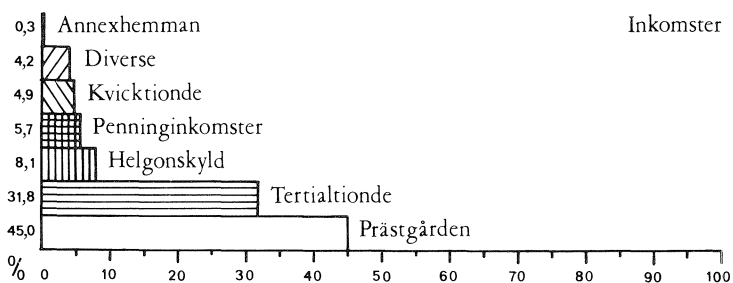


Fig 67. Inkomster och utgifter på Reslövs prästgård i Onsjö härad efter innehavarens uppgifter 1823. Brevkoncept B I:105 LDA. Här bodde en präst, som gått till eftervärlden som lat och rik. Han brukade skicka gödkalvar och kalkoner till biskopen och domkapitlets medlemmar i Lund. På vintern lade han patience och byggnaderna brydde han sig inte om (Ahnfelt 1857 s 81f). Det var en ganska förfallen prästgård trots att inkomsterna inte var dåliga (Reslöv 1824). Jfr s 140 not 76.

nadsverksamheten. Man byggde inte enbart när tiderna var ljusa utan man tvingades alltid att bygga i stort och smått, även när konjunkturerna var sämre.²⁶

Ändå måste vi utgå ifrån att de ekonomiska intressena påverkade valet av byggnader. HO 1734 talade om en årlig byggnadsskyldighet, som skulle vara 15 dlr smt på ett helt hemman och som skulle täcka byggnadsverksamheten. Det var förlorade pengar, som inte ersattes av tillträdarna även om de kunde ha glädje av att husen hade underhållits. Den årliga byggnadsskyldigheten var emellertid inte anpassad till markegångspriserna och realvärdet av 15 dlr smt minskade alltmedan inflationen bidrog till ökade priser på byggvaror efter seklets mitt. Undantagsklausulen om s k överbyggnadssummor, det överskjutande beloppet, blev den normala beräkningsgrunden för nybyggnad, kalkslagning och halmtäckning.²⁷ Överbyggnadssumman skulle tillträdaren betala efter synemännens värdering, vilket i praktiken innebar att byggnadskostnaderna garanterades av framtida innehavare. Den sortens byggnadsfinansiering var bekymmerslös men kortsiktig. Satt i system var det möjligt att kalkylera med kostnader som skulle gottgöras av andra.

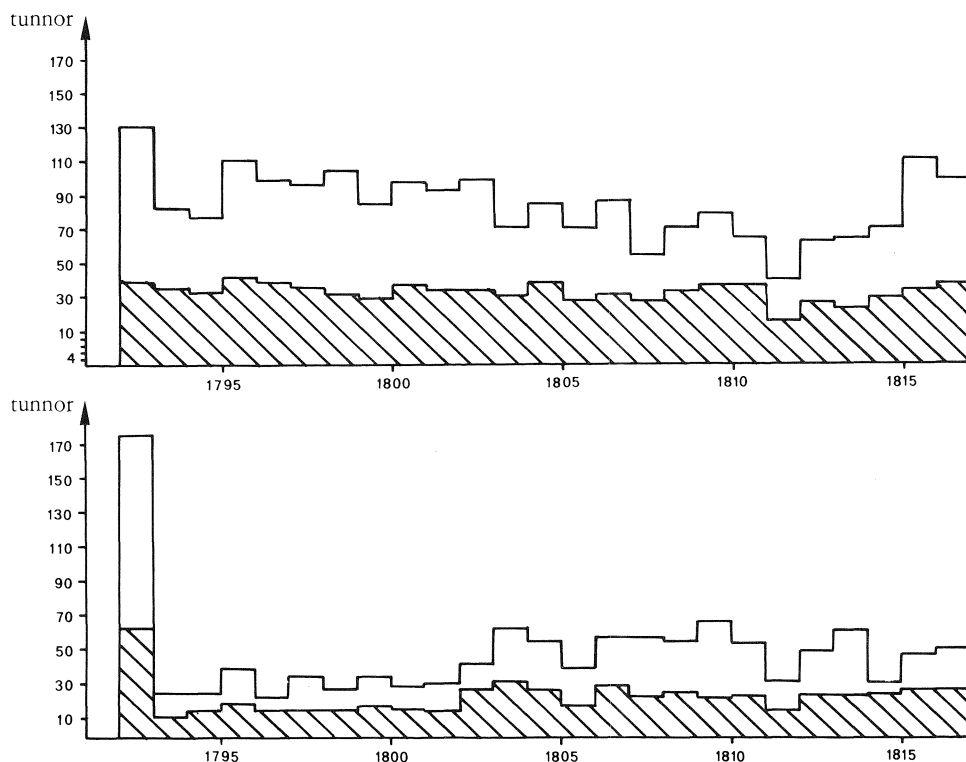


Fig 68. Prästens inkomster av råg (det övre diagrammet) samt korn (det nedre). Streckade staplar visar tionespannmålens storlek vid olika tidpunkter medan de vita staplarna visar prästgårdens samlade intäkter av respektive sädeslag. Ekonomiska anteckningar angående Vinslövs prästgård och pastorat 1790–1820, handskriftssamlingen LUB.

De nya bostäderna som uppfördes vid seklets mitt kostade fantastiska belopp, som lades till överbyggnadssummorna. När salsbyggnadsplanen i V. Vram stod färdig 1757 var den egentligen byggd för en summa, som motsvarade en årlig byggnadsskyldighet under 131 år, ett missförhållande som orsakades av förordningens konstruktion.²⁸

Vad som återstod under 1700-talets senare del var alltså ett betalningssystem, som i viss mån låg utanför förordningens ram. Till en början var det ingen nackdel med dessa lösensummor, som vid seklets mitt låg på en rimlig nivå men i samband med nybyggnader rusade de i höjden. Därmed fick överlåtandet av prästgården mer karaktären av en affärstransaktion och experter måste tillkallas, rådmän, auskultanter och andra jurister. De infann sig ofta för att bevaka änkans eller den frånträdande prästens intressen.²⁹ Det var nu inte längre accepterat att betala med giftermål, men många prästgårdar hade fram

till 1700-talets mitt varit konserverade i samma släkt och aldrig synade under svensk tid.³⁰ Den förändrade inställningen till änkekonservationen medförde också att överbyggnadssumman fick hållas på hög nivå, därför att den jämsides med understödet från änkekassorna fungerade som änkans och barnens pension. Vid 1700-talets mitt var det ingen som överlämnade prästgården till nästa generation av kristlig godhet, vilket hade förekommit tidigare. Räkningen för de nya husen vid seklets mitt fick betalas i framtiden och ju längre tiden gick desto besvärligare blev överbyggnadssummorna. Vid 1800-talets början ansåg somliga, att själva prästrekryteringen kom i fara.³¹ Byggnadsekonomin råkade i gungning, vilket ledde till våldsamma gräl vid av- och tillträdessynerna. Då hade också ekonomin blivit en barriär mot förändringar och byggnadsmoralen sjönk.³² Vad var den skånske prästen annat än en "spillkråka, som bodde i hus som andra hade byggt" – för länge sedan.

Agrart och borgerligt

Omkring sekelskiftet 1700 hade bostadens arkitektoniska framsida varit vänd mot gårdsplanen och inne i huset fanns en sal med förebilder i den borgerliga arkitekturen och en dagligstuga, som anslöt till böndernas bostäder. Med hjälp av planlösningar och i valet av byggnadsmaterial åstadkom prästen regioner, som visualiserade två sidor av prästgården. Den ena hade rötter i den borgerliga byggnadskonsten och den andra i agrar byggnadstradition. Den borgerliga sfären markerades av panelen, som introducerades mot gårdsrummet, bislagen och den överdådigt massiva timran, som troligen bottnade i prestigeskäl. Men jämte de borgerliga uttrycken stod alla bondelivets byggnader.

Om man skulle bygga nytt på 1750- eller 60-talen så fanns det möjligheter att bygga som förr. Men nybyggena visar, att prästerna gärna valde materiella uttryck, som bröt mot den äldre stilen. Därigenom fick avvägningen mellan gårdens regioner en slagsida mot det borgerliga hållet. Med herrgårdsplanerna följde kortare och bredare bostäder och tegel eller knuttimmer. Den borgerliga byggnadskonsten hade emellertid varit företrädd på prästgårdarna sedan 1600-talet och utvecklingen kan väl karaktäriseras som ett genombrott för dessa idéer. De agrara bostadsfunktionerna tenderade då med dagligstugan i centrum att få en mera undanskymd plats, liksom fallet var med de traditionella byggnadsteknikerna. På sina håll satte prästerna upp staket mellan boninghuset och ladugården för att markera ett socialt avståndstagande till sin bonde-roll.³³ De började åter inrätta folkstugor till tjänstefolket bredvid köken eller bland gårdshusen. Då blev resultatet en karaktärsbyggnad utan alltför påträngande agrara symboler. Jfr fig 69.

De äldre idéerna låg till grund för utformningen av de nya bostäderna, som fick andra väggar och proportioner och som vände framsidan mot trädgården.

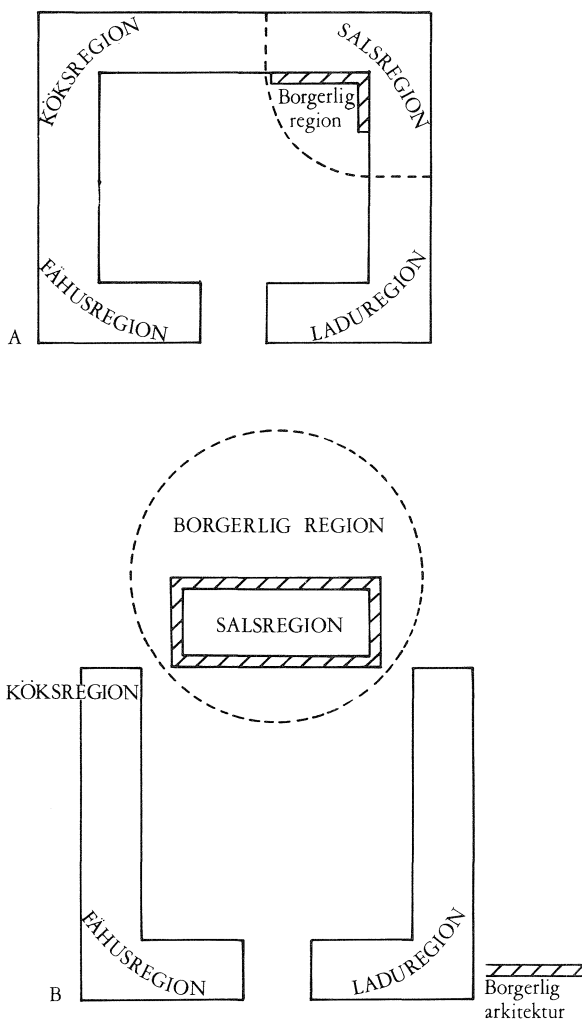


Fig 69. Utvecklingen av bostädernas regioner. Ett försök till tolkning. A betecknar 1700-talets början, B 1700-talets senare del.

Man behöver inte gå längre än till syneprotokollen för att inse hur de äldre byggnaderna påverkade samtalet om eventuella nybyggen, när präster och synemän tog dem i "ögonasikte". Där fanns en värdeskala som levde vidare – men uttrycktes med andra symboler.

Ur kognitiv synvinkel sorterar individen sina intryck från omgivningen och upplever dem på olika sätt. De meningsfulla budskapen är ofta de som redan är bekanta.³⁴ Mot den bakgrunden är det lättare att förklara prästernas möjligheter att lyssna till de borgerliga byggnadsidéerna, som framfördes under sken av experiment. Det var inget revolutionerande för dem utan det var en del av

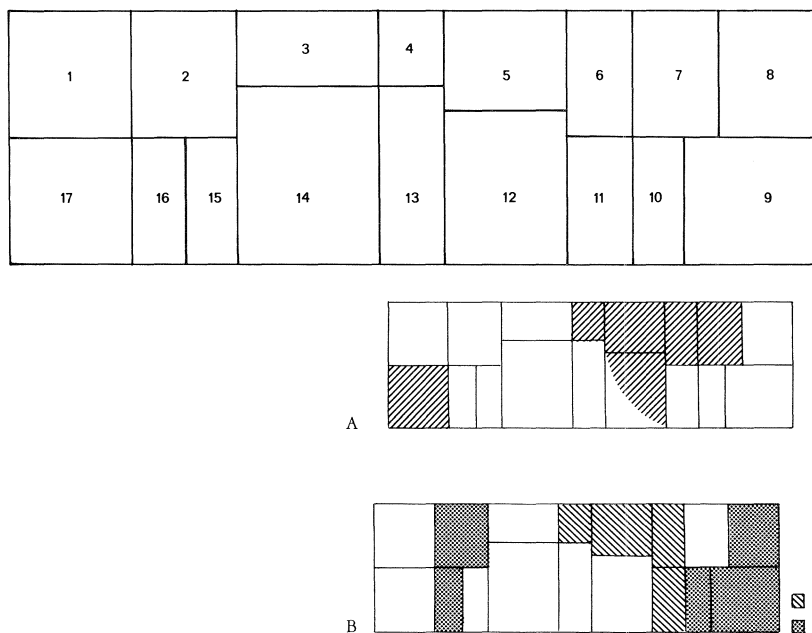


Fig 70. Högestads prästgård, byggd på 1760-talet, efter N. H. Sjöborgs beskrivning. 1 packhus, 2 morbrors kammare (även gästkammare), 3 gröna gästrummet för sämre besökare, 4 spiskammare, 5 köket med säng åt pigorna, 6 barnkammare och ammornas rum, 7 tambur (f d gamla änkefruns rum, nyttjat bl a av ambulerande hantverkare), 8 Sylwans kammare, 9 fars kammare, 10 fars farstu, 11 förmak (mors sängkammare), 12 stugan (med plats för besökande bönder och tröskarbete vid folkabordet), 13 stora förstugan, 14 salen (för släktkalas, änkekassemöten och matsal), 15 gula gästrummet (för fint främmande), 16 morbrors farstu (där barnen lekte kyrka), 17 vävkammare (här satt även skomakaren). Vid julkalasen i salen stod dörrarna till 3 o. 15 öppna. På grund av dessa uppgifter kan man urskilja samlade regioner som var avsedda till tjänstefolk, fattiga besökare och ambulerande hantverkare (A) samt manliga (2) och kvinnliga (1) regioner av bostaden (B).

deras kollektiva symbolvärld och det fanns en lång kontinuitet bakåt i tiden. Frågan måste emellertid bli vad förändringarna till det yttre i byggnadsskicket egentligen betydde.

Livet i den nybyggda prästgården i Högestad på 1780-talet har Nils Henrik Sjöborg skildrat utförligt i sina barndomsminnen.³⁵ Här finner man olika regioner, gränser mellan fattiga och fina besökare, tjänstefolk och husbondfolk, manligt och kvinnligt och de rum, som de uppväxande pojkarna fick passera innan de lekte provpredikan i morbrors kammare (fig 70). Hans skildring visar ett komplicerat spel om gränser och roller i bostaden men det är knappast troligt, att de hade förändrats speciellt mycket jämfört med tidigare (fig 71).

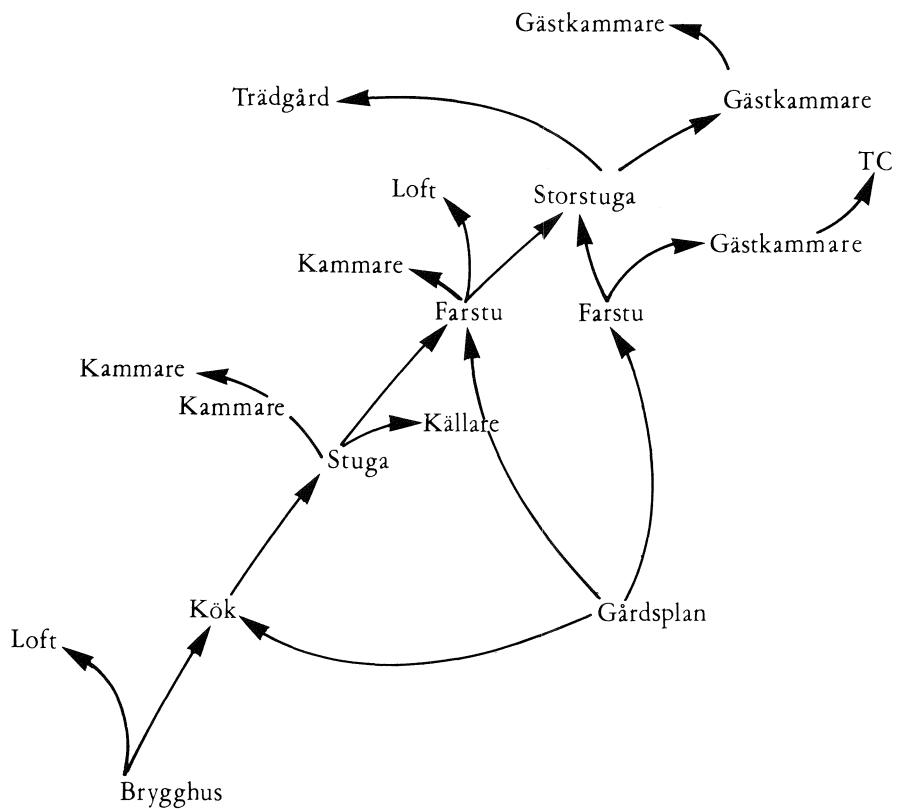


Fig 71. Dörrarnas och trappornas placering visar människornas sätt att röra sig i en bostad men varje individ i hushållet har sin roll i bostaden och sitt speciella schema. Gylle 1736. Jfr fig 9.

Det är inte så säkert att livet i husen förändrades lika mycket som fasaderna. Om man skalar bort utanverket återstår en föreställningsvärld om bostaden som grundar sig på ett behov av att skapa ordning och draga upp gränser i det sociala livet.³⁶ Människan har en förmåga att anpassa sina bostadsvanor till vitt skilda bostadslösningar och ett förändrat beteendemönster behöver inte resultera i en fysisk förändring av bostaden. Påståendet kan illustreras med ett uttalande av Severin Cavallin, som ansåg att det fanns salongsdamer på de skånska prästgårdarna mot 1700-talets mitt – men saknades salonger.³⁷

Värdering–form

Det var ramen kring livet som förändrades i bostaden. Det sociala umgänget mellan människorna erhöll nu andra former – det var symbolerna för umgängeslivet som förändrades.

Låt mig ta folkstugorna som exempel. Under 1700-talets början fanns det ganska få folkstugor på prästgårdarna. Tjänstefolket satt och åt tillsammans med husbondfolket i dagligstugan. Sjöborg berättar att tjänarna hade sitt folkabord som stod bredvid herrskapets bord och som nyttjades av drängar, pigor, tröskarbetare från Halland och sämre folk, som kom på besök. I en sådan stuga fanns en gräns som säkert alla i huset kände till.³⁸

Sociala gränser i en bostad behövde inte nödvändigtvis bestå av väggar. Det spelade egentligen mindre roll om gränsen gick vid en golvspringa eller längs en vägg.³⁹ De folkstugor, som nu började inredas kan inte förklaras i praktiska termer som behov av rum för tjänstefolket eller andra behov av mer eller mindre materiell karaktär. Det var en symbol för formalitet i det sociala umgängeslivet.

De nya byggnadsmaterialen bidrog också till att skapa social distans i umgänget mellan människorna. De nya bostäderna byggdes med många mellanväggar och med starkt differentierade planer och med material, som bönderna i omgivningen saknade möjligheter att använda. Formen tenderade att bli en social strategi och den prestigemässiga effekten är ganska tydlig.

Den materiella kulturen har Malinovski försökt att likna vid ett laboratorium, där idéer föds, reflekteras eller tar form i en materiell yttring.⁴⁰ Mot den bakgrunden är det lättare att förstå, att byggnadsskicket undergår ständiga förändringar, som inte alltid resulterar i en yttre förändring till teknik eller material. Vidmakthållandet av en äldre form pågår under nya sociala förutsättningar i en ständig nu-situation för individen. Om en värdering förändras så att det uppstår dissonanser kan valet av en ny materiell form syfta till att återskapa kulturell konsistens.⁴¹

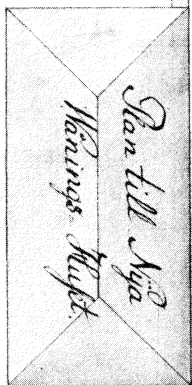
Jag förutsätter också, att de yttre förändringarna betingades av dissonanser mellan värdering och form och den situationen kunde liknas vid en präst i torparkläder, rollen och attributen stämde inte överens. Den nya formen skapade åter konsistens i en strukturerad samhällssituation som erbjöd ökade valmöjligheter för prästerna och som lade band på de lägre samhällsklassernas boende. Bakom husens förändring till det yttre skönjer man sociala krafter. Behovet av social distans och formalitet fick sina materiella uttryck i byggnadssättet.⁴²

Det är emellertid påfallande hur förändringarna som inträdde efter seklets mitt sammanföll med värderingar som funnits under lång tid i en slags balans mellan agrart och borgerligt. De revolutionerande förändringarna till det yttre bottnade i värderingar som inte var bundna till en viss form utan erhöll

Plan Ritning

Sommrisar Lapt af Husen vid Nörre-Näms Prästgård i Södra-Astro-Härad uti
 Christjanstads-Län. Uppritad d. 19 Februa. 1816. af J. W. W.

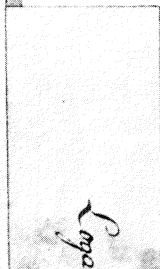
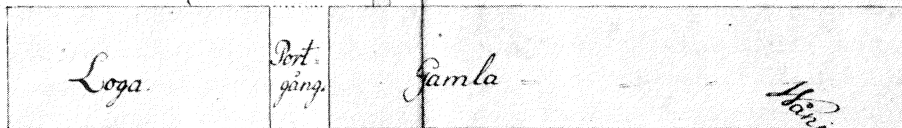
Wägn till Landsvägen.



Träd

Gränd

går

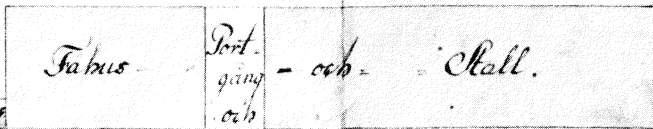


Hånings-Huset

Brunn

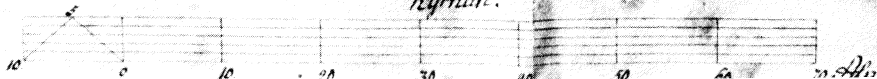
Bryggare Matt-Hus

här in



från hus.

Wägn till Rytstän.



varierande uttryck i byggnadsskicket beroende på tid och rum. Men en starkare accentuering av borgerliga uttrycksmedel antyder en mera genomgripande förändring i balansen agrart-borgerligt där vågskålen successivt kom att väga över åt det borgerliga. Formalitet och social distans låter förstå, att byggnadsskicket inte var något materiellt fenomen vid sidan av livet utan en social realitet.

Fig 72. Manbyggnaden planerades långt från den gamla gården. Projektritning 1816 för N Vrams prästgård. Ritningssamlingen LLA.

Noter

Inledning s 9–18

- 1 Erixon 1952 s 12.
- 2 Hanssen 1969 224, 228.
- 3 Hansen 1969 s 592.
- 4 Runeberg 1818 s 18 ff § 5.
- 5 Instruction 1697 § 23.

Den rättsliga ramen s 19–33

- 1 Kolderup-Rosenvinge 1840 s 200.
- 2 Weibull 1914–1923 s 121.
- 3 Jørgensen 1919 s 49 f, Koch 1942 s 53.
- 4 Schalling 1920 s 72, Thulin 1901 s 7 ff, 13 ff, 18.
- 5 Kjällerström 1975 s 37 ff.
- 6 Thulin 1901 s 18, Kolderup-Rosenvinge 1840 s 204. Rörande termen *principator* hänvisas till Kirkehistoriskt lexikon 3 s 635.
- 7 Schalling 1936 s 103 ff, Matzen & Timm 1891 s 17.
- 8 Thorkelin 1781 s 4.
- 9 Schalling 1936 s 99 f.
- 10 Thorkelin 1781 s 32, Thurgren 1855 s 61.
- 11 Meyer 1949 s 336. Item udj fellesjord er sogneprestens gaard saa god som hans nabois (Annelöv Onsjö hd) Ejder & Ljunggren 1 1950 s 83.
- 12 Dahl 1942 s 78.
- 13 Sommelius saml biogr ser A 3 III LUB. I Börtingekloster fanns enligt traditionen en munk som gått över till den evangeliska läran och enligt Lunds stifts landbok 1569 fanns där en nyligen utlagd prästgård.
- 14 Ett brev från ärkebiskop Birger i Lund 11 juni 1504 lyder: . . . saawell thee som i kiöbstadhen boo oc sogner haffwae paa landsbygdhen som the presther daglighe sidhae paa landsbygden, skullae oc muae selfwae haffwae fuldmagkt udhi oc udaff at saetthe oc skelligh tiaenestae oc landgildhae up at baerae aff saadanne böndher, som theris prestegardhae besidhae saawell in annexis ecclesiis som i theris giffnae kirkaer . . . Falkman 1848 s 2 ff.
- 15 Kolderup-Rosenvinge 1824 s 5, 9.
- 16 Kolderup-Rosenvinge 1824 s 157 ff.
- 17 När en präst hade två prästgårdar skulle han njuta fri ollongäld till sina egna svin och skog om sådan fanns. Av den andra prästgården (annexprästgården) fick han uppbära frukt och allt landgille. Försvaret till den sistnämnda gården skulle vara hos den rätta överheten vilket tolkades så att prästerna som tidigare hade haft härligheten till annexet skulle få behålla sina

- rättigheter. Om det inte fanns skog under residensprästgården skulle prästen få lov att nyttja egendomarna under annexprästgården. Däremot skulle stiftslänsmannen tillse, att inga präster förhögg sina skogar. Jfr Köpenhamns recess 1537, de andliga skogsegendomarna förhöggs. Kolderup-Rosenvinge 1824 s 180 Rördam 1 1883 s 199 f.
- 18 Ribe artiklar kom ofta att aktualiseras i dessa frågor ex vid prästmötet i Lund 1624. Tuneld 1943 s 213.
- 19 E XIII:7. Denna källa har inte uppmärksammats av Cavallin eller Carlquist i deras herdaminen. En annan tradition berättar om en munk som föredrog att övergå till den nya uppfattningen. De båda berättelserna, den ena från Börringekloster (not 13) och den andra från Lemmeströ bestyrker knappast påståendet om att evangelium inte tager *någon sitt ifrån*. I Peder Laurensen s k. Malmöbogen hävdades emellertid att den evangeliska lärdomen skulle ges det folk som bar dess frukt (Matteus 21:43). Laurensen 1868 fol 14. Önskade präster stanna kvar i sina församlingar krävdes en bekännelse till den nya tron. Johannesson 1947 s 321.
- 20 Dj Evangelium tager ingen sit fra, men hielper huer at beskytte alt det hannom til høre (1539 års kyrkoordinans) Rördam 1 1883.
- 21 Palladius 1925 s 130.
- 22 Jörgensen 1937 s 93, Kolderup-Rosenvinge 1850 s 43 ff.
- 23 Särskilt på Österlen saknades många prästgårdar. I Tryde hade jordar kommit bort från prästgården. Otto Brahe till Gladsax tog en äng från prästgården och gjorde en sjö medan flera prästgårdar hade blivit indragna under Bollerups och Ingelstads prästgårdar. I samband med patronella övertaganden tycks behovet av prästgårdar ha eliminerats temporärt. I Bäckaskog underhöll patronus istället prästen med kläder, husrum, kost och logi medan prästgården i Oppmanna under Bäckaskog låg öde. Husen var så fördärvade att inte ens en häst kunde ställas där. Ejder & Ljunggren 2 1952 s 322, 332, 214.
- 24 En graeslig ond tidende om den papistiske messe (1533). Danske magazin 2 1746 s 53 ff. Jörgensen 1937 s 93.
- 25 Laurensen 1868 fol 42 s 9 f.
- 26 Kjällerström 1970 s 175.
- 27 Thurgren 1859 s 84. Stiftslänsmännen skulle tillsammans med prostarna i de olika kontrakten ansvara för sockenprästernas räkenskaper enligt 1539 års kyrkoordinans. Rördam 1 1883 s 99. Kyrkvårdarna skulle avsättas varje år när de hade fullgjort sina räkenskaper ty inget skulle få komma bort från kyrkorna enligt Köpenhamns recess 1537. Kolderup-Rosenvinge 1824 s 180.
- 28 Rördam 1 1883 s 470.
- 29 Prestegaarden skal ved heffd oc mact holdis aff sognepresten paa landsbyen met prestegaards aul, oc aff kirckewerier vdi kiøbstederne, vnder en tilbørlig straff, oc det for deris effterkommere. Rördam 1 1883 s 346.
- 30 Danske magazin 6 1752 s 282. Bricka 1885–1886 s 20.
- 31 Stiftslänsmannens följbrev till norra och södra Halland. Falkman 1848 s 15 f.
- 32 Rördam 1 1883 s 239. Beläggsprotokoll LUF A 4182.
- 33 Erslev & Mollerup 1881–1882 s 336, Rördam 1 1883 s 427 ff. En liknande förordning gällde Århus stift 1553. Rördam 1 1883 s 357.
- 34 Severinsen 1920 s 9 f, Thulin 1901 s 18. Denna härlighet kunde biskopen överlåta till konungen eller till enskilda personer. Falkman 1848 s 9. Rörande innebörden av begreppet härlighet hänvisas till Dahlerup 1925: En af ell. inbegrebet af de rettigheter, som ejeren af en hovedgaard forbeholder sig m.h.t. faestegods, der bortsaelges till selvejendom.
- 35 Thulin 2 1901 s 123, 178.
- 36 Hansen 1969 s 592.
- 37 Hansson 1967 s 58, LUKA. Rördam 3 1889 s 212 ff. Prästen i Abild sn i Halland erhöll 1586 en kronogård som sitt residens. Rördam 2 1886 s 395. Om prästgårdar utlagda av kronan, se Rördam 2 1886 s 113, 203, 251. Schalling 1920 s 120 f.

- 38 Thurgren 1859 s 74.
- 39 Rördam 2 1886 s 210, 385.
- 40 Rördam 1 1883 s 232.
- 41 Schalling 1936 s 287.
- 42 Rördam 2 1886 s 147 (1570).
- 43 Rördam 3 1889 s 490. Liksom tidigare förbjöds prästerna att flytta från sina prästgårdar till städerna i ett brev till stiftslänsmannen Sty Pors 1551. Rördam 1 1883 s 306. Det upprepas i 1643 års recess. Kolderup-Rosenvinge 1824 s 364.
- 44 Rördam 3 1889 s 212 ff, Thulin 2 1901 s 61.
- 45 Secher 1903 s 163.
- 46 E II:1 LDA. Jfr Rasmussen 1970 s 49 ff. Utan samband med äldre patronatsrätt bereddes förmåner åt förläningstagare att uppbära kyrkornas inkomster mot att de höll kyrkorna i stånd och skaffade vin, bröd och annat. Utan redovisningsskyldighet fick de uppbära överskottet i kyrkornas räkenskaper. I 1643 års recess jämställdes patronatsinnehavaren med länsmannen. Thulin 1901 s 49, Schalling 1936 s 266 ff.
- 47 *Prästcalente* hölls ännu i början av reformationen som en sammankomst varvid prosten årligen skulle granska kyrkans räkenskaper. Det innefattade emellertid ett gästabud och 1618 förbjöds prästerna att arrangera dessa calente- eller lagsgillen. När prästerna hade anledning att samlas skulle det ske i en kyrka mitt i häradet, nyktert och i gudsfruktan. Det hette att då ny präst tillträdde sin tjänst i Färs härad skulle han som första åtgärd hålla konvent. Det kunde gå 8 till 10 år mellan dessa sammankomster. Espman 1768. 1559 utfärdades restriktioner mot det våldsamma festandet. Kalendegillen fick endast vara 1 dag på Själland. Hansen 1969 s 605 ff. Kjellshög 1975, LUKA.
- 48 Prästen i Mariager, som lidit eldsvåda 1589, tilldelades timmer ur kronans skogar vid klostret. Danske magazin 6 1752 s 282. Efter en eldsvåda kunde prästen få uppbära kronans part av tredingstiondet. Rördam 2 1886 s 189.
- 49 Uppgiften gäller Tullstorps prästgård. Sommeliussaml. biogr ser A 3 II LUB.
- 50 Cavallin 3 1856 s 387.
- 51 Många prästgårdar var som bondehem medan andra var fyllda av gyllenläder och rysslädersmöbler, guld och silversmycken. Hansen 1969 s 593.
- 52 Riseberga 1645. Jfr kungl rättartingsdom 1540, som antyder att prästgården borde vara lika god som den näst största gården i byn. Rördam 1 1883 s 167.
- 53 Thurgren 1859 s 87, Bogren 1937 s 55, 59.
- 54 Malmö recess 1662 § IV. Stiernman 1729 s 1409 ff.
- 55 Dher någon prästman af egne medell märkeligen och wäl förbättrade prästegården på dess bygning, at hans successor då må wara plichtig refundera dhen aflednes enkia eller barn all bewijssligh omkostnad, dherutinnan hafwa dhe recessen jempte hwad af ålder här warit brukeligt at ställa sigh till efterträttelse, men der någon öfwerbyggnadh till hans lust och uthom nötdorfften wore giordt, håller K M:t obilligt at belasta hans successor medh dess fullgörande, uthan hafwe een sådan at tacka sig sielf. Kungl maj:ts resol 13.12. 1672. Bilagor till PM angående skånska prästerskapets byggnadskassa 1934.
- 56 Göransson 1950 s 111.
- 57 Thurgren 1859 s 95, Göransson 1950 s 193, Hansson 1967 s 71, LUKA.
- 58 Hansson 1967 s 58 ff, LUKA.
- 59 Helgonskyld kom uttgå i 134 pastorat medan 89 saknade denna inkomst. Kammarkollegiets utlåtande 4.9.1821 Kungl kammarkollegii arkiv.
- 60 Koncept av Finvi och Nehrman's händer u å B II:1 LDA. Thurgren 1859 s 94 f. Kungl förordning ang det skånska prästerskapets uppbörd 16.10. 1723 § 8. Publique handlingar 1742.
- 61 Synodalprotokoll 1706, 1714, 1715. A VII:2 LDA.
- 62 Kungl resol 15.7.1680, 3.8.1681, 18.12.1680. E Ib:3 LDA.

- 63 Kungl maj:t till biskop Hahn 11.4.1681. E Ib:3 LDA.
- 64 Visitationshandlingar F IIga:1 LDA.
- 65 Prästeståndets protokoll vid 1682–83 års riksdag. Thanner 1962 s 179 ff.
- 66 Kungl resol 18.12.1680. Trots att församlingarna ”knorrade” fick prästerna lov att slå kyrkogårdsgräset. Synodalprotokoll 1699 A VII:2 LDA. ”Det finns mycket nyttigt och nödigt att kyrkorna läggs samman och de som förträngs kunde med tiden utvidgas på det justitien dessbättre må förrättas . . .” Synodalprotokoll 1696 A VII:2 LDA. Prästerna på slätten erhöill tillstånd att taga ved på vindfällan efter kronans utsyning. Synodalprotokoll 1698 A VII:2 LDA. Kungl maj:ts resol 13.12.1672, ovan not 55.
- 67 M Steuchius till samtliga präster i stiftet. Lund 11.1.1703 B I:15 LDA. Jfr Normann 1948 s 86 ff.
- 68 Memorial 1703.
- 69 Kungl maj:ts husesynsordning 18.7.1681 (HO 1681) Enblom 1 1833.
- 70 Synodalprotokoll 1703 A VII:2 LDA.
- 71 Synodalprotokoll 1704 A VII:2 LDA.
- 72 Synodalprotokoll 1705 A VII:2 LDA.
- 73 Synodalprotokoll 1706 A VII:2 LDA.
- 74 HO 1681 § 32.
- 75 Normann-Lundberg 1951 s 26 f.
- 76 Wilskman 1760 s 490 f.
- 77 Övan not 71–72.
- 78 Detta framkom vid prästmötet. Ovan not 72.
- 79 Ovan not 55.
- 80 Instruction 1697 § 23. Synodalprotokoll 1714 A VII:2 LDA.
- 81 Memorial 1703.
- 82 Synodalprotokoll 1696 A VIII:2 LDA. Ordningen hade bestått sedan dansk tid. Jfr Hansen 1969 s 592.
- 83 Synodalprotokoll 1698 A VII:2 LDA.
- 84 Rörande byggnadsskyldigheten för prästerna i Halland och Blekinge med en historisk bakgrund, se Kammarkollegiets utlåtande 4.9.1821 angående helgonskylden och prästgårdsbyggnaderna i Skåne. Kungl kammarkollegii arkiv. Jfr Kungl maj:ts stadfästelse angående prästrätigheterna i Blekinge 9.6.1747. Enligt överenskommelse skulle allmogen befrias från prästgårdsbyggnadsskyldigheten. Wilskman 1760 s 494.
- 85 Synodalprotokoll 1702 A VII:2 LDA.
- 86 Synodalprotokoll 1696 A VII:2 LDA.
- 87 Biskop Hahn till kungl maj:t 26.10.1685 B I:2 LDA. Cavallin 1 1854 s 83.
- 88 Personalia över prästhustrun i Höja, Anna Rasmusdotter Meisner f 1665. Sommeliussaml biogr ser A 3 LUB.
- 89 Pleijel 1970 s 189.
- 90 Synodalprotokoll 1696, 1703, 1714 A VII:2 LDA.
- 91 Prosten Hofverberg föreslog vid prästmötet 1696 att en supplik i frågan borde sändas till kungen. Ett kungl brev dat 17.12.1697 förklarade att successor skulle ge 5 % av sin årsinkomst till en änkekassa som skulle upprättas i varje prosteri (kontrakt). Efter olika besvär fastslog domkapitlet ordningen vid prästmötet 1714. Prästerna i Göinge var emellertid missnöjda över sin skyldighet att betala till änkekassor när de hade egna änkor att försörja. Synodalprotokoll 1713 A VII:2 LDA. På en del håll upptogs kollekt i församlingarna till prästänkorna på någon böndag. Domkapitlet tyckte att det var en bra ”sed” och borde spridas. Synodalprotokoll 1727 A VII:3 LDA. Detta fortsatte också under hela 1700-talet med särskilda böndagskollekt till änkekassorna. Malmström 1821 s 60. På Sjöland upprättades en änkekassa något tidigare 1659, i de jydiska stiftet 1703–16 och på Fyn 1722. Hansen 1969 s 587 f.

- 92 Memorial 1703.
- 93 Kungl förordning ang det skånska prästerskapets uppbörd 16.10.1723 § 8. Publique handlingar 1742.
- 94 Wilskman 1760 s 290.
- 95 Sundberg & Jägerskiöld 1944 s 5 f.
- 96 Se ex Gårdstånga kyrkoarkiv O II LLA.
- 97 HO 1734 §§ 1, 2.
- 98 Biskop Celsius till A Faxé Lund 7.9.1791. Domkapitlets skrivelser och cirkulär 1777–1853 Luggude kontrakts prostarkiv LDA. Svarebrevet dat Frillestad 11.10.1791. F IIh:1 LDA.
- 99 L Ståhl till domkapitlet N Vram 12.10.1791. F IIh:1 LDA.
- 100 Byggnadsskyldigheten borde beräknas olika och anpassas till skogsbygd och slättbygd och dessutom till varje enskild ort. H Angelin till domkapitlet Konga 2.8.1799. F II:1 LDA.
- 101 Enligt byggningsbalkens kap 24 § 5 deltog prästgårdar ej i brandstodsöreningar. Då brandstodsöreningarna blev allt vanligare i socknarna under slutet av 1700-talet rekommenderades emellertid prästerna att delta i dessa. Wilskman 1760 s 830 f. Vid 1814 års prästmöte rekommenderades prästerna att brandförsäkra sina prästgårdar men intresset var inte påfallande stort. Svaren på cirk 232 och 225 1821 visar att ytterst få prästgårdar hade blivit brandförsäkrade. F IIja:37 LDA.
- 102 Ex Ödmjukaste memorial till högvördige konsistorium och Lunds stifts vördade prästerskap vid prästmötet år 1799, Lyngby 9.9.1799 undertecknat av Lödman och Nibelius. F IIh:1 LDA.
- 103 Den brådskande handläggningen kritiserades. Till de främsta kritikerna hörde Olof Bergklint i Gladsax som ansåg att prästerna hade få möjligheter att framföra några synpunkter. Inkomna svar på cirk 36 15.7.1799. F IIh:1 LDA. Jfr Munck 1795.
- 104 Cavallin 4 1857 s 357.
- 105 Weibull 1920 s 37. Jfr Faxé 1811. A C af Kullberg till W Faxé Sthlm 9.1.1824 W Faxés brevsaml LUB.
- 106 Kungl maj:t underdånigt utlåtande om ändring i kungl husesynsförordningen 1734, 5.12.1820. F IIh:1 LDA. Reuterdaahl 1836 s 10. Cavallin 5 1858 s 520.
- 107 Prosten Schrevelius, prosten Sundius och kyrkoherde Flensburg vid 1814 års prästmöte. Prästmöteshandlingar 1814 § 25. Jfr A de la Gardie till domkapitlet Kristianstad 23.2.1815 samt W af Klinteberg till domkapitlet Malmö 17.2.1815. F IIh:1 LDA.
- 108 Kungl maj:t underdånigt utlåtande om ändring i kungl husesynsförordningen 1734 5.12.1820. F IIh:1 LDA.
- 109 W af Klinteberg till domkapitlet Malmö 11.12.1820. F IIh:1 LDA.
- 110 Utdrag av förslaget i ecklesiastikexpeditionen §§ 9, 13. F IIh:1 LDA. Kungl maj:t om projekt till ny husesynsförordning för Skåne. Underdånigt utlåtande av stiftets fullmäktige vid 1823 års riksdag. F IIh:1 LDA.
- 111 Kammarkollegii utlåtande till kungl maj:t 4.9.1821. Utlåtanden juli-december 1821. Kungl kammarkollegii arkiv. Jfr HO 1824 § 13: 3 % avskrivning utgick för den andra generationen.
- 112 Kungl husesyns- och boställsordning 1752 avd 2 § 10. Kungl maj:ts förnyade nådiga militärboställsordning 23.1.1836 kap 3 § 33. Enblom 1 1833 s 427. A Faxé till domkapitlet Frillestad 11.10.1791. F IIh:1 LDA.
- 113 Prästmöteshandlingar 1814 § 19.
- 114 HO 1824 §§ 6, 25.
- 115 Vallby, Öja. Svar på biskop Muncks frågelist 1795. F IIgb:58, 60. Jfr Munck 1795.
- 116 A Faxé till domkapitlet Frillestad 11.10.1791. F IIh:1 LDA.
- 117 Kungl maj:t underdånigt utlåtande om ändring i kungl husesynsförordningen 1734, 5.12.1820. F IIh:1 LDA.
- 118 Nytt och gammalt 27.9.1797. Artikelförfattaren hette med största sannolikhet R A Åkerman

- och var präst i Källs-Nöbbelöv. Arvastson 1973 s 19 ff. Jfr Olavus Petris domar-regel i den likaledes anonyma svarsinsändaren i Nytt och gammalt 21.8.1799: Alla lagar skola vara sådana, att de tjäna till det menigas bästa, och därför då lagen bliver skadlig, så är det icke mer lag, utan olag, och bör avläggas.
- 119 Kungl maj:t om förslaget till ny husesyns-förordning för Skåne, underdånigt utlåtande av stiftets fullmäktige vid 1823 års riksdag. F IIh:1 LDA.
- 120 Protokoll hållit vid deputerades sammanträde 29 sept 1826 efter prästmötet i Lund ang en ändring i kungl maj:ts nådiga förordning om prästgårdsbyggnader i Skåne av den 17 mars 1824. F IIh:1 LDA.
- 121 Brohed 1974 s 4 ff, Wihlborg 1939 s 9.

Gårdsform s 34–43

- 1 Erixon 1947 s 710.
- 2 Eskeröd 1957 s 165 ff.
- 3 Jespersen 1958 s 68.
- 4 Schier 1932 s 188.
- 5 Lerche 1969 s 556.
- 6 Jespersen 1961 s 17 f. Stoklund 1969 s 19 f, 24 f. Zangenberg 1925 s 21.
- 7 Ordet *leergaard* har sannolikt borgerliga förebilder. I Helsingör fanns på 1600-talet lergårde, dvs bodar och hyreshus, som fattiga bebodde bakom de stora borgargårdarna. Strömstad 1969 s 475. Man kan ställa frågan om inte prästgården på Ven hade en slags folkstugubyggnad med lägre social status på själva prästgården, som fick namnet leergaard. Ven 1679. *Förf hänvisar på detta sätt till plats och år medan de fullständiga källhänvisningarna finns att tillgå i beläggsprotokoll LUF A 4182.*
- 8 "Mitt i gården ett huggus med portskjul att bärga gårdens redskap . . ." Billinge 1696. "I gården är en byggd källaresal" Kvistofta 1700. "Våningshuset står mitt i gården" Frillestad 1706. "På gården finns ett våningshus uppbyggt med gäststuga, gästkammare, farstu och kök med källare under" St Köpinge 1720. "Medellängan på gården innehöll förstuga, höns hus, drängkammare, portskjul, port och fähus" Hörröd 1725.
- 9 Zangenberg 1928 s 145.
- 10 Beläggsprotokoll LUF A 4182.
- 11 Gården är "som det här på orten kallas ombyggder" Fosie 1737. ". . . kringbyggd med fyra längor" Kågeröd 1700.
- 12 Billinge 1696, Härslöv 1711, Ö Torp 1701, Hemmesdyng 1703. Memorial 1703.
- 13 "Platsen öppen på samma länga, därtill å nöden åtta binnigar med tak och dess behörige kostnad" N Rörum 1687. Den täta sammanbyggnationen tycks ha varit ett modebetonat drag även i andra områden som ex Holland där det utbildades under medeltiden. Heuter 1961 s 63.
- 14 V Vram 1703, Huaröd 1703, Skurup 1703. Memorial 1703.
- 15 Ö Herrestad 1696, Asmundtorp 1700. Enligt prästen i Dalköpinge (memorial 1703) var hans gård *de proprio bebyggd* med fyra längor.
- 16 Allerum 1707, Färlöv 1712.
- 17 Termen är ganska vanlig i syneprotokollen ex Konga 1785.
- 18 Bunkeflo 1737, Höör 1717, Tranås 1765, Gullarp 1794.
- 19 Ilstorp 1742, Husie 1826.
- 20 Ravlunda 1727.
- 21 Svinhus som byggdes utanför gården omtalas från flera prästgårdar ex Sörby 1781, Tullstorp, Vellinge 1701. Memorial 1703. I övrigt hänvisas till beläggsprotokoll LUF A 4182.

- 22 Färlöv 1738.
- 23 En homeja var skadlig och onödig och ett fönster på boningslängans utsida var överflödigt och borde muras igen. En dörr åt det hållet var också "alldeles onödig". Vomb 1738. Liknande uppgifter kan studeras i Fosie 1737 och Övraby 1787.
- 24 Härslöv 1711.
- 25 Träne 1708. Liknande uppgifter kan dock studeras i Hjärnarp 1716 och Stiby 1702.
- 26 Konga 1785. De stenläggningar som fanns före förordningens utfärdande betraktades emellertid som lagliga. Därför förordade synerätten i V Kärrstorp 1740, att stenarna skulle läggas om utanför stallet, dränghuset och redskapshuset för jämnhetens skull.
- 27 Ö Vemmenhög 1711.
- 28 Svahnström 1972 s 99 f. Sandblad 1949 s 351, 399. Zangenberg 1931 s 292. "Borgarens hus hade utbyggen (bislag), i hvilka husegare och grannar suto och drucko (rökte) tobak, och ordwexlade ofwer hwad som tilldragit sig wid bytinget". Cronholm 1851 s 103.
- 29 Tullstorp 1780, Sövde 1785, Håslöv 1701. Memorial 1703. En *yttre fatabur* omtalas i Ausås 1699.
- 30 "Utanför farstugan är uppbyggt ett skjul, som kallas för bislag, vilket är gammalt till väggarna och något lutar". Ravlunda 1727. Ett annat ord för bislag, som ofta användes är *tvist*. Jfr Rietz 1862–1867.
- 31 Skurup 1711, Björnekulla 1713. I den nordiska timmerbyggnadstekniken nyttjades ofta träpelare till bislagsstolpar men i Skåne förekom olika varianter. Man byggde inte sällan med trä och med ett fint snickare- och bildhuggararbete (V Vram 1725) eller med kraftiga ekestolpar (Björnekulla 1713). Jag håller därför inte med den uppfattning, som gör gällande att dansk-skånska bislag byggdes enbart med sten, vilket är synpunkter som Hofrén för fram. Hofrén 1937 s 172. Vid en arkeologisk undersökning av Sörby prästgård påträffades två stenar med samma reliefmotiv, en bockfigur och ett kors inneslutet i en ring. Det var troligen två medeltida bislagstenar av samma slag, som påträffades i Österslövs prästgård med årtalet 1581. Olsson 1950 s 66 ff.
- 32 Glemminge 1812, Björnekulla 1713. Det förra var en *luta* medan det andra hade gavelröste i fur och därför troligen ett sadeltak.
- 33 Röke 1743, Kvidinge 1783.
- 34 Stoklund 1969 s 41 f.
- 35 Bislaget var överflödigt och onödigt. Tullstorp 1780, Mellangrevie 1831. Det enda bislag som byggdes under 1700-talets senare del tycks ha varit i Sövde. Sövde 1785. Karta och beläggsprotokoll för bislag, LUF A 4182.
- 36 Oppmanna 1789.
- 37 Ravlunda 1727, Glemminge 1812.
- 38 Ausås 1699. Karta fig 50.
- 39 Norén 1974, LUF A 3793. Jfr beskrivning över Lyby by akt 10, 13 Länsstyrelsen i Malmöhus län.
- 40 Campbell 1928 s 207.
- 41 Asmundtorp 1709, V Kärrstorp 1740, Tranås 1765, Solberga 1795.
- 42 Tygelsjö 1753. Karta fig 60.
- 43 Väsby 1703.
- 44 Kvistofta 1700, Allerum 1707, Hörröd 1725.
- 45 V Karup 1701, Höja 1723.
- 46 V Sallerup 1737, Stehag 1717, Reslöv 1795.
- 47 Svedala 1719.
- 48 N Åsum 1702, Hjärnarp 1716, Barkåkra 1745.
- 49 *Bakgården* byggdes som en enda länga med svinhus utanför gården. Ravlunda 1727.
- 50 Ex Össjö 1708, Barkåkra 1745, St Köpinge 1774, Ravlunda 1803.

- 51 *ibid.*
- 52 Ö Vemmenhög 1701. Memorial 1703.
- 53 Sandblad 1949 s 325. Strömstad 1969 s 475.
- 54 Trolle-Ljungby 1742, Stiby 1791, Andrarum 1805.
- 55 Riseberga 1765, Åstorp 1771.
- 56 "Det vore at önska, at ingen prästegård i Svea och Göthaland funnes, som icke hade sin köks- och kryddegård i godt stånd, hälst en sådan insigt nog snart utspridde sig til flere flitige åkermän", Sandahl 1760 s 25. "Vid prästgård bör ej saknas trädgård, för att i denna del giva allmogen uppmuntrande efterdöme . . ." Ödmjukaste memorial till högvördige konsistorium och Lunds stifts vördade prästerskap vid prästmötet år 1799, Lyngby 9.9.1799 undertecknat av Lödman och Nibelius. F IIh:1 LDA.
- 57 Ö Herrestad 1696, Hammarlöv 1704, Frillestad 1706. Humlehagar och fiskdammar höll på att försvinna. Igenvuxna fiskdammar omtalas från flera håll under perioden: Gullarp 1737, Vomb 1738, Barkåkra 1745, Billinge 1783, Konga 1783, Torrlösa 1790, Brönnestad 1802, Ö Broby 1822. Humleodling hade upphört i Brandstad 1778, Farhult 1803, Ivö 1810, Önnestad 1823, Finja 1823.
- 58 Det berättas att källaren nyttjades till "vad köksfrukter uti ett hushåll tarvas mände". Munka-Ljungby 1737.
- 59 Riseberga 1765, Simris 1783, Fjälkinge 1799, Ivetofta 1800.
- 60 Hofrén 1937 s 193.
- 61 Erixon 1947 s 506 ff.
- 62 Prästgårdarna var vanligen inte brandförsäkrade och behövde inte heller ingå i någon brandstods förening. På en av prästgårdarna inrättades en dörr för att som det hette, uteslutande användas vid eldsvåda. Röke 1743.
- 63 Ö Hoby nybyggdes efter eldsvåda men dessförinnan hade prästgården varit utdömd under lång tid utan att det hade resulterat i nybyggnation. Ö Hoby 1801.
- 64 Riseberga 1765, N Rörum 1768, Sövde 1785, Oppmanna 1799, Farhult 1801, Bara 1825. I det äldre skedet spelade HO 1681 en viss roll som rättesnöre för brygghusens placering i de norra delarna. Huaröd 1708.
- 65 Redan vid nybyggen överträdde HO 1734 med överflödiga rum ex V Nöbbelöv 1782.
- 66 Fosie 1737, Stävie 1749, Brönnelöv 1802, Finja 1823, Bjeresjö 1824, Konga 1825, S Mellby 1832.
- 67 Om problemen med slättbyarnas allt tätare bebyggelse och hemmansklyvningarna, Tengvall 1795 s 159 f.
- 68 Ö Hoby 1801.
- 69 Förslöv 1787.
- 70 Andrarum 1801.
- 71 Projektritning över N Vrams boningslänga 1816. Ritningssamlingen LLA. Fig 72.
- 72 St Herrestad 1784.
- 73 Kap Bostadsplan s 76, Den rättsliga ramen s 32.

Dagligstuga s 44–49

- 1 Se not 20.
- 2 En stuga var *vidare spänd* än de andra rummen i bostaden. Stävie 1749. I Tygelsjö fanns en stuga om fyra väggrum som borde anses vara tre. Tygelsjö 1753.
- 3 Avståndet var i allmänhet omkr 3 alnar men i närheten av skogsbygden var avståndet mindre. Synemännen ansåg inte att de kunde beräkna väggrum som på slättbygden. Hjärnarp 1764. Arvastson 1971 s 35 ff.

- 4 Större stugan *beräknas* till fyra väggrum, mindre stugan *ansedd* vara tre väggrum i den knuttimrade boningslängan. Trolle-Ljungby 1742.
- 5 "Til hälsa och sundhet uti et hus bidrager mycket en god utsikt; ty den gjør menniskan munter och glad; men är den trång, blir man melancholisk och trumpen. Så väl i de äldre, som i synnerhet uti muncketiden voro rummen med mycket små fönster försedda." Schönbeck 1761 s 93 f. I det äldre bostadsskicket fanns vanligen ett skottfönster med skjutbar trälucka åt norr i dagligstugan, 2–3 blyinfattade glasfönster mot gården. Det omtalas i St Herrestad 1784 att de äldre glasen var så tjocka att man inte kunde se därigenom. Under 1700-talets lopp försågs glasfönstren mot gårdens utsida vanligen med träluckor vilket uttryckligen sades skydda mot tjuvar och nordanväder. Esphult 1810, V Kärrstorp 1740, N Rörum 1720.
- Från 1700-talets mitt börjar enstaka präster att skaffa kittade fönster, vilket troligen döljer sig också bakom benämningen *engelska fönster* i Bara 1745. Samtidigt blev glasytorna större. I Glimåkra 1799 fanns kittade fönster i den nybyggda boningslängan, 4 glas i varje luft, 2 alnar och 3 tum höga, 1 aln och 21 tum breda som var tre ggr så dyra som de äldre fönstren i bostaden. Utvecklingen leder mot ett mindre antal fönster med en förhållandevis större fönsteryta i varje. Ingelstorp 1784, Övraby 1787, Gråmanstorp 1792, Andrarum 1819.
- 6 Beräkningen är gjord på 68 prästgårdar av sammanlagt 71 före 1734 och åskådliggör de regelmässigheter, som andra forskare också uppmärksammat ex Lerche 1969 s 559. Minnhagen 1973 s 25 ff.
- 7 Lundberg 1935 s 261.
- 8 Frimannslund 1958 s 81.
- 9 En stuga hade höjda bjälkar samt *fördubblade* väggar och ett *skott* som fönster mot trädgården. Gårdslov 1701. Memorial 1703. Bland äldre belägg för invändig lerbeklädnad märks Ravlunda 1727 och Träne 1708.
- 10 Lerväggar murades upp på insidan av väggarna med trälister som stomme och det gav anledning att tala om *in- och uteväggar*. Sövestad 1754.
- 11 Sandblad 1949 s 399.
- 12 Hofrén 1937 s 372 f, 377.
- 13 I stugan fanns grönmålad furubrädspanel längs väggarna och taket var också grönmålat, golvet lagt med tegel. På annat håll i planen fanns rödmålade dörrar. Björnekulla 1713. Rödmålad panel och röda hyllor i stugan nämnes i Lyngby 1696 och Stiby 1702.
- 14 Träne 1708.
- 15 Ravlunda 1727, V Tommarp 1710.
- 16 Borrbj 1703.
- 17 Steensberg 1942 s 62.
- 18 Ö Herrestad 1696.
- 19 Hähnel 1975 s 414. Dahlgren 1914–1916 s 817.
- 20 Termen *vinterstuga* kan beläggas i Skurup 1701. Memorial 1703. Termen *daglig bålstuga* i V Karup 1701. Jfr *bålstuga* i Riseberga 1645, N Vram 1696, Hjärnarp 1716. Bålstuga bör ej förväxlas med *bulhus*. Jfr Steensberg 1957 s 114.
- 21 Svedala 1719.
- 22 Hemmesdyngge 1701. Memorial 1703. Cronholm 1851 s 468 f.
- 23 Steensberg 1942 s 77. Gustafsson 1927 s 102.
- 24 Små farstukök, som endast bestod av skorsten och härd var uppenbarligen vanliga på prästgårdarna och kan beläggas till 22 st före 1734. Bakugnarna låg då i separata brygghusutrymmen.
- 25 Separata brygghusbyggnader tycks ha varit vanligare i de norra delarna där också badstugor förekom på avstånd från prästgården. Ännu 1679 förekom en separat badstuga på Vens prästgård. Ven 1679. Jfr Talve 1960 s 10 f, 219, 221, 234.
- 26 Stoklund 1969 s 69.
- 27 Rörande termen *järnkakelugn* gör Ambrosiani den definitionen, att den skulle ha bestått

- ursprungligen av järnhällar med kakel som överdel. Ambrosiani 1906 s 93 f. Jfr dock Vide 1964.
För en utförligare behandling av de skånska sättugnarna hänvisas till Mårtensson 1963 s 43 ff.
- 28 Svensson 1960 s 105 ff. Bringéus 1974 s 78.
 - 29 Hardeberga 1699, Grönby 1712, Hjärnarp 1716, Gylle 1719, Ravlunda 1727, Fosie 1737, Önnestad 1743, Bara 1749.
 - 30 Träne 1708, Höör 1717.
 - 31 Sövestad 1754.
 - 32 Träne 1708.
 - 33 Gärdslov 1701. Memorial 1703.
 - 34 På den sydsvenska landsbygden bör enligt Erixon teglet ha kommit till användning på ett sent stadium och företrädesvis i skorstenar och ugnar. Erixon 1941 s 30.
 - 35 N Åsum 1702, Träne 1708, Björnekulla 1713, Ravlunda 1727, Trolle-Ljungby 1742. Dessa prästgårdar hade tegelugnar som värmekällor i rummen. Senare under 1700-talet blev värmekällorna ett medel att utforma rummens sociala status med större variationsrikedom. Pottugnar i dagligt rum, jungfrukammare och sängkammare, postellinskakelugn med mässingsluckor fram till i studerkammaren, järnvindugn i gästkammaren samt sättugn i folkstugan och barnkammaren.
 - 36 Synodalprotokoll 1713 A VII:2 LDA.
 - 37 Vinslov 1776, Reslov 1795, Fjälkinge 1799. Erixon 1970 s 46 ff, 76.
 - 38 Tryde 1700, Ausås 1720. Ek 1959–1960 s 89. Jfr tab över sängkammarens anknytning till stugan LUF A 4182.
 - 39 Lundberg 1935 s 21 ff.
 - 40 Erixon 1947 s 449.
 - 41 Kap Gårdsform s 40.
 - 42 "Hagekammaren är numera sängkammaren" Väsby 1810. I bouppteckningen efter kyrkoherde Daniel Cronberg i Halmstads sn 1782 nämnes en säng i trädgårdskammaren. Avskrift LUF A 1441. Belysande för dagligstugornas mindre anseende är att storstugan enbart fick sin utgång åt trädgården, dagligstugan enbart mot gården. Simris 1783. Se även Minnhagen 1973 s 60.
 - 43 Ravlunda 1727.
 - 44 Björnekulla 1777, Ven 1782, Ingelstad 1805, Hammenhög 1807, Bosarp 1814, Barsebäck 1827.
 - 45 Förslag till ny våningsslänga i Lövestad 1742, V Tommarp 1781, Stiby 1791.
 - 46 Tygelsjö 1824.
 - 47 Österslov 1824.
 - 48 Förslöv 1785, Andrarum 1819, Vallby 1825. I den nya salsbyggnadsplanen i St Herrestad fick dagligstugan inte plats utan inreddes i en angränsande flygellänga. St Herrestad 1784.
 - 49 Jfr Präzak 1938 s 339.

Folkstuga s 50–58

- 1 Svensson 1943 s 117.
- 2 Svanander 1882 s 23.
- 3 von Linné 1959 s 433.
- 4 Det ansågs vara bättre än att ge tjänstefolket lön i skäppan, vilket gjorde bonden utfattig dåliga växtår. Nu krävde böndernas tjänstefolk att få sin lön i skäppan. A Ramel till E Z Munck af Rosenschöld Kulla-Gunnarstorp 17.5.1815 Enskilda arkiv LLA. Jfr Bruzelius 1832 s 23. von Linné 1959 s 233.
- 5 Samtidig med att mycket av gemenskapen i dagliglivet fanns kvar är "det lätt att förbise att drängar och pigor spelade en allt större roll under 1700-talet" ifråga om bondehushållets sammansättning. Hanssen 1976 s 49.

- 6 De drängkamrar, som vanligen fanns på prästgårdarna vid stallen var i första hand sovrum, liksom pigkamrarna, som inreddes i närheten av köken. Se kap. Bostadsplan s 73.
- 7 Sjöborg 1897 s 58. Det var uppenbarligen inte ovanligt med ett särskilt bord till folket i dagligstugan bland de äldre prästgårdarna. I bouppteckning 28.7.1691 efter prosten Lars Niels Rhodes hustru Maria Hachsdotter i Riseberga omtalas "ett bord i stugan till folket". En annan bouppteckning efter kh Jöns Nilsson i Gråmanstorp 10–11.12.1697 nämner två olika bord i stugan. LUF A 1491, 1498. Jfr Ahnfelt 1857 s 72.
- 8 Rietz 1862–1867.
- 9 Rörande dessa synpunkter hänvisas till Hanssen 1952 s 414 ff.
- 10 Inkomstförhållandena har studerats i en "Specifikation på efterskrefne prästerskapets åhrl. inkomst af deras kall, hwarefter dhe till Wadsteena krigsmanshuus, efter kungl. majjt allernädigste förordningh, 2 procento ehrlägga böör". E Ib:3 LDA. Eftersom prästerna vägrade att upplysa om sin årsinkomst, som säkerligen varierade, kom dessa värden att vara officiella ännu på 1800-talet. Se ex Rothstein 1823.
- 11 Pastoratsklassificeringen genomfördes på 1790-talet, trots att prästerskapet ansåg det vara onödigt. Prästmöteshandlingar 1795 s 55 f.
- 12 Ovan not 10. Jfr beläggsprotokoll LUF A 4182.
- 13 Bringéus 1968 s 164 ff.
- 14 Hemmesdyng 1701, Skurup 1701, Memorial 1703. V Karup 1701, Grönby 1712.
- 15 Kvidinge 1783, Ö Sallerup 1802, Ausås 1804, Norrvidinge 1808.
- 16 Ödmjukaste memorial till högvärdige consistorium och Lunds stifts värdade prästerskap vid prästmötet år 1799, Lyngby 9.9.1799 undertecknat av Lödman och Nibelius.
- 17 Gustafsson 1927 s 104 f.
- 18 Beläggsprotokoll LUFA 4182. Jag förmodar, att det har att göra med en nordligare funktionsdifferentiering till dels kölnahus, dels badstuga och slutligen bakstuga. Jfr Talve 1960 s 163. Rietz 1862–1867 anger bak-hus och ba-hus som halländska resp småländska ordformer, vilket i såfall skulle bestyrka att ordet syftar på ett av härbärgshusen i det s k sydgötiska husets plan. Sandklef 1953 s 77. Bakarestugor fanns vid 1600-talets slut på bondgårdar på Söderslätt. Campbell 1926 s 149.
- 19 Erixon 1947 s 299 f.
- 20 Dahlerup 1925.
- 21 Feilberg 1886–1914.
- 22 Lundberg 1935 s 90, 95 f, 202 f. Sandblad 1949 s 358. Uprus 1974 s 149 ff.
- 23 En kirche ordinantz, hvor effter alle baade geistlige oc verdslige udi Norges rige skulle sig rette oc forholde, Giffuit aar 1607.
- 24 Raphael 1913 s 27. Jfr Ränk 1951 s 31 ff.
- 25 "Bondestugorna i Göingeprästgårdarna är ryggåsstugor av samma slag som de i bondgårdarna i området". Gustafsson 1932 s 98 ff.
- 26 Sandblad 1949 s 370.
- 27 Hälsingborgs stadsförsamling O II:2 LLA.
- 28 Erixon 1947 s 300 f. Till hans resonemang vill jag föga en notis från Sinclairsholm: "Borstu längan, där uti brygg och brännehus, bagarestugan, gårdsfolkets dagl stuga och 2^{ne} gästkamrar samt vagnshus". Grundritning 1702. Sinclairsholms Godsarkiv.
- 29 Svensson 1958 s 33 ff.
- 30 "... att å ena sidan byggnaden för prästerskapet ej måtte bliva för svår och på den andra sidan prästgårdarna ej heller till sin byggnad komma att förfalla." HO 1734.
- 31 Det ansågs vara naturligt i Asmundtorp 1708 att tjänstefolket skulle få egen stuga: "Och som på detta hemmanet är allenast en stuga varutav tjänstefolket sig betjänar, ty måste nödvändigtvis detta rummet repareras till en stuga och 2^{ne} kamrar".
- 32 Vid en syneförrättning begärde tillträdaren att folkstugan skulle räknas som den "mindre

- kammaren" i HO 1734, vilket godkändes. Hörröd 1810. "Sängkammare åt söder, nyttjas till folkstuga, har brädloft och golv, ett par fönster samt dörr till köket". Lämmeströ 1803.
- 33 "Folkstuga istället för visthus för laga hus godkändes". Väsby 1810. "Den först angivna spiskammaren gagnas nu till folkstuga . . . Sörby 1823. "Farstugan med spiskammare, eller så kallade folkastuan, varvid befinnes en bakarugn, som borttages". Gudmundtorp 1784.
- 34 Jfr rekonstruerade planlösningar av Stiby 1763, Gullarp 1794, Reslöv 1795, Hemmesdyngre 1816. LUF A 4182.
- 35 En belysande notis om folkstugornas äldre förankring till köksregionerna lyder: "Vi har ingen folkestue, så de sitter i kökkenet." Gotfredsen 1973.
- 36 Kvidinge 1783, Gudmundtorp 1784, Torrlösa 1790, Fjälkinge 1799, Ivetofta 1800, Glemminge 1801, Ö Sallerup 1802, Ausås 1804, Ingelstad 1805, Hammenhög 1807, Norrvinge 1808, Hörröd 1810. Fördelningen gäller de undersökta prästgårdarna 1780–1810.
- 37 Kvidinge 1783, Ö Sallerup 1802, Ausås 1804, Norrvinge 1808.
- 38 Tryde 1791, Hörröd 1810.
- 39 Vanstad 1803.
- 40 V Kärrstorp 1822.
- 41 Ovan not 34.
- 42 Borlunda 1802.
- 43 Ilstorp 1797.
- 44 Ovan not 16.
- 45 Jfr Ek 1972 s 5, 1973 s 23.
- 46 Prästmöteshandlingar 1814 s 76. Bruzelius 1832 s 56 f. Stångby prästgård hade blivit bortarrenderad på trettio år efter en auktion. I den södra ladugårdslängan fanns ett ladugolv "som likväl nu begagnas såsom boningshus av en torpare . . ." Stångby 1826. Det fanns ett krav på att få arrendera bort prästgårdarna vilket blev tillåtet i ett kungl beslut 18.3.1812 (Prästmöteshandlingar 1814 § 12) men tillståndet gällde endast prebendeprästgårdarna. Enligt HO 1824 skulle prästen få betjäna sig av två rum med kakelugnar och teologie adjunkten Henrik Reuterdahl berättar från 1830-talets Uppåkra om sina rum, som vätte mot en liten trädgård. Weibull 1920 s 121.
- 47 Till de rum som brukade finnas på alla prästgårdarna räknades nu stuga för tjänstehjonen. Kungl maj:t underdånigt utlåtande om ändring i kungl husesyns förordningen 1734, 5.12.1820. F IIh:1 LDA.
- 48 Chr Ödman till domkapitlet S Villie 28.4.1828. F IIh:1 LDA.
- 49 Hanssen 1976 s 52.
- 50 Arvastson 1976 s 161.

Större stuga s 59–67

- 1 En summering av synerna före 1734 visar att 16 av de äldre salarna, större stugorna och sommarstugorna i fortsättningen skulle kallas större stuga i enlighet med HO 1734. På 4 prästgårdar kom dagligstugorna att anslås till större stugor.
- 2 Trolle-Ljungby 1742, Espö 1747, Stävie 1749, Hjärnarp 1752.
- 3 Memorial 1703. För karta och beläggsprotokoll för större stugans benämningar före 1734 hänvisas till LUF A 4182.
- 4 Stoklund 1961 s 12. Nattstugor över stugan fanns även på de öländska prästgårdarna 1677, även källarestugor med en ovanvåning till "allehanda bohagstyg". Raphael 1913 s 25 f. Prästgårdarnas nattstugor i Dalarna på 1600-talet ansågs vara förnämare än sängkammarna och var ofta inredda över en bod. Erixon 1924 s 171.

- 5 Det är det enda belägget för *nattstuga*. Det berättas att Håslövs prästgård var byggd vid 1600-talets början av Mats Nielsen, som hade prytt rummen med varjehanda figurer med latinska inskrifter, biskopens, prostens och sitt eget namn. Under biskopens namn fanns en katt, som anspelade på att han hette Måns. Prosten hette Michel och framställdes som en räv med gås i munnen. Cavallin 1878 s 44 f.
- 6 På Hemmesdyngne prästgård saknades till en början (memorial 1703) den annerstuga som nämndes 1720. Hemmesdyngne 1720. På Ö Vemmenhögs prästgård hade storstugan år 1700 erhållit 4 par nya fönster med karmar av ek, loftet hade målats i limfärg och fönsterkarmarna med oljefärg. Ö Vemmenhög 1700, 1711. Även i Gärdslöv försågs den ena stugan med s k stora fönster och ett nytt skottfönster åt trädgården. Gärdslöv 1716. I Lyngby fanns en stor sal med rödmålat loft, 8 fönster med 28 rutor i varje, tegelgolv, lerväggar som invändigt var klädda med grön fûrupanel samt en spis med skorsten i själva rummet. Lyngby 1697. Jfr Grönby 1712 och Bösarp 1713. Ännu på 1740-talet fanns en spis utan skorsten: "Spis finnes uti salen, men skorstenen går allenast genom brädloftet". Skurup 1747.
- 7 Allerum 1707.
- 8 Kvistofta 1700.
- 9 St Köpinge 1720.
- 10 N Vram 1696.
- 11 Flisor av glaserat tegel eller sten som kan beläggas bl a till Stockholms slott år 1552. Ordet *astra* motsvarar holländska *estrik*. SAOB.
- 12 I nordvästra vrån av salen fanns en "skänk" med dörr och nedgång till källaren. Salen hade tegelgolv, saknade spis och var försedd med tre par fönster varav ett mot trädgården. Källar-nedgången var nyligen flyttad in i salen med en ny trappa. Önnestad 1743. I större stugan fanns en "kringbyggd nedgång till källaren, varest är tre st hyllor, lucka med hängslor och ring". Källaretaket var byggt med bjälkar och stöttor och hade olika avdelningar som markerades med staket och i väggen fanns en glugg. Stugan över källaren hade tegelgolv. Trolle-Ljungby 1742. Karta LUF A 4182.
- 13 En källare borde ligga nära *vid handen* och fungera som drickskällare. Trolle-Ljungby 1742.
- 14 Fig 9.
- 15 Källarskänken utdömdes och nedgången skulle täckas över. Glimåkra 1783, Ivetofta 1800. Men fortfarande inrättades efter äldre förebilder ett överbygge 1768 i salen på Sövde prästgård. Det skulle täcka källarnedgången. Sövde 1785. Bl a genom den franska planen försvann dessa nedgångar och de kombinerades senare inte längre med salen. I Röddinge 1803 omtalas en ny källare under salen, men nedgången placerades i farstun utanför.
- 16 Sandblad 1949 s 84, 352. Kjellberg 1969 s 163.
- 17 Granlund 1965 s 54.
- 18 Lundberg 1935 s 206, 209 f. Svahnström 1940 s 111. Uppmåtningsritning av Lau medeltida prästgård. A Edles saml mapp A 27 ViLa.
- 19 Schäfer 1906 s 267. Den s k öresundsrenässansen utbildades huvudsakligen efter borgerliga tyska förebilder. Lundberg 1935 s 299.
- 20 Sådana kontakter fanns också i möbelmåleriet. Franzén 1970 s 21. Svensson hävdar, att det förekom liknande kontakter i byggnadstekniken. Svensson 1958 s 40. I sammanhanget vill jag påpeka att det fanns källarskänkar som liknade de nordostskånska i den baltiska renässansarkitekturen: "Die Treppe, die von der Wohnstube in den Keller führte, besass ein behauenes Portal . . . mit gotischen bzw. Renaissanceornamenten verziert sind . . . diese hübschen Baude-tails in Wohnhäusern Jahrhundertlang ganz aktuell gewesen sind.". Uprus 1974 s 146. Det kan tyda på kontakter, direkta eller indirekta över Östersjön via den dansk-skånska borgarkitekturen, liksom parstuguformen som är vanlig i Balticum och i angränsande delar av Ryssland. Erixon 1937 s 150 f.
- 21 Zangenberg 1928 s 135 ff.

- 22 Jespersen 1958 s 61. De medeltida härbärgshusen omtalas bland prästgårdarnas byggnader i ex Smålandslagen och bestod av loftbodas med en nedre våning till förråd och en övre till temporärt boende. Holmbäck & Wessén 1933–1946.
- 23 Lövestad 1742.
- 24 Beläggsprotokoll LUF A 4182.
- 25 Engqvist 1974 s 85. Sandblad 1949 s 365. I staden Halmstad byggdes en prästgård vid slutet av 1600-talet med en sal mot gatan på det borgerliga sättet, med målade gardiner på väggarna, vitlimmade tak samt blåstrimmiga bjälkar. De båda paneldörrarna i salen var gulmålade. Varje rum fick sin egen färgskala. I dagligstugan lyste det röda fram. Halmstad stadsarkiv H VIII LLA. För hänvisningen tackar jag fil lic B Åstrand.
- 26 Höja 1723.
- 27 Hofrén 1937 s 170, 194. Termerna återfinns i N Åsum 1701 och Gärdslöv 1701. Memorial 1703.
- 28 År 1701 hade Tullstorps prästgård (memorial 1703) en källaresal på gaveln men på 1780-talet fanns en nybyggd källare av gråsten i trädgården. Tullstorp 1780.
- 29 Örkelljunga 1699. Se Bringéus 1950 s 91. Den stora salen låg över en spiskammare, en större stuga låg över en källare och i den sk nya salen fanns en onödig målning från 1723. Prästgården sades vara över 100 år gammal. Vinslöv 1745.
 "Uti stugan är en bjälke underlagd de andra bjälkarna och tvenne st mjölkhyllor, under fönstren vid södra sidan är bräder satta till panel, hyvlade och anstrukna, på de tvenne sidor i stugan och en del av den norra sidan är klädd med väv och anstruket, vilket dock på somliga ställen är söndrigt". I stora stugan fanns inga vägghpaneler men den var ett väggrum längre. Härslöv 1711.
- 30 På Vens prästgård låg den stora stugan skild från boningslängan och hade många glasfönster, som saknades i boningslängan. Ven 1679. På Kvistofta prästgård byggdes en fristående *källaresal* mitt på gården vid 1600-talets slut medan uthusen fick ligga öde. Kvistofta 1700. Allerums prästgård höll på att bebyggas med en sal på vardera gaveln. Allerum 1707. I Kvidinge fanns både lillstuga, storstuga, stuga och *furusalen*. Storstugan och furusalen låg i en särskild byggnad på gården och det sades, att furusalen var nybyggd över en *ekebålastuga*. Kvidinge 1696.
- 31 Prästerna i Färs härad ansåg 1703, att prästgårdarna i trakten av Hälsingborg var bebyggda till övermåttan. Memorial 1703.
- 32 Även sommarstugor inreddes med spis men benämningen kvarstod. Röke 1743.
- 33 En kamin med skorsten i Övraby kritiserades "helst kaminen här på slättbygden varit mindre nödig". Övraby 1787. Vid samma tid förklarades spisar i skogsbygden för laga. Örkelljunga 1788. När sedermera en skorsten med kamin skulle muras upp på Gullarps prästgård för första gången i salen mötte det inget hinder. Gullarp 1802. Jfr Gullarp 1794, 1825. Salens eldstad hölls säkerligen för att vara den finaste. Om alla andra rum värmdes med hjälp av sättugnar så fick salen en glacerad pottugn. Brunnby 1825.
- 34 Glimåkra 1799.
- 35 Örkelljunga 1804.
- 36 Vomb 1738, Tullstorp 1780, Simris 1783, Kvistofta 1792. Bosjökloster 1802, Lämmeströ 1803, N Åsum 1809.
- 37 ". . . vilken utgång finnes ej vara av nöden". Bosjökloster 1802.
- 38 Bergdahl 1967, LUF A 2588.
- 39 Ö och V Vram. Svar på cirk 190 1815. F IIja:34 LDA. I ett enda fall kom större stugan att fungera som en sockenstuga "men som det i förra tider skall vara uppbyggt till den ändan, att sockenmännen om sön- och helgdagar skola i mangel av sockenstuga sig därav betjäna och eljest för prästgården enskilt alldeles onödig". Röke 1743.
- 40 Bergman 1950 s 23 f.
- 41 Sjöborg 1897 s 60 f.

- 42 Nicolovius 1957 s 16, 85.
 43 Mandelgren 1882 s 18.
 44 Höja 1782, Fjälkinge 1821. Se vidare beläggsprotokoll LUF A 4182.

Bostadsplan s 68–84

- 1 Ovan s 125, not 11 samt s 87, 102.
 2 Rekonstruerade planer över Ö Vemmerlöv 1701, Gärdslöv 1701, Hemmesdynge 1701, Stiby 1702, LUF A 4182. Fig 38.
 3 Rekonstruerad plan över Ilstorp 1742 LUF A 4182. ” . . . behovet av ett från vardagen befriat rum var starkt”. Svahnström 1974 s 20. Strömstad 1969 s 475.
 4 Prästen i Lämmeströ beskrev själv sin bostad i dessa ord. Memorial 1703. Några rekonstruerade planer visar också denna indelning, som Stävie 1730, Ö Torp 1701 samt klockaregården i Brunnby 1730 och Hemmesdynge 1701, LUF A 4182 Fig 28. Zangenberg anser för Bornholms del att stugulängorna har en ursprunglig indelning av krobhus (sovhus), stuehus och kökshus. Zangenberg 1928 s 140. Jfr Gustafsson 1927 s 120.
 5 Hofterup klockaregård 1723. Harjagers häradsrätts arkiv A Ib:1 LLA.
 6 Campbell 1926 s 149.
 7 Stävie 1749.
 8 Ven 1679, 1725, Björnekulla 1713, 1715, Håslöv 1701 (memorial 1703), 1710.
 9 Rekonstruerade planer, LUF A 4182.
 10 Erixon 1947 s 307 f. Engqvist 1974 s 185. Parstuguformen spreds i danska städer från omkring 1600. Rörande parstuguformens spridning i de skånska städerna på 1600-talet hänvisas till Sandblad 1949 s 352 och Lundberg 1942 s 153 ff. HO 1681 förordar dessutom en parstuguplan liksom Kungl resolutionen 10.3.1719 och 25.5.1720 på allmogens besvär. Men dessa förordningar gällde huvudsakligen uppsvenska landskap. Wilskman 1760.
 11 Kap Större stuga s 59.
 12 Fock 1762 s 1 f, Hanssen 1976 s 50.
 13 Frolec 1966 s 65, 103 ff. Wróblewski 1961 s 130.
 14 Erixon 1947 s 248 ff.
 15 Campbell 1928 s 237 ff.
 16 V Karup 1701, Hjárnarp 1716, Riseberga 1645, 1733.
 17 ” . . . ett ofta omvittnat faktum ” att bl a korsvirkestekniken utbreder sig norrut under förra hälften av 1700-talet. Eskeröd 1947 s 218.
 18 Syn över korpalsboställe i V Sallerup 1695, löjtnantsboställe i Virke 1695. Provinskontoret 2. Kungl Kammarkollegii arkiv.
 19 Engqvist 1974 s 189.
 20 Rekonstruerade planer över Stehag 1717, Ö Torp 1701 och Ö Vemmenhög 1701. LUF A 4182. Ett utbyggt kök på en bondgård i betydligt senare tid kallades *norje* därför att det som regel vätte mot norr. Hansson 1930 s 69. Utbyggda kök kunde också endast till hälften skjuta ut mot boningshusets baksida. Riseberga 1788. Detta tycks också ha skapat ett speciellt byggnadsätt i Mellanskåne, som fortfarande kan ses på Gamlegård i Billinge. Arvastson 1969 s 36. Erixon 1947 s 448.
 21 Kungl resol på allmogens besvär 1.8.1727 § 12. Wilskman 1760. Planen har rekonstruerats å fig 32.
 22 Prästen i Dalköpinge antecknade dessa ord för att beskriva hur han hade det på prästgården. Dalköpinge 1701. Memorial 1703. ”Noch felas gäststuga, kammare och andra logementer såsom studerkammare, skolestuga och slikt som på den norra sidan förr har varit. . . ” As-

- mundtorp 1700. Liknande tankegångar uttryckes i Ö Herrestad 1697. Man kunde inte bygga efter svenska normer utan efter den praxis som rådde i Skåne. N Vram 1703. Memorial 1703.
- 23 Memorial 1703. Kap Byggnadsteknik s 102.
- 24 "Noch felas här studerkammare, skolestuga och slikt som på den norra sidan förr har varit." Asmundtorp 1700.
- 25 "scolstuffwa" eller "skolekammer" kan ha betecknat ett mindre utrymme för privatundervisning. Dahlerup 1925. Söderwall 1918. Jfr Apostlagärningarna 19:9, som antyder en religiös förklaring. Barnen i Högestads prästgård läste på 1780-talet i "Fars kammare" och adjunkten "Sylwans kammare". Sjöborg 1897 s 55. Jfr karta över barnkammare LUF A 4182.
- 26 I Hammarlöv inreddes pigkammare i en äldre "källarkammare", som försågs med skorsten. Hammarlöv 1704, 1749. Liksom ifråga om folkstugor överträdde förordningen med täcknamn som "bakstuga eller pigkammare". Gessie 1807. Jfr kap Folkstuga s 56.
- 27 Ausås 1699, Björnekulla 1713, Brunnby 1704.
- 28 Sjöborg 1897 s 60.
- 29 Att dessa var allmänna före 1734, men ej pigkammare tyder på att pigorna fick bo företrädesvis i köket eller dess grannskap.
- 30 I Gylle 1736 ligger drängkammaren "fint" vid portliden och studerkammare och liknande placeringar finns i Espö 1747, Hörby 1739 medan *dränge- och folkehuset* är samma rum i Skurup 1750. Se fig 9.
- 31 Dalköpinge 1785.
- 32 Bland dessa 22 prästgårdar fanns det någon som hade flera sängkamrar. Beläggsprotokoll LUF A 4182. Jfr rekonstruerad plan över Gylle 1736, fig 9.
- 33 Vellinge 1701. Memorial 1703.
- 34 Karta LUF A 4182.
- 35 Hansen menar, att reseavståndet mellan prästgårdarna avgjorde antalet härbärgen på danska prästgårdar. Hansen 1969 s 594.
- 36 I den äldre perioden omkr 1700 är det inte sannolikt att gästkamrarna var finrum. Ofta låg de i närheten av bryggghuset eller tjänstefolkets bostäder, säkerligen många gånger i äldre boningshus på gården. Håslöv 1701, Espö 1701. Memorial 1703. "Gästsalen" var synonym med salen och inreddes hellre i boningshuset. Solberga 1701, Hemmesdynge 1701. Memorial 1703.
- 37 Lundberg 1935 s 21. "Cabinet de toilette är på fruns sida. En eller 2ne garderober, bör vara för hvar sängkammare, som hafwa utgång till farstugan, och med lönrappor för husfolket . . ." König 1752 s 86.
- 38 Borgeby 1755, Bunkeflo 1737.
- 39 Rekonstruerad plan över Gylle 1736 fig 9. Endast sporadiskt flyttades dörrar i äldre längor för att motsvara den nya storstugan. Skurup 1767.
- 40 Lövestad 1742, Bårslöv 1745, LUF A 4182.
- 41 Husbredden föreskrevs inte i förordningen utan blev alltid tolkad efter praxis. Alltför låga väggar kritiserades också. Espö 1747, Ven 1782, V Sallerup 1736. Rörande husbredden hänvisas till tab 2. En bredd på 16 alnar blev ett normerande värde på 1800-talet, som förespråkades i HO 1824.
- 42 Erixon 1947 s 449. Jfr ex den rekonstruerade Lövestadplanen, som projekterades 1742 för en symmetrisk placering av skorstenar fig 35.
- 43 Rekonstruerad plan över Vinslöv 1776 fig 40. Jfr rekonstruerad plan över den äldre bostaden. LUF A 4182.
- 44 Enligt sonens berättelser vid synen. Huset var köpt i Ö Sallerups sn. Lövestad 1761.
- 45 Rekonstruerad plan över Dalköpinge 1785. LUF A 4182.
- 46 V Tommarp 1781, Tullstorp 1780, Slågarp 1785, Dalköpinge 1785.
- 47 Stiby 1702, 1763, 1783, 1791 och 1821, Hammenhög 1807, Vinslöv 1776 och Önnestad 1743. Rekonstruerade planer fig 38, 40.

- 48 Rekonstruerad plan över St Herrestad 1786. LUF A 4182.
- 49 Rekonstruerad plan över Ullstorp 1824 fig 39. En liknande plan fanns i Ö Herrestad 1803.
- 50 Sjöborg 1897 s 51 ff. I Källs-Nöbbelev byggdes en liknande plan 1804. Wallerström 1973 s 18.
En liknande manbyggnad fanns i Norrvidinge 1808.
- 51 Löderup 1824, Ö Vemmerlöv 1760, Gladsax 1784.
- 52 Ingers 1973 s IX:4, 12 Burlövs prästgård uppfördes 1773. Jfr Lämmeströ 1803.
- 53 Tygelsjö 1824, V Nöbbelev 1782.
- 54 Glimåkra 1783, 1824, Osby 1825.
- 55 Vinslöv 1776, N Åkarp 1771, Brönnestad 1802. Jfr dock Bringéus 1950 s 93. De senare planerna förvaras i LUF A 4182.
- 56 E Kruse till domkapitlet Brönnestad 30.7.1799. F IIh:21 LDA.
- 57 Ausås 1804, Förslöv 1785, 1787, Frillestad 1805.
- 58 På 1790-talet byggdes en salsbyggnadsplan i Sörby prästgård, som har studerats av H Olsson. Han tror att en liknande plan i Kviinge kan ha inspirerat till dessa idéer. Bland övriga salsbyggnadsplaner anför han V Vram byggd 1754–57, Stoby enligt en uppmättningsritning från 1938 i Skånes hembygdsförbunds arkiv samt Burlövs prästgård från 1770-talet. Olsson 1950 s 84, 86.
- 59 Jag har fått tillfälle att studera salsbyggnadsplaner separat och anser att V Vrams prästgård på Kulturen troligen hör till de allra äldsta. Arvastson 1976 s 149 ff.
- 60 Hofrén 1937 s 241.
- 61 Ex Hammarlöv 1704, Bösarp 1713, Stävie 1730, Ö Strö 1768, Borrby 1783, Gråmanstorp 1792, Tryde 1824, Ö Herrestad 1826.
- 62 Istället för en äldre tegelstenstrappa fanns 1803 en ny i ”så kallades Tommarps marmor”. Det vållade bråk därför att tillrädaren inte önskade betala för en sådan lyx. Ravlunda 1779, 1803. Ölandssten, som sög fukt, ansågs endast lämpa sig inomhus och hade introducerats på ett fåtal prästgårdar. Förslöv 1787, St Herrestad 1784, Konga 1785. Duker 1760 s 15. Sjöborg 1897 s 59 f.
- 63 V Vram 1778.
- 64 Högseröd 1731.
- 65 Lundberg 1935 s 35.
- 66 Sjöborg 1897 s 57.
- 67 Källstorp 1701, Räng 1703, Skurup 1701, Tullstorp 1701, Memorial 1703. N Åsum 1702.
- 68 Det var ett litet rum med järngaller för fönstren. Äspö 1747. Tidiga belägg för kontor utgör Hammarlöv 1749, Skarby 1765 och Snårestad 1765. Kontoret kunde i ett fall endast bestå i ett skåp vid studerkammaren. N Åsum 1799.
- 69 N Åkarp 1771.
- 70 Lundberg 1935 s 21.
- 71 Bland prästgårdar på Österlen var det vanligt att sängkamrar byggdes som utbyggen på äldre längor och de första tegelväggarna murades i utbyggena. Övraby 1787, Vallby 1825, Ingelstorp 1784, Glemminge 1780.
- 72 Glemminge 1780. Jfr Löderup 1824, Ö Torp 1749.
- 73 St Herrestad 1784.
- 74 A Faxe till domkapitlet, Frillestad 11.10.1791. F IIh:1 LDA.
- 75 Ödmjukaste memorial inlämnat vid prästmötet 1799. Bara kontrakts prostarkiv F:3 LLA. Ödmjukaste memorial till högvördige konsistorium och Lunds stifts prästerskap vid prästmötet år 1799, Lyngby 9.9.1799 undertecknat av Lödman och Nibelius. F IIh:1 LDA. Om Nibelius som uppläst förgrundsgestalt, se Olsson 1947 s 820.
- 76 P Roos till domkapitlet, Västerstad 17.7.1828. F IIja:41 LDA.
- 77 Chr Ödman till domkapitlet, S Villie 28.4.1828. F IIh:1 LDA.
- 78 af Klercker 1969 s 48.

- 79 Ovan not 74.
 80 R Åkerman till domkapitlet, Källs-Nöbbelöv odat. Arvastson 1973 s 19 ff.
 81 Ödmjukaste memorial inlämnat vid prästmötet 1799. Bara kontrakts prostarkiv F:3 LLA.
 82 Ett argument, som också Ödman använde. Ovan not 77.
 83 Diagram över rumsytorna i olika förslag fig 46.
 84 Det kan utläsas både hos baraprästerna och A Faxé. Ovan not 74, 75.

Byggnadsteknik s 85–105

- 1 Kap Gårdsform s 40.
 2 Beläggsprotokoll LUF A 4182.
 3 Memorial 1703. Kap Den rättsliga ramen s 25.
 4 "Med lera och tång eller ock halm intrampad brukar skåningen at lerslå sina hus". Leche 1760 s 48.
 5 von Linné 1959 s 149.
 6 Ö Hoby 1774. Hjort-Rasmussen 1966 s 10.
 7 Strömstad 1969 s 477.
 8 Strömstad 1969 s 479.
 9 Sandblad 1949 s 398, 400. Jfr Stoklund 1969 s 35.
 10 Strömstad 1969 s 479.
 11 Mot gården fanns fotträ i ek, utsidan i fur. Gylle 1736. 1726 lades fotträ in vid salen, 1731 vid stugan. Gullarp 1736. Fotträ skulle läggas in på boningslängans utsida. Vomb 1738. Fotträ saknas på utsidan. Hörby 1739, V Kärrstorp 1740, Ö Torp 1747, Snårestad 1765. Kap Gårdsform s 40.
 12 Hjárnarp 1764.
 13 "At vara dem til tjenst, som kunna åstunda korswårkshus . . ." Huset skulle förses med tjärat trävirke och murtegel mellan stolparna. "Det swåraste är at få murarna täta och dragfria wid sielfwa trä-werket". Wijnblad 1766 s 33 tab IV.
 I Ullstorps kyrkas inventarium nämnes 1824 bl a "Wijnbladhs beskrivningar och ritningar". Prostvisitationer. F IIgb: 52 LDA.
 14 "Så är dock inrättningen av denna byggnaden så beskaffad, att den ej allena är helt oformlig, utan ock mycket obekväm och onyttig . . ." Vinslöf 1745.
 15 Gustafsson 1928 s 138.
 16 Kap Dagligstuga s 45.
 17 Cronholm 1851 s 161, 468. Campbell 1928 s 223, 226.
 18 Campbell 1928 s 205 f.
 19 Riseberga 1645 i jämförelse med Riseberga 1733. Hjárnarp 1716, 1764. Erixon har uppmärksammat en motsvarande förändring på Breareds prästgård vid 1700-talets början. Erixon 1951 s 134.
 20 Campbell 1928 s 208.
 21 Tillträdaren klagade på änkan, som hade fått utvisning på en del ekar "dem hon låtit i vinter wid kyndelmäss fälla och hemföra . . ." och därför hade han blivit tvingad att köpa stavar och ris till gårdsgårdar utifrån. Frillestad 1706. Inköp av timmer i städerna omtalas i det äldre skedet från bl a Asmundtorp 1709 och Gylle 1736. I det förra fallet klagade prästen på att han var tvungen att också köpa torv utifrån. Jfr Raab 1818 s 31.
 22 Ö Herrestad 1697, Löderup 1700, Tryde 1700, Össjö 1708.
 23 En gammal *munkelada* fanns med eketrä men sedermera hårt förskuren ". . . efter gammaldags vis byggd upp av ekebjälkar och ekestolpar . . ." Håslöv 1703. Memorial 1703. Skeppsmaster var eftersökta lejdeträ. Löderup 1700. Ö Herrestad 1697. Om eke- resp furuträets skilda

- byggnadsegenskaper hänvisas till Polhem 1760 s 5 f och Tennberg 1775 s 12.
- 24 Allerum 1707. "Varandes husen till timmer och sparrverk nu så mycket svagare som de i begynnelsen av gammalt timmer uppsattes". Halmstad 1703. Memorial 1703.
- 25 Karta fig 20.
- 26 Ausås 1699.
- 27 Angerstein 1759 s 17 ff.
- 28 Stocke 1761 s 20.
- 29 Wijnbladh 1766 s 9.
- 30 Enligt en geometrisk karta 1699 fanns ett tegelbruk på Sinclairsholm. Sinclairsholms godsarkiv. Tegelbrukens läge är inte någon avgörande faktor för teglets spridning bland prästgårdarna. I Lomma fanns ett tegelbruk under förra hälften av 1700-talet som huvudsakligen tillverkade mur- och taktegel till städerna. Bara häradsrätts arkiv H:3 LLA. Jfr Bjerning 1947 s 212 f.
- 31 Tengvall 1795 s 155. "Att folkets och i synnerhet allmogens i kontraktet karaktär är trög och när fråga uppstår om nyttiga inrättningar som medföra någon uppoffring, mötes man med flera invändningar, så att på få ställen kan uträttas vad man av hjärtat önskade" (Ingelstads härad 1816) Prostvisitationer F IIgb:52 LDA. Jfr Campbell 1928 s 223. Hanssen 1952 s 104. Ek 1973 s 9. Redan från 1740-talet anses Österlen ha blivit ett regressionsområde.
- 32 Stugan kunde inte göras mindre med hänsyn till "väggrummens knapphet". Hjärnarp 1764 kap Dagligstuga s 44.
- 33 När man lade in nya fotträn passade man ofta på att fylla de nedre facken med tegel. Gullarp 1736, 1794, 1802, 1825. Blandtekniker skapade stora kontraster och en boningslänga uppvisade både knuttimring, skiftesverk och en utbyggnad i tegel med korsvirkesstomme. Önnestad 1743. N Vram 1696.
- 34 Steensberg hävdar att det var den ekonomiska uppgången vid 1700-talets mitt som resulterade i panelinteriorer och skorstenar hos allmogen på Själland och i Skåne. Steensberg 1959 s 57 f, 61. Jfr Dahl 1942 s 163. Campbell 1928 s 223. Jörberg 1 1972 s 134.
- 35 V Vram 1778.
- 36 Hofrén 1937 s 252, 389 ff.
- 37 Schier anser att laxknuten kan vara påverkad från slavisk timmerbyggnadsteknik. Schier 1932 s 119. Den är uppenbarligen vanlig i Polen och i Balticum. Gimbutas 1958 s 189, 319 f. Äldre forskare betonade gärna, att laxknuten var en tysk knut, som spreds i öster och som påverkades av slavisk byggnadsteknik. Jfr Mozinsky 1936 s 264. Tokarev 1958 s 51.
- 38 König 1752 s 91. Inberg 1762 s 7.
- 39 Till dessa hörde bl a "landshövding Hjerneris träbalsam" och Falu rödfärg. Stocke 1761 s 22 ff.
- 40 "Beklädnaden bör anstrykas med tjära". Färlöv 1738.
- 41 Färlöv 1738, Önnestad 1743, Vinslöv 1745, N Åkarp 1771, Sörby 1781, Ö Ljungby 1785. Rödfärgad korsvirkestimra omtalas från Skurup 1746, Brunby 1792, Bara 1825.
- 42 Färlöv 1738.
- 43 Ex Espö 1747.
- 44 "Bjälkarna av furu, men ganska svaga, så att de ingenting med säkerhet kan bära, därför är nödvändigt att en ridbjälke läggs ovanpå loftet av 12 alnars längd som med 4 st järnbultar och arbetslön tillhoppa kostar 4 daler". Vomb 1738. Liknande reparationer omtalas i Borgeby 1755, Ingelstorp 1784 och Tygelsjö 1753.
- 45 Underslagsbjälkar förekom på de skånska slotten och i städernas renässansarkitektur. Lundberg 1935 s 113. Bager 1936 s 29.
- 46 I den borgerliga tyska arkitekturen finns motsvarande *Unterzugbalken*. Klügel 1807 s 172. Jfr "furubjälkar och underslag". Ausås 1699. "Uti stugan är en bjälke underlagd de andra bjälkarna". Härslöv 1711.
- 47 Mandelgren 1882 s 17 f.
- 48 König 1752 s 95.

- 49 Schoerbing 1823 s 5 f.
- 50 Soltorkad tegel var mer användbart i fattigare huskonstruktioner och mera i det inre än det yttre. Klügel 1807 s 128.
- 51 "Tegel slogs här allmänt av var bonde ute på marken. Leret, som blivit uppkastat av hålan, trampades med hästar, slogs i former, torkades på öppna stället och utan att brännas bruktes till murning under tak, dock mest vid eldstäder. (Slägerup) von Linné 1959 s 242. Att lerstenen gärna nyttjades i dåliga korsvirkeskonstruktioner kan studeras i Bjärshög 1809, Ö Kärrstorp 1801 och Bjeresjö 1824. Beläggsprotokoll LUF A 4182.
- 52 Glemminge 1801, Ö Hoby 1801. Lerche 1966 s 76. Listen kunde vara en klenare bräda. Werner 1924 s 50.
- 53 "Gemene man" borde späcka sina korsvirkeshus med sönderhackad halm, hästgödsel, kalk, lera, sand, nöthår etc till ett "utseende af stenus". Lychou 1760 s 36. "Den som har tillfälle och medel att göra sig ett murbruk af tjära, kalk, aska och sand, för att därmed rappa åtminstone den sidan af huset, som får emottaga mesta regnet gör bäst." Schoerbing 1823 s 10. Enligt Hallenborg var Vemmenhøgs prästgård den enda gården i byn som hade en puts av kalk och kol. Hallenborg 1910–1913 s 347. Stocke 1760 s 73.
- 54 Tennberg 1775 s 12.
- 55 Håslöv 1703. Memorial 1703.
- 56 Espling m fl 1784 s 47 ff.
- 57 Den förändringen gjorde sig gällande från 1740-talet på slättbygden väster om Ystad senare på Österlen. Campbell 1928 s 207. Sent på 1700-talet påträffas raveltak på prästgårdarna. Ny ravel skulle läggas i Skurup 1746 och ett nytt raveltak fanns i N Rörum 1768. Raveltak fanns i Borrby 1783, Simris 1783 och i boningslängan i Billinge 1822. Raveln togs ifrån den s k surskogen. Riseberga 1789, Ö Strö 1768. Läkttak påträffas emellertid ganska tidigt i nordvästra Skåne i Össjö 1708, Förslöv 1787.
- 58 Ivetofta 1814, Glimåkra 1823. Det rödfärgade sticketaket var lagt 1813. Osby 1825.
- 59 Cronstedt 1741 s 20. Om hans roll som jordbruksreformator hänvisas till Berg 1931 s 2.
- 60 König 1752 s 71.
- 61 Polhem 1760. Espling m fl 1784.
- 62 Polhem 1760. Inberg 1762. Brelín 1763. Tennberg 1775.
- 63 Angerstein 1759. Cancrin 1797. Dieck 1796 s 61. Seidelin 1798. Klügel 1807. Lengblom 1809. Schoerbing 1823. Anckarsvärd 1825. Dorn 1838. Trotzig 1962 s 77 ff.
- 64 Ödmjukaste memorial till högvördige konsistorium och Lunds stifts vördade prästerskap vid prästmötet år 1799, Lyngby 9.9.1799 undertecknat av Lödman och Nibelius. F IIh:1 LDA. Underdånigt utlåtande av stiftets fullmäktige vid 1823 års riksdag. F IIh:1 LDA.
- 65 Kammarkollegii skrivelser 1810–1826 RA.
- 66 1757 års förordning om temporär skattefrihet för dem som byggde i sten fick till en början ringa effekt. Busch 1768 s 9. Campbell 1928 s 212 f. Arvastson 1976 s 159. Att bygga stenväggar beräknades kosta dubbelt så mycket som korsvirkesväggar. Duker 1760 s 13.
- 67 Kungl maj:t underdånigt utlåtande om ändring i kungl husesynsförordningen 1734, 5.12.1820. F IIh:1 LDA.
- 68 W af Klinteberg till domkapitlet Malmö 11.12.1820. F IIh:1 LDA. Utdrag av förslaget i ecklesiastikexpeditionen F II h:1 LDA.
- 69 Andrarum 1801, 1819. Den byggdes som en länga med lång farstu trots att tegel användes för första gången. Jfr S Rörum 1825, som också byggdes som en långkatekes omkr 1810.
- 70 En av dessa präster, M Rönbeck i Ystad, inordnades bland de patriotiska män som visste att arkitekturen var regelbunden och att den yttre prydnaden borde sökas i Italien, planlösningen i Frankrike och hushållets nödvändigheter i Tyskland. Han hade påtagit sig byggmästarens roll när han byggde sig en stenusprästgård i staden. Sandell 1760 s 30. Om prosten J Engstedt i Borrby f 1711 berättas att han med stort besvär lät bygga en grundmurad skola i byn. Sommeli-

us saml biogr ser A 3 II LUB.

- 71 Duker 1760 s 5.
- 72 Sandell 1760 s 25.
- 73 Stocke 1760 s 21.
- 74 V Nöbbelöv 1782, St Herrestad 1784, Röddinge 1803. Det talades nu också om att byggnadsskyldigheten borde beräknas olika i skogsbygd och slättbygd. H Angelin till domkapitlet Konga 2.8.1799. F IIh:1 LDA.
- 75 "Och ehuru ett slikt byggningssätt med furuplankor icke finnes utsatt i 1734 års förordning, fast det i skogsbygd är allmänt antaget, så när synerätten likväl jämför denna kostnad med vad ett hus av stolpar, löshult och lerväggar skulle uppstå till och varaktigheten av denna byggnad, särskilt i anseende till dess ovanliga stora och starka timmer, som häruti finnes, kommer i övertvägande anser synerätten denna herr pastor Wennerbergs byggnad vara för honom och efterträdaren långt bättre och mindre kostad i underhåll än det vanliga byggnadssättet, i synnerhet på slättbygden . . ." Förslöv 1787.
- 76 Arvastson 1973 s 19 ff. "En sådan jordkula (Reslöv) har jag ännu ingenstädes sett. Jag lär alltså bli nödsakad att bivakera i trädgården . . ." Tegnér till Hagberg 30.10.1823. Tegnér's brev II 1954 s 398.
- 77 Campbell 1926 s 149. P Roos till domkapitlet Västerstad 17.7.1828. F IIja:41 LDA. "Man predikar väl mycket men de har ett hjärta hårdare än sten." (Ingelstad hd 1816) Prostvisitationer F IIgb:52.
- 78 Enligt berättelser av två äldre män, bonden Jöns Rasmusson och nämndemannen Svenning Nilsson. Härslöv 1711.
- 79 Halmstad 1703. Memorial 1703.
- 80 Frillestad 1703. Memorial 1703.
- 81 Kågeröd 1703. Memorial 1703.
- 82 Skurup 1701. Memorial 1703.
- 83 Kap Den rättsliga ramen s 25.
- 84 Anledningen till de två äldre männen vittnesmål var just att änkan bestred klinegillet. Ovan not 78. En tillträdande präst fann ett slags "falskt" korsvirke av 4 tums furu- och granplank. Han sade sig vara bedragen och förledd och vägrade betala överbyggnadssumman. Den frånträdande prästen ansåg att hans "enfaldiga anförande" borde gå till domstol men en närvarande auskultant lyckades hindra detta. Ö Vemmerlöv 1791.
- 85 Solberg 1915–1916 s 402.
- 86 Rentzhog 1967 s 227.
- 87 Hanssen 1952 s 500. Betecknande för prästernas val av timmerman är en notis från V Sallerup 1736. Timmermannen på Skarhults slott skulle lämna förslag till ny boningslänga. Från Fulltofta 1825 omtalas att timmermannen på Åkersberg skulle göra nybyggnadsförslaget.
- 88 Om timmermannens duglighet, Inberg 1762 s 6. Ankarjärn istället för timmerfogar, Borlunda 1737. Fotträn, som spikades samman i hörnen, Skartofta 1778.
- 89 Hanssen 1952 s 417. Uppgifter om murmästare, som bygger spisar och skorstenar är vanliga redan i äldre tid och kan relateras till de murade spisarna i salarna.
- 90 Nils Niclasson på Andrarum och murmästaren Petter Hedberg i Ystad projekterade en ny prästgård i Sövestad. Sövestad 1754. Salsbyggnaden i V Nöbbelöv byggdes av murmästaren Johan Nicolous Ruus i Ystad. V. Nöbbelöv 1782.
- 91 Hanssen 1952 s 493 ff. 500.

Förändringsprocessen s 106–119

- 1 Erixon 1947 s 230. Egardt 1962 s 223.
- 2 Schier 1932 s 215. Ränk 1949 s 90 ff. Weiss 1959 s 151 f. Stoklund 1972 s 346. Löfgren 1975 s 49. Wiegmann 1975 s 16.
- 3 En *husbrand* brukade värderas till halva vindskidans värde och bör följaktligen ha varit hälften så lång. Ibland värderades den till samma pris som ett löshult. St Harrie 1714, Hammarlöv 1704. Säkerligen hade husbranden en prydnadsfunktion i den medeltida gården. I Danmark kombinerades den särskilt gärna med bulgaarden. Steensberg 1942 s 57. I tysk och i baltisk arkitektur var den tillsågad som en fågel. Gimbutas 1958 s 193 f. Benämningen *ryggåsågök* förekommer i den sentida skånska byggnadstraditionen i Albo hd för den lilla brädbit, som brukar täcka skarven mellan de båda vindskidorna på gavelnocken. Gustafsson 1928 s 153. Jfr gammaldanskan där husbrand betyder en rak, utskuren trästång. Dahlerup 1925. Benämningen saknas i Svenska akademins ordboksredaktions excerptsamling LUB.
- 4 Arnstberg 1973 s 25. Jfr Jung 1974 s 55.
- 5 Kolsrud 1973 s 29.
- 6 Hanssen 1973 s 37.
- 7 Panofsky 1938 s 107. Rapport 1969 s 58 f. Christensen 1972 s 88.
- 8 Durkheim 1910 s 176. Prázak 1938 s 336.
- 9 Tokarev 1972 s 178.
- 10 Duncan 1969 s 162. Langer 1953 s 66. Asplund 1973 s 76. Bringéus 1976 s 143.
- 11 Ek 1972 s 5 f. Svensson 1971 s 16, 57 LUF A 3166.
- 12 Hanssen 1976 s 46.
- 13 von Linné 1959 s 242.
- 14 Rehnberg 1966 s 53.
- 15 Söderberg 1972 s 11, 92.
- 16 Kap Den rättsliga ramen s 29 f.
- 17 Duker 1760 s 5.
- 18 Cronstedt 1741 s 7.
- 19 "I hänseende därtill att denna prästgård synes vid denna nu snart anställda besiktning bliva nog bristfällig och detta häradets nämnd icke kan vara så underrättad om vad som till dess iståndsättande kan erfordras, så föreställde herr accessor Nölling synerätten om icke det prövas nödigt hitkalla hantverkare såsom i synnerhet murmästare, snickare och smed vilka kunde giva närmare underrättelse om vad till varje arbete åtgå kan." Tillträdaren, kyrkoherde Bagge invände emellertid att det stred mot förordningen 1734 och att det var ovanligt vid synerna i trakten. Men herrskapet på godset lovade att betala hantverkarna. Sövestad 1754.
- 20 Arvastson 1976 s 158. Sandell 1760 s 30.
- 21 Burke 1954 s 44.
- 22 Lychou 1760 s 36. Jfr Hülphers 1934 s 18.
- 23 Sandahl 1760 s 25. Ödmjukaste memorial till högvördige konsistorium och Lunds stifts vördade prästerskap vid prästmötet år 1799, Lyngby 9.9.1799 undertecknat av Lödman och Nibelius. F IIh:1 LDA.
- 24 Busch 1768 s 2 f. "Minsan det går ej längre an – at krypa i det tysta" var något som de lägre samhällsklasserna minst av allt borde säga. Widbom 1760 s 37.
- 25 Stocke 1761 s 17.
- 26 Chr Ödman till domkapitlet S Villie 28.4.1824. F IIh:1 LDA.
- 27 Den årliga byggnadsskyldigheten relaterades till markegångspriserna i HO 1824. Diagram och tabeller över prisutvecklingen, LUF A 4182.
- 28 V Vram 1778. Prästernas anseende som girigbukar höll på att etableras. Orrelius 1767. Arvastson 1973 s 19.

- 29 Det ansågs vara naturligt att sterbhuset tillkallade ett ombud för att bevaka sin rätt. De valdes bland högre ämbetsmän såsom auditeurer, en hovrättskommissarie, häradsskrivare, kommissarier och sekreterare. Ö Vemmerlöv 1791, Hardeberga 1824, Skurup 1746, 1767, Bara 1749, Gessie 1807, Lämmeströ 1803, Röddinge 1803, Norrvidinge 1808. I ett fall skaffade sig även tillträdaren ett ombud och hela syneförrättningen blev en expertsak. Det var en assessor. N Åsum 1799.
- 30 Ex Borgeby 1755, Sövestad 1754 och Ilstorp 1742.
- 31 Reuterdahl 1836. Nytt och gammalt 27.9.1797.
- 32 "Man säger och det med skäl att boställen kan man icke gärna påkåsta. Man vet ock icke hvad aktning en efterträdare gör därpå". Barchaeus 1924 s 74. Uppgiften gäller Halland men är lika tillämplig på skånska förhållanden. Byggnadsmoralen resulterade i skämtsamma grötrim: "De foro båda/till en prästgård skön att skåda/ fallen var hvarannan långa/ och hvarannan stod på fall." Wieselgren 1900 s 177. Se även Ahnfelt 1857 s 33 f.
- 33 V Vram 1778. "Huru är det möjligt at sköta boken och plogen tillika?" Busch 1768 s 7.
- 34 Jones 1973 s 84. Burke 1954 s 24.
- 35 Sjöborg 1897.
- 36 Langer 1953 s 95. Ränk 1951 s 183.
- 37 Cavallin 1878 s 80.
- 38 Sjöborg 1897 s 58.
- 39 Jfr Ränk 1949 s 24.
- 40 Malinovski 1947 s 622.
- 41 Daun 1973 s 2, 5 f.
- 42 Douglas 1973 s 100.

Zusammenfassung

Einleitung

Die Untersuchung verfolgt das Ziel, die Wohnstätten der Landgeistlichen in Schonen in der Periode von 1680 bis 1824 vor einem ökologischen und juristischen Hintergrund zu beschreiben und zu versuchen, den Prozess der Veränderung von den sozialen Funktionen der Wohnung her zu analysieren.

Aus mehreren Gründen beschränkt sich die Untersuchung auf die südschwedische Provinz Schonen. Für die schonischen Pfarrhöfe traf eine Gesetzgebung im 18. Jahrhundert eine Regelung, die nur für schonische Verhältnisse galt. Es handelte sich um eine ursprünglich dänische Baupraxis, die nach der Angliederung Schonens an Schweden 1658 fortbestand. Ihren Mittelpunkt bildete die Verpflichtung der Geistlichen, ihre Häuser selbst zu finanzieren, was in Schweden einzigartig war. In den altschwedischen Provinzen war es seit dem Mittelalter die Schuldigkeit der Bauern, den Geistlichen Häuser zu stellen, und in den schonischen Städten oblag der Bürgerschaft diese Sorge. Ein weiterer Grund für die räumliche Abgrenzung liegt in den wechselnden sozialen und ökologischen Verhältnissen der schonischen Provinz, welche die Ausgestaltung der Bauweise beeinflussten.

Auch die zeitliche Abgrenzung wurde von den Rechtsverhältnissen diktiert, zugleich aber habe ich ein besonderes Interesse für die Gesellschaft des 18. Jahrhunderts, das eine dynamische Zeit war, die Vieles in der späteren Entwicklung ankündigt und erklärt.

Die Beschreibung der Gebäude ist ein wichtiger Teil der Arbeit. Es besteht die Möglichkeit, sich mit Hilfe archivalischer Quellen, sog. Übernahmebesichtigungen, über sie zu informieren.

Jedesmal, wenn ein Pfarrhof den Inhaber wechselte, versammelten sich die Schöffen des Kreises nebst Vertretern des Domkapitels und der Regierung auf dem Hof, um die Gebäude zu schätzen. Reparaturen und Mängel wurden notiert und die Baulichkeiten eingehend beschrieben. Wenn alles fertig war, wurde der Geldwert der Gebäude festgestellt, und der Nachfolger musste die Reparaturen oder Neubauten bezahlen, die der Vorgänger durchgeführt hatte. Wenn der Vorgänger den Unterhalt vernachlässigt hatte und die Gebäude

verfallen waren, musste er dem Nachfolger eine Schuld bezahlen. Die Übernahmebesichtigungen werden in den Archiven der Domkapitel und der Kreisgerichte aufbewahrt und liegen meiner Arbeit zugrunde.

Es reicht nicht aus, lediglich die physische Ausgestaltung der Gebäude zu beschreiben ohne Rücksicht auf die soziale Form, unter der ich die Relationen der Menschen zu Gebäuden und Wohnungen verstehe. Diese Relation bestimmt meine Versuche, beim Studium des Veränderungsprozesses die Bauweise als soziales Symbol zu deuten. Ich wähle für meine Behandlung eine abgegrenzte Situation um die Mitte des 18. Jahrhunderts und gehe u.a. von der physiokratischen Baudebatte aus.

Der juristische Hintergrund

In der ältesten Zeit oblag es den Kirchspielen, Grund und Boden für die Pfarrhöfe zur Verfügung zu stellen. Es gehörte dies zur Entlohnung des Geistlichen und ermöglichte es ihm, in seiner Gemeinde zu wohnen – im 13. und 14. Jahrhundert begründeten die Bischöfe eine Vormundschaft über den Pfarrhofbesitz, der dazu tendierte, zu einem ökonomischen Interessenobjekt zu werden. Nach der Reformation in den dreissiger Jahren des 16. Jahrhunderts übernahm die Regierung die Verantwortung für die Pfarrhöfe, und die Geistlichen wurden ermahnt, aus den Städten, in denen sie Handel trieben, auf ihre Höfe hinauszuziehen, andernfalls sie Strafe zu gewärtigen hätten.

Nach dem Übergang Schonens an Schweden blieb ihre Verpflichtung, für ihre Behausung zu sorgen, bestehen, was zu Konflikten führte. Die Geistlichen fühlten sich ungerecht behandelt, da die schwedische Ordnung vorsah, dass die Bauern des Kirchspiels die Pfarrhöfe zu bauen hätten. Eine erste Verordnung wurde im Jahre 1734 erlassen. Sie regelte Form und Anzahl der Gebäude. Unter den vorgeschriebenen Häusern findet man z.B. Wohnstube und Saal. Insgesamt sollten die gesetzlich verordneten Häuser einer Geldsumme entsprechen, die man als jährliche Bauverpflichtung bezeichnete. Wenn jemand für eine grössere Summe baute, musste der Nachfolger bezahlen, was der Vorgänger gebaut hatte. Man nannte diesen Betrag die Überbausumme.

Allmählich erwies sich die Verordnung als ein Fehlschlag. Die jährliche Bauverpflichtung war der Preisentwicklung im 18. Jahrhundert nicht angepasst, und die Übernahme der Pfarrhöfe wurde teuer. Die Unzufriedenheit mit der Verordnung führte zu einer neuen im Jahre 1824. Einige Geistliche entdeckten jedoch, dass die neue Verordnung ähnliche Mängel hatte, wie die alte und begannen 1826 mit einer Zusammenarbeit, aus der 1839 die Baukasse der schonischen Geistlichkeit (Skånska prästerskapets byggnadskassa) erwuchs.

Die Hofform

Um 1700 herrschte der dänisch-schwedische Vierkanthof vor. Neben den rein praktischen Eigenschaften einer solchen Anlage sprachen auch soziale Wertungen für eine geschlossene Hofform. Die Fassade des Wohnhauses, die auf den von den vier Gebäuden eingeschlossenen Hofraum hinausging, war häufig kräftiger gebaut als die Aussenseite. Hier verwendete man Ziegel vor dem Saal und Fachwerkkonstruktionen, die sowohl stärker wie teurer waren, als die Wand der Aussenseite. Einige Angaben zeigen, dass Ziegel anfangs auf die Dachfläche zum Hof hin gelegt wurden, während die andere Seite mit Stroh gedeckt war. Hieraus kann man schliessen, dass der Hofraum bei den älteren Wohnhäusern die Vorderseite bildete, und dass die Architektur zu dieser Seite hin ihre Wurzeln in den Bürgerhäusern der Renaissance hatte. Die agrarische Seite wandte sich nach aussen, von der Hofanlage weg, und die Rückseite des Wohnhauses erhielt oft Namen wie Waschhaushof oder Nordhof. Der Platz diente höchstens als Küchengarten mit Gewächsen für den Haushalt.

In der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts begannen die Höfe ihre Form zu verändern. Das Wohnhaus wurde freistehend in einigen Metern Entfernung von den Wirtschaftsgebäuden angelegt, was häufig mit der Feuersgefahr begründet wurde. Eigentlich stand hinter diesem Prozess aber nicht so sehr die Feuersgefahr wie vielmehr soziale Kräfte. Es ergab sich nun eine Gutshofanlage, deren Front auf den Garten mit seinen symmetrischen Wegen und Blumenbeeten hinausging. Die einstige Rückseite wurde nun zur Vorderfront des Hauses.

Die Studien zeigen, dass die den Hofraum umgebenden Gebäude Regionen mit wechselndem sozialem Ausdruck in ihrer Bauweise schufen. Die Veränderung, die in der letzten Hälfte des 18. Jahrhunderts eintraf, führte zu neuen Regionen auf den Höfen. Die Art und Weise, in der die Geistlichen ihre Wohnhäuser in einiger Entfernung von den Wirtschaftsgebäuden bauten, zeigt eine Veränderung in ihrer Einstellung zu der agrarischen Umwelt, und der Hofraum neigte dazu, ein ausschliesslicher Viehhof zu werden.

Wohnstube

In der älteren Periode um 1700 war die Wohnstube (dagligstuga) ein recht wichtiger Raum in den Pfarrhäusern. Oft war sie der einzige Aufenthaltsraum im Winter, wo man arbeitete und schlief. Um das Zimmer warm zu halten, war es getäfelt und hatte zuweilen doppelte Lehmwände, und nicht selten legte man eine dicke Lehmschicht zur Isolierung auf die Bretter der Decke. An der Wand zur Küche stand ein von dort geheizter Ofen mit Eisenplatten nach dem fränkischen System.

Im Lauf des 18. Jahrhunderts verlor das Zimmer immer mehr seine Bedeutung als Raum für alles für die Hofbewohner. Es wurde durch längsverlaufende Innenwände aufgeteilt, und seine Funktion wurde differenziert. Früher war es mit wandfesten Betten und Bettschränken ausgestattet gewesen, aber nach und nach richtete man im Wohnzimmer Schlafkammern ein. Mancherorts verschwanden die Wohnstuben ganz von der Bildfläche und wurden durch bürgerliche Einrichtungen wie Salon oder Esszimmer ersetzt. Um 1800 sprachen die Pfarrer lieber von einem Wohnzimmer (rum) und gebrauchten das Wort Stube (stuga), um die Wohnräume des Gesindes zu bezeichnen, die Leutestuben (folkstugorna). Die Wohnstube, die im 17. Jahrhundert in sowohl räumlich wie sozial höchst unterschiedlichen Milieus vorgekommen war, unterlag nun einer sozialen Einschränkung und repräsentierte im Lauf der 18. Jahrhunderts immer deutlicher die bäuerliche Welt, von der der Geistliche sich bemühte, Abstand zu gewinnen.

Leutestube

Besondere Räume für das Gesinde, Leutestuben (folkstugor), wurden in zunehmendem Umfang in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts eingerichtet. Früher hatte das Hofgesinde mit der Familie zusammen in der Wohnstube gelebt. Aber auch in der Wohnstube gab es unsichtbare Grenzen zwischen den Mitgliedern des Haushaltes. Sie assen nicht am selben Tisch, sondern man hatte einen besonderen Leute-Tisch (folka-bord).

Wir besitzen indes auch schon Belege für Leutestuben aus einer früheren Periode. So gab es um 1700 eine geringe Anzahl von Leutestuben in den schonischen Pfarrhöfen, doch verschwanden sie später wieder. Nicht selten wurden sie Hinter- oder Leute-Stube (bak- oder folkstuga) genannt und waren mit der „borgstuga“ oder „bortistuga“ der bürgerlichen Architektur des 17. Jahrhunderts verwandt. Im Zusammenhang mit ihrer neuerlichen Verbreitung in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts dachte man bei dem Worte bak=Hinter- an bak- von baka=backen, und bezog es auf den Backofen. Die Leutestuben wurden ziemlich konsequent in den Küchen oder in deren Nähe eingerichtet, und zuweilen bildete der Backofen eine ihrer Wände.

Erst um 1850 begannen die Leutestuben auch auf den Bauernhöfen üblich zu werden. Die Pfarrhöfe hatten also sehr früh schon separate Stuben für das Gesinde, die es ermöglichten, die sozial repräsentativen Räumlichkeiten hervorzuheben, mit denen das Gesinde nichts zu schaffen hatte.

Die grosse Stube

Die grosse Stube (större stugan) hatte eine lange Vorgeschichte: sie wurde seit der Verordnung von 1734 als Saal des Pfarrhofs bezeichnet. Die älteren Säle des 17. Jahrhunderts waren häufig als Speicherbauten (loftsbyggnader) aufgeführt und hatten zu ebener Erde einen Keller oder Vorratsraum. Die grosse Stube wurde oft auch Kellersaal genannt, weil sie in einem zweistöckigen Bau lag. Von dem Saal führte zuweilen eine verzierte Treppe hinab zu den Obst- und Weinvorräten im Keller. In seiner älteren Form lag der Saal nicht selten neben dem Wohnhaus, aber um 1700 begann er eine neue Ausgestaltung zu erhalten, indem man den Raum nun als Teil des Wohnhauses auffasste. Es handelte sich dabei eigentlich um modebedingte Ideen, die ursprünglich von der Renaissance herstammten, aber gleichzeitig spielte auch die französische Auffassung vom Garten eine Rolle für die Bauweise der Säle. Der Saal eines Hauses sollte sich mit seinen Fenstern vom Hofraum abwenden und auf einen grossartigen Gartenpark blicken. Es war dies eigentlich der Anfang eines Prozesses, der zur Auflösung der geschlossenen Höfe und zu einem freistehenden Wohnhaus führte.

Die älteren Säle wurden nur zeitweise bei Zusammenkünften benutzt und waren spartanisch eingerichtet. Die Entwicklung im 18. Jahrhundert führte dazu, dass man die Säle mit Heizung versah und sie fortan auch im Alltag benutzte. Sie wurden zu bürgerlichen guten Stuben in ländlichem Milieu.

Wohnungsgrundriss

Die einfachsten Wohnungsgrundrisse bestanden um 1700 aus drei Teilen, einer Küche, einer Stube und einer Vorratskammer. Dieser Grundriss erinnerte an die Behausungen der Bauern, doch wurde er häufig durch einen Saalbau zwischen den Wirtschaftsgebäuden erweitert. Ein bei weitem üblicherer Grundriss war dagegen ein Doppelstubengrundriss mit einer Wohnstube nach der einen Seite und einem Saal nach der anderen. Dazwischen lag eine Diele mit dem Schornstein für die Plattenöfen. Dieser Wohnungsgrundriss entwickelte sich während der Renaissancezeit und kam im 17. Jahrhundert in Mode. Häufig war der Doppelstubengrundriss mit einem ausgebauten Küchenbau kombiniert, der hinter dem Wohnhaus lag und vom Hof aus nicht sichtbar war. Dadurch wurde der Grundriss kreuzförmig.

Nach der Mitte des 18. Jahrhunderts begannen die Geistlichen sich anderen Wohnungsgrundrissen zuzuwenden. Ihre Neubauten waren breiter und verwendeten stabileres Material, Ziegel anstatt Lehm und Blockbau mit Kiefernstämmen statt Ständerbohlenbau. Die Grundrisse erhielten nun eine neue Form mit längsverlaufenden Innenwänden, was eine grössere Differenzierung

der Wohnung mit doppelten Reihen von Zimmern ergab. Jetzt begann der französische Saalbaugrundriss, ein Gutshausgrundriss, sich durchzusetzen.

Die neuen Grundrisse verbreiteten sich nicht gleichmässig über die Provinz, die Pfarrhöfe der Ebene behielten ein älteres Modell bei. Wenn neomodische bürgerliche Räume dazukamen, wie z.B. Schlafzimmer, wurden sie nicht selten in einen Anbau zum Garten hinaus gelegt und erhielten Ziegel- statt Lehmwände und bessere Fachwerkträger als das übrige Haus.

In den neunziger Jahren des 18. Jahrhunderts erörterte man seitens der Geistlichkeit, inwieweit ein Normalgrundriss für Pfarrhöfe zweckmässig wäre. Viele verwarfen die neuen Wohnhaustypen und setzten sich für Einfachheit ein. Das deutet meiner Ansicht nach auf ökonomische Schwierigkeiten hin, da die neugebauten Wohnstätten grosse Überbausummen bedingten.

Bautechnik

Die Pfarrhöfe des 17. Jahrhunderts waren im allgemeinen in den ebenen Gegenden des Südens in Lehm und Fachwerk aufgeführt und in den Waldgebieten im Norden in Holzbau. Auf einer Reihe von Pfarrhöfen kamen schon um jene Zeit vereinzelt Ziegel und Steinmauern vor, die in der lokalen Bautradition fehlten. Aus der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts besitzen wir Angaben über eine technologische Neuerung. Ziegel begann sich als Wandmaterial in grösserem Umfang zu verbreiten und in den nördlichen Teilen der Provinz Blockbautechnik mit Schwalbenschwanzverzinkung.

Die Gründe für die technologische Neuorientierung sind u.a. in der physiokratischen Baudebatte um die Mitte des 18. Jahrhunderts zu suchen, aber auch in der besonderen Situation der Geistlichen. Sie hatten seit dem 17. Jahrhundert beim Hausbau ausserhalb der Arbeitsgemeinschaft der Bauern gestanden und mussten gemietete Arbeitskraft heranziehen. Es gab im 17. Jahrhundert Kontakte zu bürgerlichen Handwerkern, die von den Schlössern oder aus den Städten requiriert wurden, z.B. Maurermeister, die Öfen und Schornsteine bauten, und Zimmerleute, die das Bauholz zubereiteten. Die physiokratische Baudebatte war Ausdruck eines sozialen Umstellungsprozesses und bedeutete ein aktives Abstandnehmen von der lokalen Bautradition.

Der Veränderungsprozess

Dem Menschen bieten sich verschiedene Baualternativen an, die zwischen den einzelnen Gesellschaften variieren, sozial und kulturell orientiert sind und zeitlich wechseln. Die Veränderung der Gesellschaft im 18. Jahrhundert in Richtung auf eine grössere Komplexität spiegelte sich in einer wachsenden

Anzahl von Baualternativen. Auf den Pfarrhöfen begannen sich Wohnungsgrundrisse und Wohnbautechniken durchzusetzen, die früher undenkbar gewesen wären und die gegen den juristischen Rahmen verstießen.

Im weiteren versuche ich, eine kulturelle Situation um die Mitte des 18. Jahrhunderts abzugrenzen und zu studieren, wie gesellschaftliche Kräfte die Bauweise beeinflussen. Die Gesellschaft stand im Begriff sich zu verändern; eine rasche Bevölkerungszunahme war zu verzeichnen und die Kluft zwischen Grundbesitzenden und eigentumslosen Gruppen vergrößerte sich. Die physio-kratische Baudebatte, welche das Rühmenswerte am Experiment betonte, war im Grunde ein Ausdruck für die neue Situation. Die Bauweise war ein Mittel, die soziale Hierarchie der Gesellschaft sichtbar zu machen.

Die ökonomische Lage war Neuerungen auf dem Bausektor günstig. Da beim Übergang der Pfarrhöfe von einer Generation auf die nächste Ablösungsgelder und Überbaubeträge gezahlt wurden, waren die Baukosten durch zukünftige Inhaber garantiert. Auf kurze Sicht war es möglich, über die eigenen Verhältnisse zu leben, aber auf lange Sicht führten die ständig wachsenden Überbausummen dazu, dass die Rekrutierung von Geistlichen in Gefahr geriet.

Die Geistlichen fühlten sich in dieser Situation von den bürgerlichen Ausdrucksmitteln für sozialen Status angezogen. Die bürgerliche Sphäre war früher z.B. durch ein Stück Ziegelwand vor dem Saal markiert worden, doch blieben daneben alle Gebäude des bäuerlichen Lebens stehen. Nach der Mitte des 18. Jahrhunderts baute man lieber in vollem Umfang nach Gutshausgrundrissen und zog einen Zaun über den Hof, um eine soziale Grenze zwischen der Rolle des Pfarrers als Bauer und als Beamter zu ziehen. Vom kognitiven Gesichtspunkt ist es leichter zu erklären, warum die Geistlichen den zeitgenössischen Ideen von guten Wohnstätten lauschten, die unter dem Schein von Experimenten erörtert wurden. Es war für sie nichts Revolutionierendes, sondern seit alters ein Teil ihrer kollektiven Symbolwelt. Die bürgerliche Baukunst war seit dem 17. Jahrhundert auf den Pfarrhöfen vertreten gewesen, aber die Entwicklung in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts bedeutete einen totalen Durchbruch dieser Ideen.

Die Wohnung lässt sich als Verkörperung kultureller Wertungen betrachten, und in der Dialektik zwischen materieller Form und Wertungen liegt der Schlüssel zu Veränderungsprozessen. Wenn eine Wertung sich verändert, so dass Dissonanzen entstehen, kann die Wahl einer neuen materiellen Form auf kulturelle Konsistenz abzielen. Eine stärkere Betonung der bürgerlichen Ausdrucksmittel deutet auf eine durchgreifende Veränderung im Gleichgewicht zwischen agrarischen und bürgerlichen Bauteilen. Die Veränderungen weisen auf ein Bedürfnis an Formalität und sozialer Distanz zur Umgebung hin.

Es ist gar nicht so sicher, dass das Leben in den Häusern sich ebenso stark änderte wie die Fassaden. Der Rahmen, der das Leben umschloss, veränderte

sich in dem sozialen Umgang der Menschen miteinander, und die materiellen Formen symbolisierten soziale Rollen in einer veränderlichen Gesellschaft.

Übersetzung: Dr. phil. Christiane Boehncke Sjöberg

Förkortningar

HO	Husesynsförordning
HO 1734	Kungl maj:ts nådiga förordning angående prästgårdsbyggnad och husesyn i Skåne 17.12.1734 E Ia:9 LDA
HO 1824	Kungl maj:ts nådiga förordning angående prestgårdsbyggnader i Skåne gifwen Stockholms slott den 17 mars 1824 (1824)
LDA	Lunds domkapitels arkiv
LLA	Lunds landsarkiv
LUB	Lunds universitetsbibliotek
LUF	Folklivsarkivet i Lund
LUKA	Kyrkohistoriska arkivet i Lund
Memorial 1703	Inkomna svar på biskop Steuchius cirkulärbrev till samtliga präster i stiftet 11.1.1703 E XXII:7 LDA
NM	Nordiska museet
RA	Riksarkivet
SAOB	Svenska akademins ordbok
ViLa	Visby landsarkiv

Otryckta källor

BILLINGE

Gamlegård:
Bildarkiv

LUND

Folklivsarkivet

Avskriftsarkivet:

A 1190 Bouppteckningar

A 1441 ”

A 1491 ”

A 1498 ”

A 1499 ”

A 1503 ”

A 2588 K Bergdahl Möbler i sydsånska prästgårdar under 1700-talet 1967

A3166 B Svensson Studier i 1800-talets byggnadsskick i Jämshögs och
Kyrkhults socknar 1971

A 3793 S Norén Synpunkter på den dansk-skånska gården 1974

Manuskript, excerpter, rekonstruerade planlösningar och bilagor, LUF A 4182

Gårdsarkivet:

Bildmaterial

Kyrkohistoriska arkivet

K Hansson Prästernas underhåll efter reformationen i teori och praxis. En
studie i förhållandena i Skåne, Halland, Blekinge under 1500-ta-
let 1967

S Kjellshög Landmodet som kyrklig tillsynsmyndighet (del av avh) 1975

Lunds landsarkiv

Kyrkoarkiv:

Syneprotokoll. Övriga handlingar. Handlingar rörande prästgårdar och
klockaregårdar.

Häradsrättsarkiv:

Syneprotokoll
Övriga handlingar

Lunds domkapitels arkiv:

Husesyns- och ekonomiska besiktningshandlingar
Kungl maj:ts och kollegiers brev
Brevkoncept
Uppgifter i vissa ämnen insända av prostarna
Biskopsvisitationer
Prostvisitationer
Riksdagshandlingar
Stiftskistan
Synodalprotokoll
Domkapitlets protokoll

Prostarkiv:

Domkapitlets skrivelser och cirkulär
Prostvisitationer

Ritningssamlingen

Enskilda arkiv:

Prof E Z Munck af Rosenschölds brevsamling

Svenska akademins ordboksredaktion

Excerptsamlingen

Universitetsbiblioteket

Ekonomiska anteckningar angående Vinslövs prästgård och pastorat
1790–1820.
W Faxes brevsamling
Samling Sommelius

MALMÖ

Länsstyrelsen i Malmöhus län

Lantmäterienhetens arkiv:

Hyby akt 1
Lyby akt 10, 13

SINCLAIRSHOLM

Godsarkiv:

Ritningar

STOCKHOLM

Kungl kammarkollegii arkiv

Utlåtanden

Husesyner

Nordiska museet

Prästgårdsinventeringen

Riksarkivet

Kammarkollegii skrivelser

v Hartmansdorffska brevsamlingen

VISBY

Visby landsarkiv

Ritningssamlingen

A Edles samling

Tryckta källor och litteratur

- Ahnfelt, P. G. 1857: *Studentminnen. Anteckningar och tidsbilder från hemmet, skolan, universitetet och församlingen 2.*
- Ambrosiani, S. 1906: Järnkakelugnar och järnugnar. *Fataburen.*
- Anckarsvärd, C. H. 1825: *Om taktäckning på landsbygden, jemte några statsekonomiska betraktelser.*
- Angerstein, R. 1759: *Anmärkingar wid italienska byggnadssättet, til förekommande af eldswådor.*
- Arnstberg, K-O. 1973: Studiet av teknologi och materiell kultur. *Nord-Nytt 1–2.*
- Arvastson, G. 1969: Gunnaröd nr 3 i Billinge. *Skånes hembygdsförbunds årsbok.*
- 1971: Hjärnarps prästgård. *Bjärebygden.*
- 1973: Prästgårdsbekymmer i Källs-Nöbbelöv på 1700-talet. *Onsjöbygden.*
- 1976: V. Vrams nymodiga prästgård. *Kulturen.*
- Asplund, J. 1973: *Inledning till strukturalismen.*
- Bager, E. 1936: Skånska Dagbladets gård. *Gamla gårdar i Malmö 1.*
- Barchaeus, A. G. 1924: *Underrättelser angående landthushållningen i Halland samlade under en resa 1773.* Utg. av B. Möller.
- Berg, G. 1931: Carl Johan Cronstedt som jordbruksreformator. *Västmanlands fornminnesförenings årsskrift.*
- Bergman, M. 1950: *Hemmet i Vinslövs prästgård.*
- Berlin, K. & Hazelius, F. 1917: De gamla prästgårdarna och de nya. Skånsk hembygdsvård. *Skånska föreningen för byggnadskultur 1:4.*
- Bilagor till PM angående skånska prästerskapets byggnadskassa 1934.*
- Björning, L. 1947: *Skånes jord- och stenindustri. Dess utveckling, lokalisering och betydelse ur näringsgeografisk synvinkel.*
- Bogren, Y. 1937: *Den kyrkliga försvenskningen av skånelandskapen och Bohuslän.*
- Brelin, J. 1763: *Anmärkingar wid byggningskonsten, at igenom förbättrade eldstäder, bespara ved och få rökfria väningsrum I.*
- Bricka, C. F. 1885–1886 utg.: *Kancelliets brevbøger 1551–1555.* Khvn.
- Bringéus, N-A. 1950: *Kyrkans tjänare i Örkelljunga pastorat.*
- 1968: *Das Studium von Innovationen. Zeitschrift für Volkskunde.*
- 1974: *Bouppteckningar som etnologisk källa. Vetenskaps societeten i Lund. Årsbok.*
- 1976: *Människan som kulturvarelse.*
- Brohed, I. 1974: Skånska prästerskapets byggnadskassa och dess arkiv. *Ale. Historisk tidskrift för Skåneland.*
- Bruzelius, N. 1832: *Underrättelse rörande skånska presterskapets löneinkomster.*
- Burke, K. 1954: *Permanence and change. An anatomy of purposes.* Los Altos.
- Busch, H. A. 1768: *Förslag til beqwämare byggnad för dagswerkstorp.*
- Campbell, Å. 1926: *Bondgårdar på Söderslätt från 1600-talet och förra hälften av 1700-talet.*

- Folkminnesstudier tillägnade Hilding Celander.*
1928: *Skånska bygder under förra hälften av 1700-talet.*
- von Cancrin, F. L. 1797: *Bewärte Anweisung Schornsteine feuerfest zu bauen, zu fegen und das Rauchen zu verhindern.* Frankfurt och Leipzig.
- Carlquist, G. 1945–1963: *Lunds stifts herdaminne från reformationen till nyaste tid.* Ser II. Biografier.
- Cavallin, S. 1854–1858: *Lunds stifts herdaminne* 1–5.
1878: *Ur skånska presthusens häfder.*
- Christensen, A-L. 1972: *Livet i og mellom husene. Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring. Årsberetning.*
- Cronholm, A. 1851: *Skånes politiska historia* 2.
- Cronstedt, C. J. 1741: *Tal om stenhusbyggnad, hållit för svenska wetenskapsacademien.*
- Dahl, S. 1942: *Torna och Bara. Studier i Skånes bebyggelse- och näringsgeografi före 1860.*
- Dahlerup, V. 1925 utg.: *Ordbog over det danske sprog.* Khvn.
- Dahlgren, F. A. 1914–1916: *Glossarium öfver föräldrade eller ovanliga ord och talesätt i svenska språket.*
- Danske magazin* 1746, 2. 1752, 6.
- Daun, Å. 1973: *Kulturell konsistens och kontextuella faktorer i studiet av traditionsanpassning.*
- Dieck, F. W. 1796: *Unterricht für den Bürger und Landtman wie Landthäuser und Strohdächer auf eine leichte und wohlfeile Art feuersicher gemacht.* Hamburg.
- Dorn, J. F. 1838: *Praktisk handledning om taktäckning, efter en ny, enkel och föga kostsam, men varaktig method.*
- Douglas, M. 1973: *Natural Symbols. Explorations in Cosmology.* London.
- Duker, E. M. 1760: *Tankeförsök om stenhushbyggnads nytta.*
- Duncan, H. D. 1969: *Symbols and social theory.* New York.
- Durkheim, E. 1910: *Les Règles de la Méthode Sociologique.* Paris.
- Egardt, B. 1962: *Hästslakt och rackarskam.*
- Ejder, B. & Ljunggren, K. G. 1950–1965 utg.: *Lunds stifts landebok* 1–3.
- Ek, S. B. 1959–1960: *Nybildning och tradition. Förändringar inom allmogens bostadsskick i norra Ångermanland. Arkiv för norrländsk hembygdsforskning.*
1972: *Fiktioner om 1800-talets kulturomvandling. Rig.*
1973: *Högkonjunkturer, innovationer och den folkliga kulturen.*
- Enblom, W. 1833, 1836 utg.: *Samling af äldre och nyare nu gällande författningar* 1–2.
- Engqvist, H. E. 1974: *Über die Gestaltung und Disposition des Bürgerhauses in Dänemark um 1500. Acta Visbyensia* 5.
- Erixon, S. 1924: *Prästgårdar i Dalarna under 1600-talets senare del och början av 1700-talet. Fataburen.*
1937: *Some primitive constructions and types of layout, with their relation to European rural building practice. Folk-liv.*
1941: *Studier rörande eldstäder i Blekinge. Blekingeboken.*
1947: *Svensk byggnadskultur. Studier och skildringar belysande den svenska byggnadskulturens historia.*
1951: *Breareds prästgårds äldre byggnadshistoria. Liv och folkkultur* 3.
1952: *Centraldirigerad och folklig byggnadskultur. Liv och folkkultur* 5.
1970: *Liggmöbler. Folklig möbelkultur i svenska bygder.*
- Erslev, K. & Mollerup, W. 1881–1882 utg.: *Danske Kancelliregistranter 1535–1550.* Khvn.
- Eskeröd, A. 1947: *Årets äring. Etnologiska studier i skördens och julens tro och sed.*
1957: *Den dansk-skånska gården och Hinterpommerns fyrkantgårdar. Fataburen.*
- Espling, O. m fl 1784: *Chemisk-oekonomisk afhandling om Mineralers användande i byggnadskonsten.*

- Espman, C. M. 1768: *Korta underrättelser angående kyrko- och prästrättigheter.*
- Falkman, L. B. 1848: *Upplysningar om kronans, kyrkornas och presterskapets inkomster af andeligt gods uti Skåne, Halland och Blekinge från äldre tid till år 1660 2.*
- Faxe, W. 1811: *Memorial till vördige presterskapet i Lunds stift.*
1822: *Anvisning för Herrar Contracts-Prostar i Lunds välloflige stift, rörande de ämnen, som vid Visitationer i Församlingarne bör föredragas och efterfrågas.*
- Feilberg, H. F. 1886–1914: *Bidrag til en ordbog over jyske almuesmål 1–4.* Khvn.
- Fock, H. J. 1762: *Projekt til byggnad för allmogen på landet til helt, halft, fierdedels och åttondels hemman.*
- Franzen, A-M. 1970: *Målade kistor och skåp. Om det folkliga möbelmåleriet i Skåne under 1700- och 1800-talen.*
- Frimannslund, R. 1958: *Den fyrsidiga gården. Norden och kontinenten. Föredrag och diskussioner vid trettonde nordiska folklivs- och folkminnesforskmötet i Lund 1957.*
- Frolec, V. 1966: *Die Volksarchitektur in Westbulgarien im 19. und zu Beginn des 20. Jahrhunderts.* Brno.
- Författningar angående öfverbyggnad å prestgårdarne i Skåne jemte fastställd ritning till boningshus derå 1864.*
- Gimbutas, J. 1958: *Lietuviu sodžiaus architektura Mązojoje Lietuva Mažoji Lietuva. Studia Lituanica 1.* New York.
- Gotfredsen, I., 1973 utg.: *Langelandsk Ordbog 1–3.* Khvn.
- Granlund, J. 1965: *Holz und Stein in der ländlichen Baukultur Gotlands im 17. Jahrhundert, Acta Visbyensia 2.*
- Gustafsson, G. 1927: *Bidrag till den skånska gårdens historia. Kungl. humanistiska vetenskaps-samfundet i Lund. Årsberättelse.*
1928: *Undersökningar av vägg- och byggnadskonstruktioner i Albo härad i Skåne. Nordiskt folkminne. Studier tillägnade C. O. von Sydow.*
1932: *Skånska prästgårdar från 1600-talet och 1700-talet. Fataburen.*
- Göransson, G. 1950: *Canutus Hahn. En biografisk studie.*
- Hallenborg, C. 1910–1913: *Anmärkningar till Carl von Linnés Skånska resa. Historisk tidskrift för Skåneland 4.*
- Hansen, G. 1969: *Praestegårdsliv. Dagligliv i Danmark 1.* Khvn.
- Hanssen, B. 1952: *Österlen. En studie över socialantropologiska sammanhang under 1600–1700-talen i sydöstra Skåne.*
1969: *Methodological Remarks on Sociological History. Acta sociologica 12 n:o 4.*
1973: *Kulturens permanens och förändring. Nord-Nytt 3–4.*
1976: *Hushållens sammansättning i österlenska byar under 300 år. Rig.*
- Hansson, H. A. B. 1930: *En gård på Söderslätt genom tvenne sekler.*
- Heuter, P. 1961: *Die ländliche Bauweise des 15. und 16. Jahrhunderts im Schelde-, Maas- und Rheingebiet. Quellen und Studien zur Volkskunde 4:1. Siegburg.*
- Hjort-Rasmussen, A. 1966: *Stråtage. En gennemgang af danske taekkemetoder.* Kvhn.
- HO 1824. *Kungl maj:ts nådiga förordning angående prestgårdsbyggnader i Skåne, gifwen Stockholms slott den 17 mars 1824.*
- Hofrén, M. 1937: *Herrgårdar och boställen. En översikt över byggnadskultur och heminredning å Kalmar läns herrgårdar 1650–1850.*
- Holmbäck, Å. & Wessén, E. 1933–1946: *Svenska landskapslagar 1–5.*
- Hülphers, A. 1934: *Genom sjuttonhundredatalets Skåne. Utg. av H. Schiller, i dens Skåne genom två sekler.*
- Håndbog for danske lokalhistorikere.* Red. av J. Hvidfeldt. Kvhn 1952–1956.
- Hähnel, J. 1975: *Stube: Wort- und sachgeschichtliche Beiträge zur historischen Hausforschung.* Münster.

- Inberg, E. 1762: *Enfaldiga tankar huru trähus kunna i anseende til golf, tak och wäggar göras wäl warma*. Åbo.
- Ingers, I. 1973: *Burlövs kommun. Historia och beskrivning*.
- Instruction hwarefter kyrkoinspectorerne uti hertigdömet Skåne ... Gifwen Stockholm den 23 april anno 1697*.
- Jespersen, S. 1958: *Den fyrsidiga gården. Norden och kontinenten. Föredrag och diskussioner vid trettonde nordiska folklivs- och folkminnesforskaarmötet i Lund 1957*.
- 1961: *Studier i Danmarks bønderbygninger*. Khvn.
- Johannesson, G. 1947: *Den skånska kyrkan och reformationen*.
- Jones, T. 1972: World views. Their nature and their function. *Current Anthropology* 13.
- Jung, C. G. 1974: *Människan och hennes symboler*. Ljubljana.
- Jörberg, L. 1972: *A history of prices in Sweden 1*.
- Jørgensen, H. G. A. 1919: *Reformationen i Danmark. Den danske kirkes historie 1517–1537*. Khvn.
- 1937: *Sognepraest og praestegaard. Dansk praestegaardsliv gennem 1000 aar*. Khvn.
- En Kirche Ordinantz, hvor effter alle Baade Geistlige oc Verdslige udi Norges Rige skulle sig rette oc forholde, Giffuit Aar 1607*. Khvn.
- Kirkehistoriskt lexikon for Norden* 3. Utg. av Nielsen & Andersen. Khvn 1911.
- Kjellberg, S. T. 1969: *Skånska medeltidsfästen. Kulturen*.
- Kjöllerström, S. 1970: *Gustav Vasa och reformatörerna. Scandia*.
- 1975: *Upplandslagens prästgårdar. Scandia*.
- af Klercker, J. 1969: *Officersboställen i Skåne under indelningsverkets tid. Skånes hembygdsförbunds årsbok*.
- Klügel, G. S. 1807: *Anfangsgrunde der praktischen Mechanik und der bürgerlichen Baukunst*. Berlin och Leipzig.
- Koch, H. 1942: *Danmarks kyrka genom tiderna*.
- Kolderup-Rosenvinge, J. L. A 1824 utg.: *Samling af gamle danske love*. Khvn.
- 1840: *Grundrids af den danske kirkeret* 2. Khvn.
- 1850: *Om kirkebestyrelse, kirkeforfatning og kirkens ejendomsret*. Khvn.
- Kolsrud, K. 1973: *Etnologerna och den materiella kulturen. Nord-Nytt* 1–2.
- König, C. H. 1752: *Inledning till mecaniken och bygningskonsten; jämte en beskrifning*.
- Langer, S. 1953: *Feeling and form*. New York.
- Laurensen, L. 1896 utg: *Kancelliets brevbøger 1566–1570*. Khvn.
- Laurensen, P. 1868: *Malmøbogen*. Utg. av H. F. Rördam. Khvn.
- Leche, A. 1760: *Tankeförsök om stenhusbyggnads nytta*.
- Lengblom, C. 1809: *Yttrande om lerhusbyggnader*.
- Lerche, G. 1966: *Sidebåndskonstruktioner*. Brede.
- 1969: *Bøndernas boliger. Daglig-liv i Danmark* 1. Khvn.
- von Linné, C. 1959: *Carl Linnæi skånska resa år 1749*. Red. av C-O. von Sydow.
- Lovén, N. 1957: *Folklivet i Skytts härad vid början av 1800-talet. Barndomsminnen*. 5 uppl.
- Lundberg, E. 1935: *Herremannens bostad. Studier över nordisk och allmänt västerländsk bostadsplanering* 1.
- 1940: *Byggnadskonsten i Sverige under medeltiden 1000–1400*.
- 1942: *Svensk bostad. Samfundet för hembygdsvård. Handböcker*.
- Lychou, E. 1760: *Tankeförsök om stenhusbyggnads nytta*.
- Löfgren, O. 1975: *Arbeitsteilung und Geschlechterrollen in Schweden. Ethnologia Scandinavica*.
- Malinowski, B. 1947: *Culture. Encyclopaedia of the Social Sciences* IV.
- Malmström, J. J:son. 1821: *Försök till pastoral-calender för Lunds stift*.
- Mandelgren, N. M. 1882: *Julen hos allmogen i Kullen i Skåne på 1800-talet. Ur de nordiska folkens lif* 1.

- Matzen, H. & Timm, J. 1891: *Haandbog i den danske kirkeret*. Khvn.
- Maxime Venerandi consistorii, tryckte circulaire till vördige prästerskapet i Lunds stift 1809.
- Meyer, P. 1949: *Danske bylag*. Khvn.
- Minnhagen, M. 1973: *Bondens bostad. En studie rörande boningslängans form, funktion och förändring i sydöstra Skåne*.
- Moszynski, K. 1936: *Slavernas folkkultur 1*.
- Munck, P. 1795: *Circulaire til herrar Contractsprostar uti Lunds stift*.
- Mårtensson, A. 1963: *Eldstäder i Skåne. Kulturen*.
- Nicolovius, se Lovén, N.
- Normann, C-E. 1948: *Prästerskapet och det karolinska enväldet. Studier över det svenska prästerskapets statsuppfattning*.
- Normann-Lundberg, C. G. 1951: *Bidrag till frågan om äganderätten till prestgårdarne i Sverige under medeltiden*.
- Nytt och gammalt* 27 september 1797.
- Nytt och gammalt* 21 augusti 1799.
- Olsson, B. 1947: *Ur prästgårdarnas historia. Lunds stift i ord och bild 1*.
- Olsson, H. 1950: *Sörby sockens gamla prästgård och dess föregångare. Skånes hembygdsförbunds årsbok*.
- Orrelius, M. 1767: *Oförgräpliga anmärkningar wid en nyligen utkommen skrift. Svar på en skrift av G. A. Liljestråle*.
- Palladius, P. 1925: *Visitatsbog*. Utg. av L. Jacobsen. Khvn.
- Panofsky, E. 1938: *The history of art. The meaning of the humanities*. Princeton.
- Pleijel, H. 1970: *Hustavlans värld. Kyrkligt folkliv i äldre tiders Sverige*.
- Polhem, G. 1760: *Tal om de i landet befintliga bygningsämnen hållet för Kongl. Vetenskaps academien 5 nov 1760*.
- Prázak, V. 1938: *Die socialen Zustände als Grund für die Formenänderungen im Bereiche der materiellen Kultur. Folkliv*.
- Prästmöteshandlingar för Lunds stift 1795, 1799, 1814, 1826*.
- Publique handlingar, placater, förordningar, resolutioner och publicationer 1 1742*.
- Raab, J. 1819: *Kort beskrifning om Häglinge socken. Handlingar af Christianstads Läns kongl. Hushålls-Sällskap, 5:e häftet*.
- Raphael, E. 1913: *Öländska gårdar och deras inventarier 1677. Fataburen*.
- Rapoport, A, 1969: *House, form and culture*. Englewood Cliffs.
- Rasmussen, P. 1970: *Lenenes og domkapitlernes jordebøger. Landbohistoriske studier tillegnede Fridlov Skrubbeltrang 4*. Khvn.
- Rehnberg, B. 1966: *Prästeståndet och religionsdebatten 1786–1800*.
- Rentzhog, S. 1967: *Stad i trä. Panelarkitekturen. Ett skede i den svenska småstadens byggnadshistoria*.
- Reuterdahl, H. 1836: *Granskning af handlingar rörande prestbristen i Lunds stift samt prestbildningen vid rikets akademier*.
- Rietz, J. E. 1862–1867: *Svenskt dialektlexikon*.
- Rothstein, J. J. 1823: *Matrikel öfver Lunds stift*.
- Runeberg, E. G. 1818: *Academisk afhandling om husesyner*.
- Ränk, G. 1949–1951: *Das System der Raumeinteilung in den Behausungen der nordeurasischen Völker 1–2*.
- Rördam, H. F. 1883–1889 utg.: *Danske kirkelove samt udvalgt af andre bestemmelser vedrørende kirken 1–3*. Khvn.
- Sandahl, J. 1760: *En hushållares upmärksamhet vid växtriket*.
- Sandblad, N. G. 1949: *Skånsk stadsplanekonst och stadsarkitektur intill 1658*.
- Sandell, C. M. 1760: *Tankeförsök om stenhushusbyggnads nytta*.

- Sandklef, A. 1953: *Hallandsgårdar. Bebyggelse på gårdar och torp före 1900.*
- Schalling, E. 1920: *Den kyrkliga jordens rättsliga ställning i Sverige. En rättshistorisk undersökning.*
1936: Kyrkogodset i Skåne, Halland och Blekinge under dansk tid. *SOU* 1936:28.
- Schier, B. 1932: *Hauslandschaften und Kulturbewegungen im östlichen Mitteleuropa.* Reichenberg.
- Schäfer, D. 1906: *Das Bauernhaus im Deutschen Reiche und in seinem Grenzgebiet.* Dresden.
- Schönbeck, A. 1761: *Tankeförsök om stenhusbyggnads nytta.*
- Schoerbing, C. M. 1823: *Om sättet att uppföra hus af torkade lerstenar, samt att täcka dem med eldsäkra tak af ler- och halmskifvor.*
- Secher, V. A. 1903 utg.: *Forordninger, recesser og andre kongelige breve 1639–1650.* Khvn.
- Seidelin, K. H. 1798: *Underrättelse om sättet at bygge stamphus eller beqwäma hus af jord eller lera.*
- Severinsen, P. 1920: *Folkekirkens ejendomshistorie.* Khvn.
- Sjöborg, N. H. 1897: Förklaring öfver kartan föreställande Högestads prästgård. *Meddelanden från Nordiska museet.*
- Solberg, M. 1915–1916: Folklivet på Söderslätt under senare hälften av 1700-talet, en samtida berättelse meddelad av B. Möller. *Historisk tidskrift för Skåneland* 6.
- Steensberg, A. 1942: Den danske bondegaard. Fra jordhuset til den moderne bondebolig. *Vi og vor fortid* 8.
1957: Bullhus. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid.*
1959: De siste århundreders ændringer i den danske bondekultur. Årsager og forløb. *Budkavlen.*
- von Stiernman, A. A. 1729 utg.: *Alla riksdagars och mötens Besluth* 2.
1750 utg.: *Samling utaf kongl. bref, stadgar och förordningar* 2.
- Stocke, P. 1761: *Tankeförsök om stenhusbyggnads nytta.*
- Stoklund, B. 1961: Loftboden fra Småland. *Budstikken.*
1969: *Bondegård og byggeskik før 1850.* Khvn.
1972: Stuehus. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid.*
- Strömstad, P. 1969: Borgerens by og gård. *Dagligliv i Danmark* 1.
- Sundberg, H. & Jägerskiöld, S. 1944: *Utlåtande angående skånska prästerskapets byggnadskassa.*
- Svahnström, G. 1940: En medeltida prästgård på Gotland. *Rig.*
1972: Bislag. *Gotländskt arkiv.*
1974: Häuser und Höfe der handeltreibenden Bevölkerung auf Gotland während des Mittelalters. *Acta Visbyensia* 5.
- Svanander, J. F. 1882: Folklivet i Bara härad i Skåne. Skildring från 1790-talet. *Ur de nordiska folkens lif* 1.
- Svensson, S. 1943: Böndernas tjänstefolk. *Svenska arbetarklassens historia* 9:1.
1958: Dansk och skånskt. *Rig.*
1960: Sättugnar som kapitalplacering. *Rig.*
- Söderberg, T. 1972: *Två sekel svensk medelklass. Från gustaviansk tid till nutid.*
- Söderwall, K. F. 1918 utg.: *Ordbok över svenska medeltidsspråket* 2.
- Talve, I. 1960: *Bastu och torkhus i Nordeuropa.*
- Tegnér, E. 1954: *Esaias Tegnér's brev* 2. Utgivna av Tegnér'samfundet, red. N. Palmborg.
- Tengvall, S. N. 1795: Om skånska åkerbruket. *Ny journal uti hushållningen för julius och augustus år 1795.*
- Tennberg, J. 1775: *Anmärkningur vid byggnaden af varaktige trähus.* Åbo.
- Thanner, L. 1962 utg.: *Prästeståndets riksdagsprotokoll* 4 1680–1714.
- Thorkelin, G. J. 1781 utg.: *Samling af danske kirkelove.* Khvn.

- Thulin, G. 1901: *Utredning rörande patronatsrättigheterna i Skåne, Halland och Blekinge* 1–2.
- Thurgren, J. A. 1855: *Om patronatet*.
- 1859: *Stadganden rörande svenska presterskapets rättigheter*.
- Tokarev, S. A. 1958: *Etnografija narodov SSSR*. Moskva.
- 1972: Von einigen Aufgaben der ethnographischen Erforschung der materiellen Kultur. *Ethnologia Europaea* VI:2.
- Trotzig, G. 1962: Beqwäma och oförbränneliga hus af jord eller lera. *Rig*.
- Tuneld, J. 1943: *Synodalia lundensia. Lunds stifts herdaminne*. Ser I. Urkunder och aktstycken. Se Carlquist, G.
- Underdånigt förslag till förordning angående prestgårdsbyggnader i Skåne 1834*.
- Uprus, H. 1974: Das Wohnhaus in Tallin vor 1500. *Acta Visbyensia* 5.
- Wallerström, T. 1973: Källs-Nöbbelövs prästgård. En gårdsundersökning. *Onsjöbygden*.
- Weibull, L. 1914–1923: Den skånska kyrkans äldsta historia. *Historisk tidskrift för Skåneland* 5. 1920 utg.: *Ärkebiskop Henrik Reuterdahls memoarer*.
- Weiss, R. 1959: *Häuser und Landschaften der Schweiz*. Erlenbach.
- Werner, C. 1924: *Korsvirkesarkitekturen i Sverige*.
- Widbom, A. A. 1760: *Tankar om en hushållares egenskaper och göromål*.
- Vide, S. B. 1964: "Sättugn" i allmogens språk. *Rig*.
- Wiegelman, G. 1975: Bäuerliche Arbeitsteilung in Mittel- und Nordeuropa – Konstans oder Wandel? *Ethnologia Scandinavica*.
- Wieselgren, S. 1900: *Peter Wieselgren. En lefnadsteckning*.
- Wihlborg, A. 1939: *Skånska prästerskapets byggnadskassa*.
- Wijnbladh, C. 1766: *Beskrifning huru allmogens byggnader så af sten, som träd, måge med största besparing upföras*.
- Wilskman, S. 1760: *Swea rikes ecclesiastique waerk*.
- Wróblewski, T. 1961: *Chlopski dom w Wielkopolsce. Jego rozwój i przeobrazenia*. Poznan.
- Zangenberg, H. 1925: Danske bøndergaarde. *Danmarks folkeminder* 31.
- 1928: Bornholmske gaarde. *Bornholmske samlinger* 19.
- 1931: Gamle gaarde og huse i Vestsjaelland. *Turistforeningen for Danmark. Aarbog*.

Prästgårdarna anslöt sig så långt man kan blicka tillbaka till den lokala byggnadstraditionen. Slättens korsvirkeslängor och skogsbygdens timrade hus tillhörde den skånska landskapsbilden.

I denna bok har Gösta Arvastson behandlat det skånska prästerskapets bostäder fram till början av 1800-talet. Med hjälp av ett rikt källmaterial och ett fylligt bildmaterial visar han hur prästgårdarna inte bara präglades av skiftande materialtillgångar på slätt och i skogsbygd utan också hur byggnadsteknik och rumsfunktioner speglade prästens sociala ställning och dess förändring. I prästgårdarnas byggnadsskick avläser författaren ett stycke samhälls- och kulturhistoria. Han lär oss se på byggnaderna som uttryck för skiftande ideal och värderingar.

